

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ОБОРОНИ УКРАЇНИ

На правах рукопису

Ткачук Павло Петрович

УДК 947.04”1917-1920”

**ОРГАНІЗАЦІЯ АРТИЛЕРІЙСЬКИХ ЧАСТИН ТА ЇХ БОЙОВА
ДІЯЛЬНІСТЬ ПО ЗАХИСТУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ
1917–1920 РР.**

20.02.22 – військова історія

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник –
Кривизюк Леонід Петрович,
кандидат історичних наук, доцент

Київ – 2004

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	3
ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА	11
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ АРТИЛЕРІЙСЬКИХ ПІДРОЗДІЛІВ ТА ЧАСТИН В ДОБУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (березень 1917 – квітень 1918 рр.)	
2.1. Зародження національної артилерії в процесі українізації російської армії	24
2.2. Творення гарматних частин під час Першої українсько-більшовицької війни	36
РОЗДІЛ 3. АРТИЛЕРІЯ АРМІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ГЕТЬМАНА П.СКОРОПАДСЬКОГО (квітень 1918 – грудень 1918 р.)	
3.1. Розбудова Збройних сил Гетьманату: використання кадрового потенціалу російської артилерії	45
3.2. Організація та озброєння полків і бригад	55
РОЗДІЛ 4. ОРГАНІЗАЦІЯ І БОЙОВІ ДІЇ АРТИЛЕРІЙСЬКИХ ЧАСТИН АРМІЇ УНР (грудень 1918 – 1920 рр.)	
4.1. Основні принципи організації і бойового застосування артилерії	77
4.2. Бойові дії в операціях 1919–1920 рр.	95
РОЗДІЛ 5. СТРУКТУРА, ОЗБРОЄННЯ І ТАКТИКА АРТИЛЕРІЇ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ (листопад 1918 – 1919 рр.)	
5.1. Особливості формування, організація і тактика гарматних частин	118
5.2. Бойові дії галицьких полків на фронтах українсько-польської та українсько-більшовицької воєн	136
ВИСНОВКИ	162
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	170
ДОДАТКИ	199

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

БрАА –	Бригада армійської артилерії
ВАОП –	Важка артилерія особливого призначення
ВГБр –	Важка гарматна бригада
ВГП –	Важкий гарматний полк
ГА –	Галицька армія
ГАУ –	Головне Артилерійське Управління
ГУГШ –	Головне управління Генерального штабу
ДСВС –	Державний Секретаріат Військових Справ
ЗОУНР –	Західна область Української Народної Республіки
ЗУНР –	Західно-Українська Народна Республіка
ЛГБр –	Легка гарматна бригада
ЛГП –	Легкий гарматний полк
НКГА –	Начальна команда Галицької армії
ОУН –	Організація Українських Націоналістів
ОК –	Оперативне командування
РВіА –	Ракетні війська і артилерія
СРСР –	Союз Радянських Соціалістичних Республік
США –	Сполучені Штати Америки
УГА –	Українська галицька армія
УД –	Українська держава
УНР –	Українська Народна Республіка
УПА –	Українська Повстанська Армія
УСС –	Українські Січові Стрільці
УЦР –	Українська Центральна Рада
„ЧК” –	„Чрезвычайные комиссии по борьбе с контрреволюцией и саботажем”
ЧУГА –	Червона українська галицька армія
ШДА –	Штаб Дієвої армії

ВСТУП

Українська революція 1917–1920 років, відновлення державності й чотирьохрічна збройна боротьба за незалежність стали епохальними подіями в історії нашого народу. Але саме цей період був найбільш замовчуваним і сфальсифікованим радянською історіографією, яка впродовж десятиліть задовольняла ідеологічні потреби тоталітарного режиму. “Викладання та замовчування фактів, які не підходили під згори запрограмовану схему, супроводжувалося обов’язковою боротьбою з буржуазним націоналізмом та з західною історіографією, – підкреслював Ярослав Дашкевич. – Історичну науку було поставлено на службу фальсифікації” [202. С.55].

Відновлення незалежності України спричинило могутній поштовх до розвитку вітчизняної історичної науки. У центрі уваги дослідників опинилися найменш вивчені й висвітлені події Української національно-демократичної революції, героїчна боротьба збройних формувань Центральної Ради, Української Народної Республіки проти зовнішньої агресії, насамперед більшовицької Росії та Польщі. Проте, аналіз сучасного стану розвитку історичної науки в Україні, зокрема військово-політичної історіографії, свідчить, що, незважаючи на чималі здобутки, поза межами глибоких і ґрунтових досліджень залишається багато проблемних тем. Передусім це стосується історії військового будівництва на всіх етапах Української революції 1917–1920рр., зокрема зародження, організації, озброєння і бойової діяльності артилерії, як важливого роду військ регулярної армії.

Зрозуміло, що на всіх етапах визвольної боротьби і державотворення збройні сили були вирішальним фактором існування державних утворень в умовах зовнішньої агресії. Однак внутрішні й зовнішньополітичні умови прямо чи опосередковано впливали на процес військового будівництва за Центральної Ради, Української держави гетьмана П.Скоропадського, УНР доби Директорії та ЗУНР. Тому становлення національної артилерії здійснювалося з певними особливостями та відмінностями.

Характерними рисами Збройних сил Центральної Ради і Армії УНР були стихійне творення невеликих артилерійських підрозділів і частин, відсутність уніфікованої структури, самостійна бойова діяльність. За Гетьманату, під керівництвом досвідченого генерала П.Скоропадського, розбудова артилерії відбувалася планово, зверху, коли спочатку створювалися управління і командування артилерії армії, корпусів, дивізій, гарматних бригад і полків. Централізовано виділялося озброєння, а в ході мобілізації – поповнювався особовий склад. У Галицькій армії ці процеси йшли паралельно: поряд зі творенням артилерійських підрозділів у ході організації окремих загонів і груп, артилерія корпусів і бригад поповнювалася сформованими і вишколеними в запасних частинах гарматними батареями.

Артилерія українських армій мала також певні організаційні структури та озброєння, методи комплектування командним і рядовим складом, порядок і форми забезпечення. Ці фактори визначалися воєнною доктриною військово-політичного керівництва, кадровою політикою, поглядами на тактику і способи бойового застосування. Однак на всіх етапах національно-визвольної боротьби артилерія була одним з найбільш організованих родів військ, відіграла визначну роль у захисті завоювань революції. Її дії високо оцінюють спеціалісти: історики та військовики.

Актуальність теми зумовлена тим, що історія української артилерії зазначеного періоду спеціально не розроблялася, відтак наукових воєнно-історичних праць з цієї проблематики вітчизняною, а також діаспорною історіографією ще не створено. Щоб заповнити суттєву прогалину з проблем військового будівництва означеного періоду, які певною мірою висвітлені, автор дисертації виокремив дослідження історії української артилерії, як одного з головних родів військ армій державних утворень в Україні 1917–1920 рр.

Наукове завдання дослідження полягає у розкритті історії творення, організації, комплектування, озброєння і ведення бойових дій артилерії військових формувань на всіх етапах військового будівництва за Центральної Ради, Української держави, Директорії та ЗУНР у 1917 – 1920 рр.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження проведене в рамках наукової роботи Військового інституту Національного університету “Львівська політехніка” та Національної академії оборони України, а також відповідно до Державної програми реформування та розвитку ЗС України на період до 2005 року та Перспективного плану наукової і науково-технічної діяльності Військового інституту при Державному університеті “Львівська політехніка” вих. №5 від 17.01.2001 р., і є складовою наукових досліджень з історії Збройних сил України, що проводить кафедра історії війн і воєнного мистецтва Національної академії оборони України.

Основні моменти дисертаційного дослідження знайшли своє відображення у науково-дослідній роботі “Збройні сили України ХХ століття” (шифр “Збройні сили” №0228003). Особиста роль автора полягала у підготовці підсумкового звіту та виступах на науково-практичних конференціях за темою даної роботи, яка своїми результатами органічно поглиблює і доповнює літопис розвитку національної артилерії, як одного з основних родів військ у першій чверті ХХ століття.

Метою дисертаційного дослідження є розкриття на основі джерелознавчого аналізу архівних документів і опублікованих матеріалів, науково-історичних і мемуарно-аналітичних праць процесу творення та розвитку української артилерії у 1917–1920 рр. Досягнення мети передбачає виконання наступних завдань:

1. Проаналізувати загальні риси і відмінності концептуальних поглядів і тенденцій військового будівництва на початку ХХ ст. та їх вплив на процес формування збройних сил українських державних утворень у період Української революції 1917–1920 рр.

2. Висвітлити процес зародження артилерії у ході українізації російської царської армії в умовах негативної концепції політичного проводу Центральної Ради щодо формування власної регулярної армії.

3. З'ясувати особливості розбудови української артилерії в добу Центральної Ради і вплив вагомих факторів, зокрема наявність досвідчених кадрів, генералітету із російської армії, успадкування озброєння, організації і тактики російської артилерії.

4. Охарактеризувати військове будівництво з метою утворення регулярної національної армії в період Української Держави, позитивний досвід у площині широкого використання кадрового потенціалу, організації і озброєння російської артилерії, системи підготовки командирських кадрів.

5. Розкрити особливості розвитку артилерії в добу Директорії УНР, її організації, укомплектування, озброєння, тактики бойових дій, удосконалення способів застосування артилерії на всіх етапах національно-визвольної боротьби 1917–1920 рр.

6. Проаналізувати особливості процесу зародження розвитку артилерії Галицької армії 1918–1920 рр., способи її формування, комплектування, підготовки особового складу, озброєння і тактики бойових дій порівняно з діями країн Центрально-Східної Європи, УНР і більшовицької Росії; розглянути арсенал її бойового застосування в умовах позиційної українсько-польської 1918–1919 рр. та маневреної українсько-більшовицької 1919–1920 рр. воєн.

7. Розробити практичні рекомендації, використовуючи досвід формування артилерійських частин в період національно-визвольної боротьби 1917–1920 рр. в сучасних умовах при реформуванні РВіА Збройних сил України.

Об'єкт дослідження – збройні формування Центральної Ради, Гетьманату, УНР і ЗУНР 1917–1920 рр.

Предметом дослідження є артилерійські частини та підрозділи української державності 1917–1920 рр.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період національно-визвольної боротьби українського народу у 1917–1920 рр.: від зародження перших гарматних підрозділів за Центральної Ради до завершення бойових дій та перебування у таборах інтернованої Армії УНР в Польщі та Румунії. Водночас автор наводить порівняльні характеристики артилерії російської армії періоду Першої світової війни 1914–1918 рр., польської і Червоної армій початку 1920-х рр.

Методологічною основою дослідження є загальні принципи сучасної історіографії: об'єктивність, історизм, системність, взаємозв'язок внутрішніх і зовнішніх чинників, світоглядний плюралізм і фахова відповідальність. Об'єктивне осмислення досліджених процесів і явищ будувалося на базі проблемно-хронологічного підходу, методах аналізу і синтезу, аналогій, систематизації та узагальнення.

Територіальні рамки дослідження охоплюють територію українських державних утворень зазначеного періоду, а також Росії і Польщі, що зумовлено змістом дисертації.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше зроблено цілісний аналіз бойового складу, організаційної структури, системи комплектування, підготовки кадрів, озброєння, бойового застосування артилерії в національних формуваннях періоду української революції 1917 – 1920 рр.

Введено до наукового обігу значну кількість невивчених попередниками нових архівних даних, що розкривають та поглиблюють знання про артилерію періоду національно-визвольної боротьби 1917 – 1920 рр., паралельного розвитку набуло обґрунтування основних шляхів та напрямків вдосконалення організації, бойових дій та бойового застосування артилерійських підрозділів, частин в період національної боротьби за незалежність.

Практичне значення одержаних результатів. Основні положення і висновки дослідження можуть бути використані при вивченні історії Збройних сил України періоду національно-визвольної боротьби українського народу 1917–1920 рр., при написанні узагальнюючих праць з новітньої історії України та її армії, а також при викладанні курсів історії України та історії української державності у вищих навчальних закладах, зокрема військових, а також у процесі виховної роботи в частинах Збройних сил Армії України.

Результати дисертаційного дослідження впроваджені у структуру РВіА Західного ОК при розробці штатів у період реформування Збройних сил України.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження, а також 4 наукові статті, в яких викладено основні положення дисертації, виконані здобувачем самостійно.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації апробовані у чотирьох публікаціях, на засіданнях кафедри історії війн і воєнного мистецтва Національної академії оборони України. Результати досліджень, що включені до дисертації, оприлюднені автором у виступах на міжвузівській науково-теоретичній конференції “Проблеми становлення духовності і моралі молодого людини у сучасних умовах” (Львів, 2003), міжвузівському науковому семінарі “Доба гетьмана Петра Сагайдачного та її значення в історії військового будівництва в Україні” (Львів, 2003).

Публікації. Основні положення і висновки дисертаційного дослідження викладені у чотирьох публікаціях автора у фахових журналах (вісниках), а також у тезах доповідей на науково-теоретичній конференції та міжвузівському науковому семінарі.

Структура дисертації, її зміст і послідовність викладу зумовлені логікою проблеми, метою і завданням дослідження. Робота побудована за проблемно-хронологічним принципом і складається зі вступу, п’яти розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (396 найменувань). Основний текст – 169 стор., всього – 211 стор.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Аналіз здобутків вітчизняної та діаспорної воєнно-історичної науки засвідчує, що історія української артилерії взагалі, і періоду національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. зокрема, ще не була об'єктом спеціального дослідження. Лише частково ця проблема висвітлювалася в окремих науково-історичних та мемуарно-аналітичних працях, які торкалися військових аспектів Української національно-демократичної революції. Але впродовж десятиліть, за радянських часів, Україна не мала можливості розвивати національну історичну науку, а її історики – не мали права на об'єктивне відтворення минулого, особливо боротьби українського народу за незалежність і соборність її етнічних земель. “Довгі десятиліття історично-інформаційної блокади та історичної фальсифікації, які випали на долю громадян України, – слушно зауважував визначний діаспорний історіограф Лев Шанковський, – створили спотворене деструктивне і, якщо хочете антинаціональне уявлення про визвольні змагання українців, особливо у цьому драматичному, проминаючому ХХ столітті” [382. С.1].

Чи не найбільших спотворень радянської історіографії зазнали збройні сили Центральної Ради, Гетьманату, УНР періоду Директорії та ЗУНР. Тому у процесі дослідження історії зародження, організації, озброєння та бойових дій української артилерії періоду 1917–1920 рр. дисертанту довелося в першу чергу звернутися до масиву історіографії українського зарубіжжя. Саме науково-історичні праці, розвідки й мемуари української, насамперед військової, еміграції склали потужну джерельну базу для сучасних дослідників Української революції, історії національних збройних сил, оскільки в радянській історіографії ця проблематика ігнорувалася, або брутально фальсифікувалася. Л.Шанковський цілком слушно наголошував: “Українська воєнно-історична наука постала щойно після визвольної війни 1917–1920 рр. і вона розвинулася, дарма що й тоді існували умови бездержавности. Але була, в екзилі, українська армія, були її старшини, що прагнули створити українську воєнно-історичну науку” [380. 1970. Ч.4. С. 71],

Першими авторами наукових і мемуарних праць з історії українських армій та артилерії були безпосередні учасники визвольних змагань, насамперед генерали і вищі старшини, які створили досить потужний доробок історико-мемуарної літератури, яка видавалася за межами України і була майже недоступною для широкого загалу українського суспільства. Довгі часи вона зберігалася у закритих спецфондах радянських наукових бібліотек. У процесі дослідження проблеми найбільше цінної інформації почерпнуто з фондів відділів україніки Національної бібліотеки ім. В. Вернадського (Київ), Наукової бібліотеки ім. В. Стефаника (Львів), Бібліотеки О.Ольжича (Київ), Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. І. Франка та Російської державної бібліотеки

(Москва).

Саме в них відклалися фундаментальні праці з історії збройних сил України 1917–1920 рр., в яких автори торкаються проблеми військового будівництва, зокрема розбудови української артилерії. Відзначимо, насамперед, творчі здобутки визначних артилеристів генералів Р. Дашкевича, К.Смовського, сотника В.Галана, присвячених зародженню, організації та бойовим дім гарматних частин у добу Центральної Ради і Директорії, а також працю підполковника Б.Монкевича щодо організаційної структури та командного складу артилерії Української держави гетьмана П.Скоропадського [201; 351; 183; 321]. Хоча ці автори висвітлюють лише певні аспекти проблематики, або окремі сторінки з історії утворення і розвитку артилерії, їхні праці дозволяють більш повно уявити і глибоко зрозуміти досліджувані процеси. Особливо цінною у цій площині є праця колишнього засновника і командувача артилерії корпусу Січових Стрільців Романа Дашкевича, яка відтворює складний процес зародження і розвитку артилерії найкращого формування Армії УНР – корпусу Січових Стрільців Є.Коновальця: від окремої батареї восени 1917 р. до потужної гарматної бригади у складі восьми полків 1919 р. Праця досвідченого артилериста дає можливість дослідити становлення і розвиток січової артилерії, її організаційну структуру і озброєння батарей та найвищої на той час оперативно-тактичної одиниці – гарматної бригади. Автор детально розглядає тактику артилерії в умовах маневрової війни, способи її застосування у різних видах бою, шляхи вирішення кадрових проблем, вишколу та виховання командного і рядового складу [201].

На жаль, це єдина у вітчизняній історіографії спеціальна праця з історії артилерії доби 1917–1920 рр., яку залишила нам у спадок українська військова еміграція. Значно поступаються їй за масштабами висвітлених подій і обсягом військово-історичні твори К.Смовського і В.Галана. Втім, і з них можна почерпнути спеціальну інформацію. Так, колишній командир батареї, а згодом і гарматного дивізіону Кость Смовський відтворює процес зародження і становлення артилерії доби Центральної Ради у Гайдамацькому коші Слобідської України С.Петлюри, одного з перших військових формувань українського війська, коли проблеми військового будівництва, зокрема творення артилерії, вирішувалися стихійно, ініціативою енергійних і патріотично настроєних старшин, які прийшли на службу з колишньої російської армії. Книга одного з кращих артилерійських командирів в УГА Володимира Галана “Батерія смерти” та історична розвідка “10-й гарматний полк” висвітлюють процес творення артилерії Галицької армії, який мав характерні особливості, а також її участь в українсько-польській та українсько-більшовицькій війнах 1918–1919 рр.

Серед великої за обсягом і унікальної по характеру історіографічної спадщини українського зарубіжжя відзначимо розвідки з літопису гарматних частин Галицької армії та Армії УНР артилерійських командирів В.Бабія, М.Кураха, Я.Курилюка, С.Мацькевича, Т.Мацьківа, В.Марака, О.Мельниковича, П.Прудюса, Р.Фріша [169, 260, 261, 309, 313, 314, 308, 315, 344, 373]. Кожна з них органічно доповнює загальну картину

процесу заснування та розвитку української артилерії; найкраще висвітлено історію гарматних полків УГА.

Значну цінність для здобувача представляли мемуарно-аналітичні публікації учасників збройної боротьби – командувачів армій, корпусів і дивізій, які брали безпосередню участь у військовому будівництві, формуванні стрілецьких і артилерійських частин. Насамперед відзначимо праці командувача Галицької армії та Армії УНР генерал-полковника Михайла Омеляновича-Павленка, які за діапазоном висвітлення подій та глибиною і масштабністю мислення не мають аналогів у вітчизняній військово-історичній думці. Колишній командарм залишив чотиритомник, який охоплює події 1917–1920 рр. і становить важливе джерело з історії боротьби українського народу за державність, утворення Збройних сил України. Автор відтворив окремі сторінки з історії української артилерії: формування перших гарматних частин, створення перших артилерійських груп у ході українсько-польської війни 1918–1919 рр., бойові дії гарматного дивізіону О.Алмазова у Першому Зимовому поході 1919–1920 рр. [140].

Окремі сюжети з історії української артилерії можна віднайти у книгах і статтях командувача УГА та Південного фронту Армії УНР генерала О. Грекова, командира галицького корпусу генерала А.Кравса, командирів стрілецьких дивізій Армії УНР генералів А.Пузицького, В.Петріва, О. Удовиченка, а також гетьмана України П.Скоропадського [119; 146; 141; 160; 150; 151].

Не меншу пізнавально-інформативну цінність становлять статті військовиків-артилеристів середньої і нижньої ланки – безпосередніх організаторів і командирів гарматних батареї, дивізіонів і полків, зокрема Ю.Жовківського, І.Околота, К.Смовського [124; 139; 153]. Щоправда, дослідникам слід враховувати, що ці та інші науково-мемуарні праці часом не позбавлені тенденційності й фактологічних неточностей, оскільки вони не завжди ґрунтувалися на архівно-документальній базі. Щоправда, вони доповнюють процес важливими деталями, необхідними для глибинного розуміння тієї драматичної епохи.

Серед різнопланових за тематичною проблематикою, формою і жанром видань, присвячених історії Збройних сил України, що з'явилися у Західній Україні, у міжвоєнний період та за кордоном після Другої світової війни, відзначимо фундаментальні – “Історію українського війська” (Львів, 1936) авторського колективу під керівництвом І.Крип'якевича і монографію “Українська Галицька Армія” (Вінніпег, 1974) Л.Шанковського, які при відтворенні процесів військового будівництва неодноразово торкалися окремих аспектів історії української артилерії [226; 382]. Зокрема, Л. Шанковський висвітлює організацію озброєння гарматних частин, визначив роль і місце артилерії у збройній боротьбі за незалежність ЗУНР і УНР, подав порівняльні характеристики української, російської, більшовицької, австрійської та французької артилерій, зокрема насиченість армій гарматами. Він зробив висновок, що українська артилерія, зокрема галицька, за багатьма показниками не поступалася, а в деяких аспектах переважала

артилерію названих армій [382. С.281-282].

Здобуття Україною незалежності надало могутній поштовх до розвитку вітчизняної історичної науки, що нарешті позбавилася ідеологічного пресу з боку режиму і жорсткої цензури. Введення в науковий обіг нової джерельної бази, великого масиву невідомих і маловідомих архівних документів і науково-історичної літератури дозволило вітчизняним науковцям об'єктивно висвітлити багато сторінок з історії Української революції, Збройних сил та їх видів і родів зброї. Хоча спеціальних праць, присвячених історії української артилерії, покищо немає, в багатьох сучасних виданнях присутні окремі сюжети і фрагменти розбудови і стану артилерії в українських арміях тієї революційної доби.

Серед здобутків військових істориків України найбільше цінної інформації почерпнуто із праць Л.Дещинського, В.Голубка, М.Литвина, С. Литвина, І.Срібняка, Я.Тинченка. Однією із провідних тем досліджень вказаних та інших науковців був процес українізації в російській армії, створення збройних сил на першому, найскладнішому етапі української державності в добу Центральної Ради. Адже процес формування українських військових частин і у їх складі артилерії раніше не розглядався, зауважує Сергій Литвин, “оскільки український військовий рух кваліфікувався як контрреволюційний” [302. С.52]. Слід відзначити, що сучасні автори неоднаково оцінюють значення українізації в процесі військового будівництва. Зокрема, Я.Тинченко стверджує, що вона не мала широких масштабів, а її результати були зведені нанівець концепцією Центральної Ради щодо створення власної армії й, таким чином, українізовані частини, які до того ж знаходилися на фронті, “не мали можливості допомогти Центральній Раді в боротьбі з Раднаркомом” [366. С. 66]. На відміну від цього молодого автора, Л.Дещинський та В.Голубко відзначають важливу роль українізації, яка до жовтня 1917р. розвивалася по висхідній лінії, а формування українізованих частин, по-перше, спричинило розпад колишньої імперської армії, а по-друге, український військовий рух, “вилитись у масову українізацію військових частин.., створив фундамент національних Збройних Сил” [206; 188. С.109]. Такої ж точки зору дотримується і С.Литвин у фундаментальній праці “Симон Петлюра у 1917–1926 роках” [302. С.53].

Окремі аспекти формування артилерії Галицької армії заторкнута у монографії М.Литвина “Українсько-польська війна 1918–1919” (Львів, 1998). Вказана праця відзначається високим рівнем опрацювання та наукового аналізу історіографії та архівних документів з України, Росії та Польщі, широко висвітлюючи процес військового будівництва в ЗУНР, зокрема розбудову УГА. Автор відтворює формування і вишкіл окремих артилерійських підрозділів у запасних полках Окружних команд, організацію гарматних полків, бойові дії галицької артилерії на тлі розбудови армії ЗУНР та її збройної боротьби проти польської агресії [269].

Відзначимо також сучасні військово-історичні видання і різноманітні часописи. Вони публікують чимало праць, розвідок, документів, які були використані здобувачем для досягнення завдань дослідження, удосконалення методики пошуку. Серед них: журнали “Воєнна історія” (головний редактор

С.Литвин), “Військо України” (В.Коркодим), Вісник Національного університету “Львівська політехніка” “Армія і держава” (Л.Дещинський), “Український історичний журнал” (В.Смолій), а також видання українського зарубіжжя “Визвольний шлях”, “Вісті комбатанта”, “Український історик” та інші.

З метою повнішого висвітлення проблеми автор дисертації використав закордонні публікації, насамперед Росії та Польщі. Оскільки в період свого зародження і становлення українська артилерія успадкувала бойову техніку, командний склад, тактику і способи використання у різних видах бою артилерії, надзвичайно цінними виявилися спеціальні праці “Артилерія російської армії” Є.Барсукова, багатотомне видання “Історія вітчизняної артилерії”, “Нарис розвитку артилерії” Л.Кравкова, “Енциклопедія вітчизняної артилерії” А.Широкорда, “Історія зброї: артилерія” Ю.Шекоріва, колективні праці "Артилерія", "Бог війни", "Вітчизняна артилерія. 600 років" [171; 247; 383; 384; 168; 173; 335]. Саме з цих видань дисертант почерпнув важливі деталі з історії розвитку європейської артилерії, багату інформацію про артилерійську бойову техніку, тактико-технічні дані гармат Росії, Німеччини, Австрії та інших держав, які були на озброєнні українських армій, а також про тактику і способи застосування артилерії в бою, її загальний стан в європейських арміях.

Спеціальні видання В.Внукова, М.Какуріна, А.Строкова характеризують чисельний і якісний стан артилерії Червоної армії в період її бойових дій проти України [178; 231; 362]. Аналогічна інформація про артилерію польської армії в часи українсько-польської війни 1918-1919 рр. міститься у книгах польських істориків В.Гуперта, З.Карпуся, М.Клімецького, А.Пшибильського і найповніше у праці А.Столінського про організацію частин польської кінноти і артилерії у 1919–1939 рр. [390; 391; 353; 395; 396]. Зрозуміло, що дисертант критично використав здобутки зарубіжної історіографії.

Аналіз розглянутої воєнно-історичної літератури, наукових праць і джерелознавчих розвідок свідчить, що вони лише в загальному розглядають процес військового будівництва в Україні 1917–1921 рр. у комплексі всіх його проблем, зрештою, як і бойові дії української армії. Літопису артилерії вони торкаються лише фрагментарно, що не дає можливості створити цілісне уявлення історичного процесу від зародження перших розрізнених гарматних підрозділів до бойової діяльності на всіх етапах Української революції. Тож вирішення головних завдань дисертації здійснено головним чином шляхом дослідження та узагальнення неопублікованих документів з архівів Києва, Львова і Москви.

Зауважимо, що в умовах багатолітньої бездержавності значна кількість архівних документів з історії України, зокрема визвольних змагань 1917–1920 рр., опинилася в зарубіжних архівосховищах – у країнах так званого ближнього і далекого зарубіжжя, найбільше в Російській Федерації, Польщі, Чехословаччині, Австрії, Німеччині, США і Канаді. А основну масу джерел з даної проблеми, за допомогою яких вдалося здійснити першу

спробу висвітлити історію української артилерії, складають документи і матеріали, що відклалися в установах Державного архівного управління України. Це, насамперед, фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України у Києві. Особливо цінною є колекція Музею визвольних змагань України у Празі, яку 1948 р. вивезено в СРСР. Виявлені і опрацьовані в ході дисертаційного дослідження документи містять значну кількість унікального фактологічного матеріалу, що дозволило відтворити складний процес заснування і розбудови української артилерії.

Виявлені у фондах Українського воєнного генерального комітету (811) та Української Центральної Ради (1115) документи послужили основою для висвітлення процесу зародження артилерії національних військових частин у ході українізації російської армії влітку та восени 1917 р. Аналіз архівних документів ще раз підтвердив висновок В.Голубка, Л.Дещинського і С. Литвина, що у ході українізації закладено основу для розбудови власного війська. Зокрема, українізовані артилерійські частини лише одного корпусу генерала П.Скоропадського мали 27 батерей, або 108 гармат, і близько трьох тисяч артилеристів [1. Оп.2, спр.18, арк.34-39].

Важливим джерелом дослідження стану артилерії Української держави гетьмана П.Скоропадського послужили фонди Міністерства справ Української держави (1074) і Українського воєнного штабу УНР (1077). Вони висвітлюють широкомасштабну організаторську діяльність військового відомства і управління Головного інспектора артилерії армії генерала С.Дельвіга, містять детальну інформацію про організацію гарматних бригад і полків, їхню структуру, озброєння, комплектування командними кадрами та дислокацію частин. Аналіз документів Головного артилерійського управління і Персональної управи Головного управління Генерального штабу свідчить: твердження деяких істориків про те, що “всі посади в гетьманській армії займали російські офіцери, в абсолютній більшості навіть не українці” [159. С.4-5], не відповідають дійсності. Наведені списки начальників артилерії корпусів, командирів гарматних полків і бригад із зазначенням національності й ступеня володіння українською мовою однозначно стверджують: серед 15 комбригів і 87 командирів полків переважну більшість становили українці або вихідці з Наддніпрянщини [4, Оп.1, спр.33]. Архівні документи переконливо свідчать, що за організаційною структурою, озброєнням, укомплектуванням командними кадрами артилерія Української держави не поступалася західноєвропейській і лише зовнішньополітичні обставини не дозволили гетьману П.Скоропадському розгорнути повноцінну регулярну армію, зокрема артилерію, до запланованої штатної чисельності й комплектувати особовим складом.

Найбільший за обсягом конкретно-історичний матеріал про організацію і бойові дії артилерії Армії УНР почерпнуто із фондів Військового міністерства УНР (1075, 1076), Українського воєнного штабу УНР (1077), Головного управління Генерального штабу УНР (1078), Штабу Дієвої армії УНР (3172), Штабу командувача військами Армії УНР (3275). Документи відтворюють процес розбудови артилерії, який на відміну від

періоду Центральної Ради відбувався планово під керівництвом Гарматної управи та інспекторату артилерії армії на основі розроблених штатів гарматних частин і підрозділів [8. Оп.2, спр.126]. Важливі дані про озброєння, її тактико-технічні показники різних систем дивізійної, корпусної, армійської, кінно-гірської артилерії містяться серед документів Гарматної управи Армії УНР [8. Оп.2, спр.127]. Послужні списки артилерійських командирів (старшин Гарматної управи, командирів бригад і полків артилерії), а також нагородні листи, здебільшого на командирів батареї і молодших старшин, відтворюють образи доблесних захисників Вітчизни, свідчать про високі морально-політичні та фахові якості українських артилеристів [5. Оп.1, спр. 67]. Документи засвідчують плідну діяльність артилерійських командирів щодо удосконалення організації гарматних частин, методів і способів бойового застосування. Показовими прикладами можуть служити наведені в дисертації перспективні проекти генерала С.Дельвіга, полковників В.Сварики, С.Мальченка, М.Русіяна та інших щодо розвитку артилерії [8. Оп.2, спр. 15, 105].

Документи фондів Штабу Дієвої армії УНР (3172), Групи інтернованого війська Армії УНР в Польщі (2439) сприяли проведенню аналізу діяльності військового керівництва, скеровану на збереження гарматних частин у стані бойової готовності й боєздатності шляхом удосконалення організації, вишколу її командного і рядового складу. Вивчення документів ЦДАВОВУ дозволили дисертанту різнобічно дослідити історію артилерії Армії.

На відміну від історіографії проблеми (досвід організації, озброєння і бойової діяльності артилерії Галицької армії), її археографічна база суттєво поступається попереднім періодам. До того ж, архівні фонди ЗУНР і Галицької армії виявилися розчленованими: частина їх зберігається у ЦДАВОВУ – фонді Державного секретаріату військових справ ЗУНР (1073), Начальної Команди Галицької армії ЗОУНР (2188); Колекції документів про діяльність уряду та армії ЗУНР (581) – у Центральному державному історичному архіві України у Львові; блок унікальних документів про стан і діяльність Галицької армії та її артилерії міститься у фондах польського воєнного архіву, захопленого Червоною армією восени 1939 р., зокрема Верховного командування Війська Польського (471) – у Російському державному військовому архіві в Москві. Документи з історії УГА відклалися також у Центральному військовому архіві Польщі у Рембертові та Бібліотеці народої у Варшаві.

Крім неопублікованих архівних документів автором ведено до наукового обігу опубліковані документи і матеріали у збірниках, де висвітлюються окремі військово-організаційні та політичні аспекти проблеми. Серед них відзначимо “Розклад армії у 1917 р.”, “Українська Центральна Рада. Документи і матеріали в 2-х томах”, “Українська Галицька Армія. Матеріали до історії. В 5-ти томах”, “Артилерія ХХ століття” [56; 67; 62-65; 34].

Поєднання неопублікованих документів, які не вводилися до наукового обігу, з критично осмисленими опублікованими матеріалами, науково-історичними й мемуарно-аналітичними працями дозволило суттєво розширити джерельну базу дисертації й різнобічно дослідити процес формування і становлення української артилерії, її організацію, озброєння, комплектування особовим складом, кількісний і якісний стан, а відтак – роль і місце у національно-визвольних змаганнях українського народу 1917–1920 рр.

Отже, проведений аналіз наукової літератури та інших джерел з проблеми, що розглядається нами, свідчить про те, що артилерія збройних формувань періоду української революції 1917–1920 рр. ще недостатньо глибоко досліджена, розкриті і висвітлені в ній питання мають переважно несистемний характер. Обрана нами тема у такій постановці й інтерпретації до минулого часу ще не була предметом спеціального комплексного дослідження, а окремі роботи не дають повної картини про творення та розвиток артилерії в національних збройних формуваннях періоду української революції 1917–1920 рр.

Основними напрямками нашого дослідження стали ті, які, на наш погляд, не знайшли достатнього розкриття в публікаціях сучасних військових істориків. До їх числа належать Л.Дещинський, В.Голубко, М. Литвин, С.Литвин та інші.

РОЗДІЛ 2

ФОРМУВАННЯ АРТИЛЕРІЙСЬКИХ ПІДРОЗДІЛІВ ТА ЧАСТИН В ДОБУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (березень 1917 – квітень 1918 рр.)

2.1. Зародження національної артилерії в процесі українізації російської армії

Українська революція 1917–1921 рр. – одна з найвизначніших подій в історії нашої Батьківщини. Вперше після доби Богдана Хмельницького український народ тоді відновив державність та зі зброєю в руках захищав її незалежність і соборність. Важливим фактором, який суттєво впливав на розвиток революційних процесів в Україні 1917 р. та здобуття незалежності, були мільйонні солдатські маси, що три роки несли на своїх плечах тягар світової війни й стали своєрідним каталізатором, за влучним висловом В. Голубка, як демократичного, так і національно-визвольного рухів [188. С.9].

Процес відновлення української державності під проводом Центральної Ради, відтак військового будівництва розпочався в екстремальних умовах воєнного часу, коли у Східній Галичині, Волині та Буковині точилися великі битви російської армії з австро-німецькими військами. Саме прикарпатськими землями проліг один із найчисленніших і боездатних фронтів Російської імперії – Південно-Західний у складі 7, 8, 11 -ї та Окремої армій, який станом на лютий 1917 р. мав 2281 тис. солдатів і офіцерів [2067. Оп.1, спр.3793, арк.9а]. Крім того, на півдні України розгорнуто Румунський фронт (4, 6, 9-та армії) та Чорноморський флот. Близько 400 тис. вояків знаходилися в тилкових частинах і гарнізонах Наддніпрянщини. За підрахунками В.Голубка безпосередньо у фронтових арміях і на флоті, що вели бойові дії на території України 1917 р., перебувало 3839 тис. військовиків російської армії [188. С.24].

Безперечно, що після Лютневої революції солдатські маси не могли залишатися осторонь процесів демократизації суспільного життя в країні та піднесення національного руху, який особливо активно проявився на Наддніпрянщині. Це ще раз засвідчив Перший Всеукраїнський військовий з'їзд, скликаний 18 травня 1917 р. у Києві. Його 700 делегатів від усіх фронтів виявили велику зацікавленість процесом військового будівництва, творенням власної армії. Але якраз у цій галузі керівництво Центральної Ради виявило суттєве відставання від революційних настроїв солдатських мас, оскільки прагнуло лише автономії в рамках Російської Федерації і вважало зайвим творити власні збройні сили. “Не своєї армії нам треба, – проголошував В.Винниченко, – а знищення всяких постійних армій. Не українську регулярну армію нам треба організувати! Українського мілітаризму не було і не повинно бути” [98. 1917. 12 квітня].

Автономістам-соціалістам під проводом В.Винниченка і М. Грушевського протистояло опозиційне політичне крило на чолі з відомим державником-самостійником М.Міхновським, яке вимагало негайного проголошення незалежності України і створення власної регулярної армії

для її оборони. З чималими труднощами керівництво Центральної Ради стримувало енергію учасників Першого всеукраїнського та інших регіональних військових з'їздів і спрямовувало український військовий рух в русло регульованого командуванням російської армії українізації її частин, тобто створення національних частин, але у складі війська Тимчасового уряду й під командуванням і контролем його генералів. До речі, російський генералітет восени 1917 р. досить активно сприяв цьому процесові, оскільки в період масового розкладу російської армії саме українізовані частини залишалися боєздатними. Командувач Румунського фронту генерал Д.Щербачов у ті дні писав головнокомандувачу російської армії генералові М.Духоніну, що необхідно всіляко сприяти зміцненню України, зокрема українізації армії, яка забезпечить стабільність і порядок на своїй території [56. С.82].

Отже, головним змістом першого етапу військового будівництва в Україні стала українізація частин російської армії, процес якої розгорнувся досить широко. Деякі історики, зокрема, З.Стефанів, вважають, що він охопив півтора мільйонів українських вояків, об'єднаних у полки, дивізії, корпуси [226. С.370].

За підрахунками молодого київського історика Я.Тинченка безпосередньо на фронтах російської армії було українізовано набагато менше – близько 140 тис., з них на Південно-Західному – близько 42 тис., Румунському – до 20 тис., решта на Північному фронті і в залогах українських міст [366. С.66]. Близькими до цих даних є підрахунки львів'янки Н.Барановської, яка вважає, що у жовтні 1917 р. у складі Південно-Західного і Румунського фронтів було українізовано повністю 42 і частково 11 полків, що всього мали 79 тис. вояків [170. С.16]. (Див. додаток А).

Важливим досягненням українізації стало формування 1-го Українського корпусу під командуванням генерал-лейтенанта П. Скоропадського. Як згадував генерал, він спочатку досить скептично віднісся до цього процесу, але за наказом командувача фронтом генерала Л. Корнілова змушений був першим в Україні українізувати свій корпус. Значну допомогу йому надали Я.Сафонов, Я.Гандзюк, інспектор артилерії корпусу генерал О.Акерман, полковник М.Капустянський, які згодом служили в українській армії [150. С.64-70]. У вересні 1917 р. сформовано 2-й Український корпус на чолі з генералом Г.Мандрикою, однією з дивізій якого командував генерал О.Осецький – майбутній військовий міністр УНР.

Отже, процес українізації російської армії в 1917 р., як слушно зауважує львівський історик Андрій Харук, став виявом могутнього національного піднесення, яке було стихійним на початках, але поступово набувало організованих форм; український військовий рух “став важливою складовою частиною загальнонаціональної визвольної боротьби” [374. С.19]. Водночас, зауважив автор, він був властивим для частин усіх родів зброї, але найактивніше розгортався в піхоті, кавалерії та артилерії. Перш ніж розглядати розбудову української артилерії, на наш погляд, слід звернути увагу на її стан у російській армії.

Артилерія збройних сил України доби національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. успадкувала організацію, озброєння і тактику бойових дій в основному російської армії періоду Першої світової війни, яка за вказаними характеристиками була однією з кращих у Європі. Цьому сприяли три головні обставини: по-перше, українізовані гарматні бригади, полки і дивізіони Центральної Ради влітку-восени 1917 р. створювалися на базі гарматних частин російської армії; по-друге, на службу в українське військо прийшли і очолили органи управління артилерії, гарматні частини десятки фахових генералів та сотні старших офіцерів з колишньої російської армії, високоосвічених артилеристів з багатим фронтовим досвідом, зокрема, інспектор артилерії армійського корпусу генерал Сергій Дельвіг, начальник Одеського Сергієвського артучилища генерал Андрій Нілус, командир гарматної бригади, автор відомих праць “Артилерія атаки і оборони” (1918) генерал Василь Кирей; по-третє, після закінчення бойових дій на російсько-німецькому фронті і розпаду російської армії, на території України залишилася величезна кількість артилерії та боєприпасів, яких вистачило б на весь період визвольних змагань (зокрема й на озброєння Галицької армії).

Отже, для глибшого розуміння проблематики вважаємо необхідним розглянути основні характерні риси і здобутки артилерії російської армії, розвитку якої приділялося багато уваги. “Артилерія призначена для сприяння в бою іншим родам зброї, – наголошувалося у “Наставленні для дій польової артилерії в бою” (1912 р.) – Вся бойова діяльність артилерії повинна перейматися прагненням надавати своїм військам могутню вогневу підтримку... Її бойові властивості визначаються здатністю вогню розчистити шлях своїм військам у наступі й заступити шлях ворогу в обороні. Таким чином, артилерія здатна підготувати, розвинути й закріпити бойові успіхи своїх військ” [171. С.14]. Цій концепції й було підпорядковано структуру, озброєння й тактику російської артилерії.

Найвищий щабель в її структурі посідав генеральний інспектор артилерії в роки війни – Великий князь Сергій Михайлович Романов, якому підлягали Головне артилерійське управління, що займалося озброєнням, кадровими проблемами, забезпеченням артилерії та інспектори артилерії фронтових армій (відповідали за підготовку і бойове використання артилерії на війні). У свою чергу, їм підпорядковувались інспектори артилерії 30 армійських корпусів. Командир легкої гарматної бригади у складі піхотної чи кінної дивізії водночас був і начальником її артилерії. Власне цю схему повністю перейняли військові формування Центральної Ради, Гетьманату і Директорії.

Згідно зі штатами артилерії 1913 р., затвердженими імператором Миколою II, вона поділялася на армійську, корпусну, що мала на озброєнні своїх бригад і дивізіонів важку польову і гаубичну артилерію, та дивізійну – найчисельнішу, яку складали легкі гарматні бригади у кожній дивізії. Військово-політичне керівництво Росії постійно дбало про насиченість армії артилерією, яка у ході війни зростала. Якщо на початку війни на 1000

солдатів припадало чотири гармати, то в 1918 р. їх було вже десять. І все ж за цим показником Росія відставала від головних країн Європи. У німецькій та французькій арміях він становив відповідно 6 і 16. Відтак у 1914 р. в середньому на піхотну дивізію припадало: в Росії – 7 батарей (54 гармати), Німеччині – 14 (80), Австро-Угорщині – 9,5 (54) [171. С.170]. Зауважимо, що в українських арміях на початку 1919 р. насиченість артилерії складала на 1000 бійців у Галицькій армії 8 гармат, а в Армії УНР – 7 [382. С.282].

На озброєнні гарматних частин російської армії були системи виробництва Путіловського, Обухівського і Пермського артилерійських заводів та невелика кількість німецьких крупівських гармат, які придбали ще до війни (див. табл.1) [173. С.15].

Типи гармат	калібр, мм	вага гармати, кг	вага снаряда, кг	макс. дальність стрільби, м
Гірська гармата М1909	76	627	6,2	8400
Кінно-гірська М1902	76	1884	6,2	6600
Польова легка М1902/1910	76	1965	6,2	6600
Легка гаубиця М1910	122	1345	23,2	7700
Важка гаубиця М1910	152	2165	40,9	9800
Важка гармата М1910	107	2172	16,6	12700
Далекобійна важка гармата	152	5760	41,0	12400
Легка гаубиця Крупа	122	2121	23,0	6400

Досвід російсько-японської війни 1904–1905 рр. засвідчив бойову ефективність легкої 76-мм польової гармати, яка стала основною в артилерії російської армії. “Російські гармати тоді вважалися за найкращі у Європі, – відзначав відомий військовий історик Лев Шанковський, – зокрема так звана тридюмова (76-мм – авт.) польова гармата М.1900 і М.1902” [382. С.47]. На замовлення Головного артилерійського управління лише за шість передвоєнних років російські заводи поставили армії 4520 таких гармат. За чисельністю легкої польової артилерії Росія випереджала на початку війни усі воюючі держави [383. С.458]: Росія – 7138, Німеччина – 6894, Франція – 4500, Австро-Угорщина – 1788, Англія – 1500.

За підрахунками Є.Барсукова на початку Першої світової війни російська артилерія фронтових армій мала із 959 гарматних батарей 685 легких 76-мм, всього 5480 одиниць, тобто 77% [171. С.159]. Зауважимо, що в батареї було вісім гармат і пересувалася вона кінною тягою. Саме легка 76-мм гармата зразка 1902/1910 р., на якій з 1912 р. стали використовувати захисні щити, згодом стала основною системою озброєння української артилерії.

Російська артилерія мала відчутну перевагу над іншими арміями в організації і способах бойових дій. Насамперед відзначимо винахід і впровадження ще в роки російсько-японської війни командиром артдивізіону полковником І.Слюсаренком стрільби із закритих вогневих позицій, яка широко впроваджувалася на фронтах світової війни. В боях Першої світової війни артилерійські командири отримали величезний досвід управління вогнем в наступі й обороні та інших видах бою. Гарматні частини застосовувалися здебільшого для боротьби з живою силою, особливо дивізійна артилерія, що часто вела вогонь з відкритих позицій шрапнеллю (її один боєприпас мав 260 куль). Таким вогнем батарея могла знищити за кілька хвилин піхотний батальйон наступаючого противника. До речі, у боєкомплекті 76-мм гармати було близько 80% саме таких боєприпасів [383, С.458]. Слід додати, що російська артилерія тяжіла до позиційної війни, діяла в умовах централізованого командування, часто великими гарматними групами, в умовах непоганого, в цілому, забезпечення. Українська ж артилерія діяла, щоправда вимушено, в умовах маневрової війни, часто децентралізовано, інколи окремими батареями й дивізіонами, в умовах недостатнього забезпечення. На щастя, вона мала прекрасний особовий склад, здібних командирів, особливо в ланці командирів батарей. Саме з них за роки визвольних змагань вирости генерали О.Алмазов, Е.Башинський, К.Смовський, Р.Дашкевич, В.Сварика, полковники С.Мальченко, В.Ольшевський, В.Вишневський та багато інших патріотів України. Більшість з них отримали фах у престижних навчальних закладах – Михайлівському, Сергієвському та Костянтинівському артучилищах, Офіцерській артилерійській школі, Михайлівській артилерійській академії. Тож освіта, служба в гарматних частинах російської армії та участь у Першій світовій війні були великою школою, яка спільно з національною свідомістю та високими почуттями обов'язку перед українським народом дозволили їм зробити посильний внесок в українську справу, насамперед у розбудову і розвиток артилерії.

Процес українізації гарматних частин російської армії проходив, за свідченням деяких істориків (К.Смовський, З.Стефанів, Я.Тинченко й ін.) дещо повільніше, ніж в інших родах військ. Він охопив насамперед тиллові запасні частини. Зокрема, 11 травня 1917 р. з'їзд українців-артилеристів Запасної армії в Казані утворив Український військовий комітет на чолі з полковником Савченком, ухвалив резолюцію про створення українських гарматних батарей, дивізіонів і бригад та надіслав до Києва військову делегацію [9. Оп.1, спр.32, арк.1-2]. Ще далі пішов з'їзд українців-артилеристів, який відбувся 20 жовтня 1917 р. на Північному фронті. Його 642 делегати утворили Раду гарматчиків Сухопутного фронту і звернулися до Командувача артилерії і Головного артилерійського управління російської армії з вимогою на всіх фронтах утворити українські гарматні бригади, дивізіони, батареї [9. Оп.1, спр.32, арк.70-71].

Із фронтових частин російської армії влітку 1917 р. найбільшу активність проявляли артилеристи Південно-Західного фронту на Україні.

Другий Всеукраїнський військовий з'їзд ствердив: на 18 червня 1917 р. було українізовано 17 піхотних дивізій, а в їх складі відповідно 17 легких гарматних бригад – 102 батареї, які мали 612 гармат [239. С.145].

Українізація охопила також навчальні військові заклади артилерії, насамперед тих, що дислокувалися в Україні. Наприкінці квітня 1917 р. у Києві утворено Всеукраїнську юнкерську спілку, що об'єднала 32 військові навчальні заклади, зокрема Одеське Сергієвське, Київське Миколаївське артилерійські училища, 5-ту артилерійську школу прапорщиків. 16 липня 1917 р. Рада Спілки ухвалила резолюцію, в якій, зокрема, вимагалось від Українського військового генерального комітету, очолюваного С.Петлюрою, “негайно і найрішучіше взятися за формування українських частин”, направляти українців лише у військові заклади України, а також залишати їх після закінчення навчання служити на батьківщині [375. С.9-10; Роб. газета. – 1917. – 27 липня].

Процес формування української армії шляхом українізації російської хоча й не був ефективним і перспективним, проте давав змогу Центральній Раді мати власне військо, чисельність якого різні джерела оцінюють з великою амплітудою від 60 тис. до 1,5 млн. вояків [226. С.370].

Аналіз організації української артилерії, її кількісного стану і озброєння у листопаді 1917 р., тобто наприкінці українізації, свідчить, що в переддень проголошення незалежності вона була на належному рівні. Її розбудову очолили начальник артилерійського відділу Українського генерального військового штабу полковник Іван Пашенко та інспектор артилерії армії генерал-лейтенант Сергій Дельвіг. Обидва мали блискучу освіту в обсязі кадетського корпусу, артучилища і Михайлівської артилерійської академії, фронтовий досвід на високих посадах в російській артилерії [243. С.28-29, 212].

Одними з перших серед українізованих артилерійських частин у військах Центральної Ради були три гарматні бригади 1-го Українського корпусу генерала П.Скоропадського, які дислокувалися у Білій Церкві, Бердичеві та Вінниці. Вагомий внесок у їх становлення зробив начальник артилерії корпусу, високоосвічений артилерист генерал-майор Олександр Акерман (за Гетьманату деякий час очолював Генеральний штаб, помер в еміграції у Франції 1935 р.). “Особливо багато праці вклав у неї чудова особа, мій інспектор артилерії генерал Акерман”, – згадував П. Скоропадський [150. С.73]. Артилерія корпусу нараховувала 27 гарматних батареї, з них 12 – 76-мм польових гармат, 6 – 122-мм польових гаубиць, 6 – 152-мм важких гаубиць і 3 – 107-мм далекобійних гармат. Всього корпус мав близько 3,2 тис. артилеристів, 108 гармат і гаубиць [4. Оп.2, спр.18, арк .34-39]. Артилерія 1-го Українського корпусу була найбільш організованою і боєздатною серед українізованих частин російської армії доби Центральної Ради. Втім, корпус перебував у тилу, що сприяло процесу його українізації.

З фронтових корпусів відзначимо насамперед 6-й, яким командував генерал-лейтенант Георгій Мандрика, уродженець Києва й виходець із давнього козацького роду. Тривалий час начальником штабу корпусу був генерал-лейтенант Олександр Греків, уродженець Сумщини. Відзначимо,

що корпус, який отримав найменування 2-й Запорізький, складався на 80% з українців. Українізацію гарматних частин здійснив інспектор артилерії корпусу генерал Василь Кирей. Високоосвічений артилерист (крім кадетського корпусу і військового училища закінчив ще й дві академії – артилерійську і Генерального штабу), родом із Чернігівщини, на фронті командував гарматною бригадою, національно свідомий українець цілком віддався службі в українській армії й займав високі посади у війську Центральної Ради, Гетьманату та Директорії; будучи в еміграції був запрошений на службу до чехословацької армії, помер у Празі 1945 р. [243. С.163].

Артилерія корпусу складалася з 27 гарматних батарей (108 гармат). Восени 1917 р. В.Кирея перевели до Києва, а його посаду зайняв полковник В.Афанасієв. У його підпорядкуванні було дві гарматні бригади легкої та одна (корпусна) бригада важкої артилерії [176. Т.1. С.230]. Відзначимо, що всі гарматні частини 2-го Запорізького корпусу дислокувалися на території Галичини, головно Тернопільщині. Постійне спілкування з українським населенням, яке зберігало рідну мову і традиції, сприяло зростанню національного руху в російському війську.

З інших корпусів російської армії на Південно-Західному і Румунському фронтах українізацію гарматних бригад організовано проведено у 11-му під командуванням щирого українця генерал-лейтенанта Петра Єрошевича, уродженця Катеринославщини, який здобув військову освіту в Полтавському кадетському корпусі, артилерійській та академії Генерального штабу [243. С.68]. Генерал особисто піклувався гарматною бригадою 12-ї піхотної дивізії, яка повністю складалася з українців і в часи активної більшовізації інших частин корпусу залишалися вірною Центральній Раді. П.Єрошевич згадував, що після розвалу російської армії, йому вдалося в листопаді 1917 р. вивести з фронту в розпорядження Українського генерального військового комітету саме 12-ту дивізію та її гармашів (шість батарей, всього 36 гармат) [216. С. 9]. Частково, або у більшості були українізовані гарматні бригади 5, 10, 21, 26, 32, 41-го армійських корпусів та два гарматні дивізіони важкої артилерії. Крім того, окремі частини в тилу фронтів: Сердюцька гарматна бригада ім.М.Грушевського під командуванням хорунжого І.Супруненка у Києві, яка мала всього три батареї (12-18 гармат), 3-й важкий гарматний дивізіон у Стародубі (12 гармат), Запасний мортирний дивізіон в Сумах (12 гармат). Українізовано також Одеську Сергієвську артилерійську школу на чолі з генералом А. Нілусом (мала 6 гармат). З великою повагою згадував начальника школи А. Нілуса генерал М.Омелянович-Павленко, який у ті часи командував піхотною школою, що розміщувалася поруч: “Був освіченою і високоавторитетною, поміж персоналом школи, людиною. Він зумів і в ці жахливі часи оборонити ту позицію для школи, яка дозволила б нормально продовжувати вишкіл майбутніх старшин" [140. С.52]. До речі, в офіцерській школі М.Омеляновича-Павленка в 1917 р. сотенним старшиною був сумнозвісний авантюрист М.Муравйов, якого згодом за вказівкою

Леніна призначили командувачем військової групи Київського напрямку (після взяття Києва М.Муравйов їздив до Москви й особисто доповідав Леніну про масові розстріли українських патріотів).

Поряд з українізованими гарматними частинами, артилерію Центральної Ради складала заново сформовані ініціативними старшинами-артилеристами окремі батареї і дивізіони, які виявилися життєздатними й по-суті єдиними, на кого опиралася молода українська держава та її військо у перших боях за свою незалежність.

Серед них був кінно-гарматний дивізіон, сформований у Києві полковником Олександром Алмазовим, який мав на озброєнні 12 легких кінно-гірних гармат (подібна до них стала пам'ятником біля станції метро "Арсенальна"). Тоді ж творилися гарматний дивізіон під командуванням К. Смовського у складі Гайдамацького кошу Слобідської України, окрема гарматна батарея Р.Дашкевича в Галицько-Буковинському курені та інші [35. С.144]. Таким чином, за підрахунками Я.Гинченка, артилерія Центральної Ради восени 1917 р. загалом мала 746 гармат [365. 231-234].

Таким чином, зародження української артилерії в добу Центральної Ради, її організаційне становлення проходило в складних умовах. На їх масштаби і темпи суттєво впливала хибна концепція політичного керівництва Центральної Ради, яка на першому етапі діяльності в площині державного і військового будівництва стояла на платформі автономії України в рамках Російської Федерації, не вважала необхідністю створити власну регулярну національну армію. Українізовані гарматні полки і бригади в умовах розпаду російської армії виявилися неспроможними зберегти боєздатність, чому сприяла також надмірна політизація війська. Вони поступово розвалювалися, а у ході оголошеної демобілізації на початку 1918 р. взагалі припинили своє існування. Подальша розбудова артилерії стала можливою завдяки тому, що Центральній Раді і Генеральному Військовому Комітетові вдалося зберегти цінний кадровий потенціал, який склали освічені і збагачені досвідом світової війни офіцери і генерали артилерії колишньої російської армії.

2.2. Творення гарматних частин під час Першої українсько-більшовицької війни

Більшовицький жовтневий 1917 р. переворот в Петрограді поставив українську армію в центр етнополітичного та суспільного життя країни. Подальший розвиток Української національно-демократичної революції тепер визначався збройною силою, здатністю захистити її здобутки, насамперед від агресії з боку більшовицької Москви. Ленінський Раднарком докладав великих зусиль, щоб підпорядкувати 6-мільйонну російську армію шляхом її більшовизації. З метою утримати Україну у складі більшовицької імперії, у центрі її уваги були війська Південно-Західного і Румунського фронтів, особливо українізовані частини. "В листопаді й грудні 1917 року, – згадував К.Смовський, – українізовані частини почали розкладатися під впливом більшовицьких гасел... Генеральний секретар військових справ С.Петлюра переконався, що на зукраїнізовані частини не можна покладати надій, що вони стримають московську навалу, і почав переводити реорганізацію їх" [351. С.137]. До

цих висновків дійшов, щоправда пізніше, й М.Грушевський, який у розпалі агресії більшовицької Росії в лютому 1918 р. виголосив нову думку щодо військового будівництва: “Нам на якийсь час буде доконче потрібна хоч невелика, але добра, тверда, дисциплінована армія”, – писав він, і висловлював надію, що український народ надішле до неї “все щонайкраще, найбільше перейняте щирим, серйозним відношенням до держави, її демократичних соціальних і національних завдань” [35. С.172-173].

Саме на цьому, другому етапі творення власного війська (не шляхом українізації, яка не цілком себе виправдала, а шляхом формування регулярних частин) створювалися невеликі підрозділи – батареї й дивізіони, що закладали основу української артилерії. Значну роль у цьому процесі відіграв генерал-лейтенант російської армії Сергій Дельвіг, який прийшов на службу до українського війська у листопаді 1917 р. Він народився в Москві у дворянській родині. Отримав блискучу військову освіту: закінчив Московський кадетський корпус, артучилище, Офіцерську артшколу і Михайлівську артилерійську академію, брав участь у російсько-японській та Першій світовій війні – був інспектором артилерії 9-го армійського корпусу [343. С.29]. Тож по праву очолив інспекторат артилерії Генерального військового штабу. “Перед Сергієм Дельвігом стояло завдання зібрати навколо себе хоча б кілька десятків артилерійських старшин, які б стали засновниками та керівниками українських гарматних формацій, – зазначає Я.Тинченко. – Певною мірою це вдалося Дельвігові, бо вже в січні 1918 року в Києві опинилися такі гармаші, як полковники Алмазов, Сварика, Афанасіїв, ротмістр Смовський – палкі українські патріоти, троє з яких стали генералами армії УНР” [365. С.41].

Показовим прикладом формування гарматних підрозділів було створення К.Смовським Артилерії Гайдамацького Кошу Слобідської України. Він згадував, що коли розпочалася Перша російсько-українська війна, українізовані гарматні частини розвалювалися, або разом з піхотними переходили на бік більшовиків. У той непростий час інспектор артилерії Кошу полковник Афанасіїв поставив йому завдання сформувати хоч би батарею, оскільки Кіш мав всього дві гармати на залізничній платформі. К.Смовський виявив на станиці Дарниця під Києвом українізований гарматний дивізіон у складі трьох батарей (дванадцяти 76-мм гармат), 90 козаків і 70 коней. З великими зусиллями, часом погрожуючи зброєю, К.Смовському вдалося перебрати гармати і схилити на службу Центральній Раді двох старшин і 38 гарматників. Коли ешелон прибув до Крут, згадував К.Смовський, “полковник Афанасієв подякував мені і юнакам за виконання наказу і сказав, що цей гарматний дивізіон буде називатися 1-м Гайдамацьким гарматним дивізіоном і про це буде оголошено в наказі по коші” [351. С.144].

Саме батареї цього дивізіону підтримали українські частини у вуличних боях у Києві під час придушення більшовицького повстання наприкінці січня–початку лютого 1918 р. Вогонь артилерії під командуванням К.Смовського забезпечив успіх штурму “Арсеналу” –

основного і останнього осередку повстання. За свідченням учасників того бою, на вогневих позиціях артилерії постійно перебували С.Петлюра і генерал В.Кирей. “Через проламані гарматним вогнем мури “Арсеналу” на завод увірвалися гайдамаки та січовики і до наступу темряви встигнули очистити більшу його частину, – згадував О.Шпилинський. – На чолі військ на завод увірвався Симон Васильович Петлюра” [350. С.144].

Бойові дії проти більшовицьких військ, особливо ж відступ із столиці загальмували процес військового будівництва, але змусили провід УНР повному оцінити ситуацію і серйозніше зайнятися формуванням армії.

Після повернення до Києва у березні 1918 р. С.Дельвіг розробив план розбудови української артилерії. Згідно з його проектом планувалося сформувати у восьми армійських корпусах 16 бригад легкої і 16 бригад важкої артилерії, по вісім полків гірської та армійської важкої артилерії, протиповітряний та Сердюцький полки. На їх озброєнні передбачалося мати 1500 гармат різних систем. Для поповнення командних кадрів артилерії відновлено навчання в Київській та Одеській артилерійських школах [365. С. 41]. Цей план міг бути реалізованим у зв'язку з новими обставинами.

Зимова кампанія 1917–1918 рр. підтвердила, що вести визвольну боротьбу з Росією силами стихійно сформованих напіврегулярних формувань – неможливо. Адже ворожі збройні сили, за підрахунками В. Солдатенка, становили 32 тис. червоноармійців у складі з'єднань, що вторглися в Україну, та близько 120 тис. червоногвардійців у загонах на українських землях [354. С.45]. Безпосередньо у київському поході командувач В.Антонов-Овсієнко мав на Лівобережжі 18,7 тис. багнетів, 25 гармат, 5 броньовиків, 3 панцерні поїзди [366. С.141]. Для захисту незалежності Центральна Рада мала у своєму підпорядкуванні на початку війни 16700 вояків, але реально в бойових діях могла використати 6500 бійців та 25 гармат артилерії [366. С.138]. Втім, після першої поразки у війні Центральна Рада таки повернулася до Києва й визволила Наддніпрянщину лише за допомогою німецько-австрійського війська. Щоправда, в його авангарді діяли українські частини, які створювалися в ході наступу.

Слід відзначити, що дехто з сучасних дослідників суттєво перебільшує боєздатність тодішніх збройних сил Центральної Ради. Зокрема Людмила Гарчева (Сімферополь) вважає, що під час наступу на Київ і в ході визволення України від більшовиків Центральна Рада мала у квітні 1918 р. 170-180 тис. вояків [185. С.106]. Що стосується артилерії, то в боях за визволення України фактично діяли: гарматний полк В.Сварики, легка гарматна бригада у складі Запорізької дивізії (коли після визволення Харкова генерал О.Натіїв розгорнув її в корпус, була сформована ще одна бригада), гарматні полки у Синій та Сірій дивізіях. У складі 1-го полку Січових Стрільців Є.Коновальця створено гарматний дивізіон Р.Дашкевича, при запорожцях діяв також кінно-гірський дивізіон О.Алмазова, у складі Гайдамацького Кошу – дивізіон К.Смовського. Крім того, окремі батареї входили до складу інших груп чи загонів українського війська.

Особливо відзначилися артилеристи у боях Запорізької бригади за визволення Бердичева 25 лютого 1918 р. Місто боронила група радянських військ під командуванням В.Кіквідзе (1300 багнетів, 200 шабель і 6 гармат). Наступ українських частин підтримували три гарматні батареї. Під час контратаки кінноти батарея сотника В.Савицького вела вогонь шрапнеллю по ворогу й вся загинула, але завдала нищівної поразки кінноті, яка відступила (наказом Військового міністра батареї присвоєно найменування героїського командира, який був зарубаний червоними) [б. оп.1 спр.12, арк. 32].

Вже у ході визволення України від більшовиків уряд доручив Військовому міністерству вжити заходів для реорганізації армії і різкого збільшення її чисельності. В березні 1918 р. міністр О.Жуковський опрацював план формування регулярної армії на основі загальної військової повинності. Її ядром стали вісім армійських корпусів, що формувалися в губерніях України. В реорганізованому Генеральному штабові формування артилерії очолив інспектор артилерії С.Дельвіг. Під його керівництвом вже на початку квітня Запорізький корпус мав дві гарматні бригади (48 легких і 8 важких гармат) [371. С.36]. 15 квітня Військовий міністр оголосив реєстр Армії УНР, яким передбачалося мати 40 піхотних, 8 стрілецьких і 7 кінних полків, крім того 14 дивізій, вже існуючих чи запланованих до першочергового формування. Відтак у складі піхотних корпусів і дивізій створювалися штатні гарматні бригади. Наказ про їх сформування від 17 квітня 1918 р. визначив і термін – червень-липень 1918 р. Однак квітневий переворот й прихід до влади гетьмана П. Скоропадського завершив цей етап творення артилерії національних збройних сил.

Характерною рисою розбудови української артилерії в добу Центральної Ради була стихійність на початках військового будівництва, яке з часом набирало більш організованих форм. Необхідність збройного захисту від зовнішніх ворогів спричинила перегляд військово-політичним керівництвом темпів і масштабів розгортання власної армії, зокрема й артилерії. Хоча це було усвідомлено із великим запізненням, але завдяки невтомній праці досвідчених артилерійських командирів створились батареї, дивізіони і полки, на базі яких можна було формувати гарматні бригади, комплектувати їх освіченими фахівцями і сучасним озброєнням. Артилерійські кадри Центральної Ради стали основою командного складу артилерії Гетьманату та Директорії.

Водночас слід зауважити, що в ході розбудови української артилерії, зрештою як і армії взагалі, ідеологічні міркування діячів Центральної Ради дуже часто переважали над здоровим глуздом. Це виразно проявилось в кадровій політиці. Величезний потенціал досвідчених артилеристів, офіцерів і генералів російської армії не було використано внаслідок політичної недовіри, хоча серед них було чимало свідомих українців. Наприкінці 1917 р., насамперед у зв'язку з більшовицьким переворотом в Росії, в Україні знаходилися тисячі військовиків високого рангу, які

мешкали і служили у Київському військовому окрузі, затрималися на Південно-Західному та Румунському фронтах і не змогли повернутися в Центральну Росію через терор ЧК, а також втікачі з Росії, що були позбавлені українським урядом права постійного проживання. Зокрема у Києві їм видано реєстраційні картки (до речі червоного кольору), які послужили муравйовцям приводом для масових розстрілів. За даними Українського Червоного Хреста жертвами більшовиків у Києві стали не менше трьох тисяч офіцерів. За неповними підрахунками російського історика С.Волкова в Україні восени 1917 р. перебувало близько 90 тис. офіцерів і 800 генералів російської армії [159. С.4]. Проте збройними силами Центральної Ради командував всього-на-всього підполковник Ю. Капкан, Київським військовим округом – М.Шинкар, а Сердюцькою гарматною бригадою – хорунжий В.Супруненко.

Щоправда, навесні 1918 р. на службі в Центральній Раді нараховувалося 78 генералів і адміралів, з них – 47 українців. Але лише 22 були задіяні на командних посадах, 37 – на штабних, адміністративних і дипломатичних і в запіллі, а 19 знаходились в резерві [326. С. 220].

Між іншим, російський більшовицький уряд в даному питанні зайняв лояльнішу позицію. “Червона армія будувалася виключно розумом і досвідом старих царських генералів, – слушно зауважив А.Денікін. – Всі органи центрального управління очолювалися генералами-спеціалістами... Особливо широко представлено Генеральний штаб” [204. С.144]. Радянська історіографія всіляко замовчувала цей факт. Лише в 1988 р. побачила світ праця військового історика О.Кавтарадзе “Військові спеціалісти на службі Республіки Рад, 1917-1920”, яка пролила світло на це питання. Відомий фахівець однозначно стверджує, що без використання царських генералів і офіцерів у більшовиків було мало шансів виграти громадянську війну, відновити імперію. Вони займали наступні посади: командуючих фронтами – 20, начальників штабів фронтів – 22, командувачів арміями – 76, начальників штабів армій – 93, командирів дивізій – 485 [42. С.207-209]. У 1918 р. в Червоній армії служило 20,5 тис. офіцерів колишньої царської армії, а в середині 1919 р. – 31,5 тис. [230. С.171-173]. За підрахунками львівського дослідника цієї проблематики К.Науменка в Червону армію було прийнято або мобілізовано 775 генералів і адміралів та 1726 полковників Генерального штабу. Тоді як, внаслідок політичної, часто безпідставної, недовіри, в армію України прийнято (з великими потугами, часто на незначні штабні посади) всього 52 генерали й адмірали, з яких після падіння Центральної Ради 39 залишилися служити в Армії Української держави, лише один перейшов на бік Червоної та двоє – денікінської армії [326. С.219].

На наш погляд, брак військових фахівців високого рангу найбільш відбився на невдачах військового будівництва, зокрема розбудові артилерії, що призвело до поразки в першій українсько-більшовицькій війні, окупації України більшовиками і вимушених угод з Німеччиною з метою визволення республіки, оскільки власні збройні сили виявилися нездатними захистити незалежність.

Зауважимо, що творенню гарматних частин, незважаючи на складні обставини, передусім зовнішньо-політичні – агресію з боку більшовицької Росії, сприяло ряд позитивних аспектів цього процесу. До розбудови національної артилерії залучено відомих в російській армії фахівців – генералів С.Дельвіга, О. Акермана, А. Нілуса, В.Кирея та інших; була можливість використати не лише кадровий, але й технічний потужний потенціал, оскільки в Україні залишилося багато бойової техніки, боєприпасів, артилерійського майна.

Але стихія, яка охопила всі сфери суспільного життя, завдала великої шкоди військовому будівництву. Дослідження процесу творення гарматних частин в українському війську доби Центральної Ради свідчать: гарматні батареї, дивізіони, з яких пізніше вирости полки і бригади, формувалися ініціативою окремих досвідчених, патріотично настроєних старшин. Втім, цьому процесу бракувало єдиного керівництва, плановості. Внаслідок, організація артилерії, її озброєння, укомплектованість кадрами далеко не відповідали вимогам війни. В кінцевому результаті це спричинило падіння Центральної Ради і прихід до влади, за допомогою запрошених М.Грушевським німців, гетьмана П. Скоропадського.

РОЗДІЛ 3

АРТИЛЕРІЯ АРМІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ГЕТЬМАНА П. СКОРОПАДСЬКОГО (квітень 1918 – грудень 1918 р.)

3.1. Розбудова Збройних сил Гетьманату: використання кадрового потенціалу російської артилерії

29 квітня 1918 р. у Києві зібрався Хліборобський Конгрес. Близько восьми тисяч його учасників, представників усіх українських губерній, однозначно висловили незадоволення Центральною Радою, а відтак – прагнення встановити в Україні міцну владу у формі історичного гетьманату. З'їзд обрав гетьманом України генерала Павла Скоропадського і санкціонував державний переворот, його рішення були схвально сприйняті командуванням німецького війська. Державний переворот стався безкровно: захищати Центральну Раду наважився лише полк Січових Стрільців Є.Коновальця, який був німцями роззброєний. З двох боездатних дивізій – Запорізька генерала О.Натієва перейшла на бік гетьмана, а Синя генерала В.Зелінського за наказом військового міністра Жуковського від 25 квітня 1918 р. підлягала розформуванню, а її командир, досвідчений воєначальник, звільнений зі служби [222. С. 70-73].

В радянській, діаспорній та сучасній історіографії щодо оцінки особи П. Скоропадського й Української держави склалися два непримиренних напрямки, які умовно поділяють істориків на антигетьманський і гетьманський табори. Представники першого стверджують, що режим Скоропадського був контрреволюційним, антиукраїнським, причому, цікаво відзначити, на цій позиції об'єдналися як радянські (О.Лихолат, Є. Складенко, М.Супруненко), так й історики діаспори (І.Мазепа, П.Христюк, Р.Млиновецький) [303; 304; 320; 363; 364; 376].

Чимало українських істориків консервативної течії (В.Липинський, Д. Дорошенко, Н.Василенко-Полонська) та сучасних (Я.Пеленський, Т. Андрусак, В.Сергійчук, В.Кондратюк, С.Буравченкова, М.Литвин, С.Гелей, Ю.Павленко, Ю.Храмов) вдаються до певної ідеалізації та історичної зумовленості гетьманської держави. “Не применшуючи історичне значення першої та другої Українських Народних Республік, – вважають Ю. Павленко і Ю.Храмов, – необхідно визнати, що апогеєм державотворчого процесу тих часів у межах України була Українська держава гетьмана П. Скоропадського” [336. С. 3]. Цієї ж думки дотримуються В.Кондратюк і С. Буравченкова: “Не буде жодним перебільшенням, коли скажемо, що доба Гетьманату була найкоротшим, але найпліднішим періодом розбудови української державності в часах українських визвольних змагань 1917–1920 рр.” [244. С. 180].

Павло Скоропадський був відомим в Україні військовим діячем. Походив із старовинного козацького роду: один з його предків – Іван Скоропадський був гетьманом України. Отримав блискучу військову освіту: в двадцять років закінчив престижний Пажеський корпус. Брав участь в російсько-японській війні, був флігель-ад'ютантом царя Миколи II, але віддав перевагу службі у військах. У роки Першої світової війни в ранзі генерал-лейтенанта командував 34-м армійським корпусом. Одним з

перших українізував його в 1-й Український корпус (40 тис. вояків) й перетворив у грізну протибільшовицьку силу. На службі в Центральній Раді домагався створення боєздатної регулярної армії, але не мав підтримки й подав у відставку. Обраний почесним Отаманом Вільного Козацтва України, енергійно розбудовував цю формацію [243. С. 18–19]. “Від початку свого виходу на політичну арену в Україні, – слушно зауважував Я.Пеленський, – Скоропадський усвідомлював, що для успішного функціонування Української держави необхідно сформувати збройні сили, які б захищали її від ворожого нападу” [150. С. 31]. Тепер, коли він став гетьманом, з’явилися можливості реалізувати плани творення власної армії. Та вони виявилися досить обмеженими.

Військова спадщина Центральної Ради, як уже згадувалося, була незначною: Запорізький корпус О.Натієва на Слобожанщині (25 тис. вояків) та прибула з таборів військовополонених до Володимира-Волинського Сіра дивізія підполковника Перлика (6 тис. бійців). Крім того розкидані по Україні невеликі частини і залоги міст загалом до 55 тис., але з них бойового стану не більше третини [176. Т. 1. С. 334–335]. “Розуміючи, що підстава і запорука існування Української Держави – це армія, – відзначав відомий військовий історик Б.Монкевич, – Гетьман, як визначний військовий діяч, звернув свої турботи головно на організацію регулярної української армії на загальноприйнятних в європейських державах основах та озброєної згідно з найновішими вимогами військової техніки” [321. С. 68]. Але з перших кроків своєї діяльності в цій площині П.Скоропадський зустрів жорсткий опір з боку німецького командування. Воно категорично вимагало дотримуватися угоди 24 квітня 1918 р., один з пунктів якої наголошував: “В часи перебування австро-угорських і німецьких військ на Україні ніяка українська армія не може формуватися. Може тримати винятково лише поліцейські відділи за порозумінням з обома командуваннями” [342. С. 88]. Пізніше П.Скоропадський згадував таку німецьку заяву: “Нащо вам армія? Ми знаходимося тут, нічого противного Вашому урядові в країні ми не дозволимо, а щодо Ваших північних кордонів Ви теж можете бути спокійними: ми не допустимо більшовиків. Сформуєте невеликий загін в дві тисячі вояків для підтримки порядку в Києві та особистої охорони” [150. С. 179].

Майже всі історики доби визвольних змагань 1917–1920 рр. високо оцінюють діяльність гетьмана у військово-організаційній галузі. “Найціннішою у П.Скоропадського була його діяльність у створенні збройних Сил Української держави, – відзначає сучасний історик права Микола Кравчук. – Тут видно діяльність професіонала, на відміну від дилетанта-демагога Л.Бронштейна (Троцького), творця Червоної армії методами дикого терору і насильства., Центральної Ради, соціалістичне керівництво якої не бажало мати власну армію” [250. С. 123].

Власне, це був і його особистий обов’язок, оскільки згідно з “Законом про тимчасовий державний устрій України” він був Верховним Воєводою Української Армії і Флоту. До справи військового будівництва він залучив

майже 300 генералів колишньої царської армії, які загалом щиро бажали Україні суверенності і віддавали всі свої знання, здібності й досвід розбудові армії. Про це свідчать документи Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України в Києві, де у фондах Головного управління Генерального штабу збереглися сотні заяв генералів і вищих старшин з проханням прийняти їх на службу. Характерно, що підбір кадрів для армії, відтак і артилерії, здійснювався за принципом професіоналізму, а не партійної чи національної належності, якими керувалися часто військово-політичні керівники Центральної Ради. Оскільки наказом Військового міністерства від 15 травня 1918 р. у війську впроваджувалася українська мова, були створені курси і школи української мови і українознавства.

Як бачимо, гетьманський уряд врахував фатальні помилки Центральної Ради у галузі військового будівництва, й насамперед повністю використав величезний кадровий потенціал колишньої царської армії, який утворився в Україні на зламі 1917–1918 рр. Це стосувалося також і артилерії, для якої слід було підібрати фахівців, що відповідали б високим вимогам цього виду зброї.

Зауважимо, що після проголошення у ті часи демобілізації і ліквідації російського фронту, дивізії зі своїми гарматними бригадами, які були до війни розташовані на території України, повернулися на місця постійної дислокації. За Центральної Ради і в момент приходу в Україну австро-німецьких окупаційних військ, вони були українізовані, або оголосили себе українськими, щоб зберегти полки, що мали славу бойову історію і традиції. Їх ядром стали генерали, офіцери, унтер-офіцери – професійні військовики, які мали кровний зв'язок з Україною або в силу інших причин бажали продовжувати службу в армії Української держави. За підрахунками Я.Тинченка в Україні збереглося 64 піхотних полки, які були створені ще у XVIII–XIX ст. і 18 кінних полків, деякі з них існували з XVII ст. (9-й Київський, 11-й Ізюмський, 12-й Охтирський гусарські полки [365. С.

235–236]. Вони входили до складу 15 піхотних та чотирьох кінних дивізій, як і 15 гарматних бригад і чотири кінно-гарматні полки. Крім вказаних, в Україні базувалися кадри й інших військових формувань. Отже кадрова і матеріальна база утворення армії Української держави була досить значною

Ще одним значним джерелом формування армії було російське офіцерство і генералітет, які шукали притулок від більшовицького терору на Наддніпрянщині. “У ті часи Україна, і особливо Київ, перетворилися в Мекку для всіх, хто рятувався від більшовиків із Петрограду, Москви та інших місцевостей Росії, – відзначав С.Волков. – На літо 1918 р. у Києві нараховувалося близько 50 тис. офіцерів, в Одесі – 20, у Харкові – 12, в Катеринославі – 8 тисяч” [159. С. 4]. Для багатьох з них служба в армії України була не лише засобом для життя, але й потребою боротися з більшовиками, чого у свій час не врахувала Центральна Рада під час першої українсько-більшовицької війни в грудні 1917 – лютому 1918 рр., зрештою й Директорія під час другої українсько-більшовицької війни 1919 р.

“Гетьман намагався організувати спочатку невелику, але цілком певну армію, – зазначав діаспорний історик Василь Верига. – Як основа її мав бути сформований надійний офіцерський корпус з тодішніх, дуже старанно вибраних, українських і російських офіцерів. Але на перешкоді стали німці ... Єдине, чого вдалося добитися Гетьманові – це дозвіл на сформування однієї пішої т.зв. Сердюцької дивізії із добровольців” (близько п’ять тисяч вояків – авт.) [176. Т. 1. С. 335]. Обходячи перепони, або знаходячи компроміси з німцями, П.Скоропадський розгортав військове будівництво з утворення вищих структур українського війська, зокрема артилерії.

Вже у травні 1918 р. було утворено Військове міністерство, яке виконувало головне завдання – формування української армії. Цікаво, що підбираючи кандидатуру на посаду військового міністра, П.Скоропадський запропонував її відомому артилеристу генералові Василю Кирею, який щоправда, відмовився. Міністром став українець за походженням, заслужений бойовий генерал, командувач армії в роки Першої світової війни Олександр Рогоза. До складу міністерства входило Головне Артилерійське Управління (ГАУ), функції якого були подібними до згаданого вже ГАУ російської армії. Його очолив генерал-хорунжий Іван Значко-Яворський, уродженець Полтави, вихованець Чугуївського юнкерського училища та Академії Генерального штабу. Під його керівництвом діяли навчальні, технічні та господарські формації артилерійського відомства. Йому підпорядковувалися відділи: загальний (полковник Гоголь-Яновський), ручної зброї (полковник Вакар), гарматний (полковник Християнович), амуніції і набоїв (полковник С.Лукашевич), хімічний (полковник Володимир Сінклер) [243. С. 158–159; 321. С. 74–75]. У липні 1918 р. ГАУ очолив генерал Микола Синюків, високоосвічений артилерист. Він закінчив Донський кадетський корпус, Артучилище і Михайлівську артакадемію, до призначення на посаду був начальником артилерії 1-го Волинського корпусу. З жовтня 1918 р. – генерал-значковий (генерал-лейтенант). У березні 1919 р. перейшов до Денікіна, згодом перебував в еміграції. Помер у 1934 р. [179. С. 521].

Важливе значення для розбудови української артилерії мала Головна Шкільна Управа, якій підпорядковувалися військові школи, училища, кадетські корпуси всіх родів зброї, зокрема артилерії, для чого до її складу входив Навчальний відділ з підвідділом гарматних шкіл. Улітку 1918 р. його очолив генерал І.Значко-Яворський. При Головній Шкільній Управі діяла Комісія по утворенню військових шкіл в Україні під керівництвом генерала М.Юнаківа. До важливої праці в комісії генерал залучив досвідчених артилеристів: генералів А.Нілуса, С.Дельвіга, Д.Промтова, О. Попова, В.Кирея. Саме їх зусиллями були створені або відновили навчання кадетські корпуси у Києві, Полтаві, Одесі, Сумах і Миколаєві, Київська юнацька гарматна школа (начальник – Д.Промтов), Одеська юнацька гарматна школа (А.Нілус), Старшинська артилерійська школа в Дарниці під Києвом (О.Попов) та запроектовано Львівську юнацьку гарматну школу [321. С. 77–78].

У травні 1918 р. наказом гетьмана П.Скоропадського створено комісію для опрацювання штатів військових частин армії Української держави під головуванням начальника Генерального штабу генерала О.Сливинського. До її складу ввійшла група досвідчених артилеристів-генералів (С.Дельвіг, В.Сінклер, О.Акерман, Д.Альтфатер, Ф.Колодій), яка розробляла організаційну структуру артилерії та штати її частин і підрозділів [4. Оп. 2, спр. 17, арк. 37 зв.]. В основу організації артилерії покладено структуру, яка існувала в російській армії з деякими змінами: враховано досвід світової війни та реальні можливості. Зокрема, артилерія за видами поділялася на польову, гірську і кінну. Найчисленішою була польова артилерія, яка входила до складу піхотних дивізій і армійських корпусів (84 гарматних полки), яка у свою чергу ділилася на легку, важку і мортирну. В залежності від організаційного підпорядкування артилерія підрозділялася на армійську, корпусну і дивізійну [250. С. 132]. Зауважимо, що пізніше, в 1930-х роках в арміях з'явилася ще й полкова і батальйонна.

Розбудову артилерії армії Української держави здійснювало Управління Головного інспектора артилерії на чолі з генералом-значковим Сергієм Дельвігом, яке підпорядковувалося Начальникові Генерального штабу. Головний інспектор артилерії у тісній співпраці з Управою персонального складу Головного штабу (начальник – військовий старшина, підполковник Микола Удовиченко) насамперед укомплектував свій апарат управління, командний склад армійської, корпусної і дивізійної артилерії високоосвіченими здібними старшинами і генералами з бойовим досвідом. Зокрема, всі вісім начальників артилерії корпусів були генералами, шестеро з них: М.Синєюків, І.Пащенко, М.Данилович, С.Лукашевич, П.Деревицький, Є.Пащенко закінчили кадетські корпуси, артучилища, артакадемії, двоє – В.Добровольський та І.Жуків вищу освіту здобули в Офіцерській артшколі. В роки Першої світової війни на фронті командували гарматними полками, бригадами. Дві третини з них були українцями.

Прикладом високого фахового рівня військовиків цієї категорії можуть служити брати Іван і Євген Пащенки, перший – начальник артилерії 2-го Подільського корпусу, а другий – 6-го Полтавського. Вони народилися на Полтавщині й походили зі старовинних козацьких родин. Військову освіту здобули у Полтавському Петровському кадетському корпусі, Михайлівському артучилищі і Михайлівській артилерійській академії в Петербурзі. В роки Першої світової війни служили на Південно-Західному фронті й командували гарматними бригадами. За бойові заслуги відзначені багатьма нагородами. Генерали були щирими українцями, активно працювали у період формування артилерії своїх корпусів. На жаль, їхня плідна праця обірвалася наприкінці 1918 р. з приходом до влади Директорії, яка повторила помилки Центральної Ради стосовно “старих” кадрів. Генералів змусили покинути службу й згодом емігрувати [243. С. 212].

Високоосвіченими, з багатим фронтовим досвідом, були всі 24 командири гарматних бригад корпусної і дивізійної артилерії, з них у ранзі генералів – 15, а решта – полковники. Військову освіту в обсязі кадетського корпусу, артилерійського або військового училища та артакадемії мали 15 комбригів, шестеро закінчили Офіцерську артшколу. Таким чином, 21

артилерійський командир мав вищу військову фахову освіту. На посади командирів гарматних полків, запланованих для формування, підбрано й призначено здібних старшин у ранзі полковників. Серед них було чимало українців, діячів українського руху в російській армії.

Так, уродженець Києва генерал Микола-Євграф Іванів мав блискучу військову освіту, на фронтах Першої світової війни командував гарматною бригадою, в 1917 р. був начальником артилерії Київського військового округу, брав участь у Військових з'їздах (обраний членом Українського центрального військового комітету), входив до Секретаріату Центральної Ради. Попри все, гетьман П.Скоропадський затвердив його командиром 6-ї легкої артбригади [243. С. 160]. Генерал Володимир Лохтіонов закінчив кадетський корпус, артучилище, артакадемію. На фронтах Першої світової війни командував гарматною бригадою. Зголосився до служби в армії Української держави й отримав призначення командиром важкої гарматної бригади Харківського армійського корпусу. Звільнений із служби військовим відомством Директорії, наприкінці 1918 р. вступив у Добрармію генерала Денікіна, був деякий час інспектором артилерії цієї армії [179. С. 291].

Наприкінці травня 1918 р. Рада Міністрів ухвалила законопроекти, які визначили головні напрямки військового будівництва. Насамперед наголошувалося, що “завданням Армії Української держави є охорона Держави від зовнішніх ворогів і підтримання порядку в Державі на заклик горожанської влади”. Армія оголошувалася аполітичною: військовослужбовцям заборонялося входити до складу політичних партій, брати участь у політичних заходах, виборах. Запроваджувалися правові основи військової служби, порядок проходження її військовиками різних категорій. Наступними актами від 16 червня і 24 липня 1918 р. встановлено військові ранги, скасовані Центральною Радою, що позитивно відбилося на вирішенні кадрових проблем, оскільки офіцерство і генералітет радо йшли на службу; оголошено загальну військову повинність і терміни дійсної служби: в піхоті – два роки, в артилерії – три. 20 липня гетьман затвердив текст військової присяги: “Обіцяю й присягаю Всемогучим Богом і святим Євангелієм, що буду служити, не жаліючи свого життя, вірно і широко аж до останньої краплі крові Українській Державі і Ясновельможному Гетьманові, Верховному Вождеві Української Армії і Флоту. Я буду ставити у всіх випадках якнайбільший опір ворогам Української Держави й свято берегти доручену мені службову таємницю і слухати без застережень усіх наказів для потреби служби й Держави...” [321. С. 110]. Вже текст самої присяги свідчив про характер армії, як регулярної, дисциплінованої, ставив її в один ряд зі збройними силами провідних європейських країн.

Отже, на відміну від Центральної Ради гетьману П.Скоропадському, незважаючи на опір німецьких окупаційних властей, вдалося від самого початку державотворення взяти курс на створення регулярної боєздатної армії, розбудову української артилерії на засадах плановості, організації зверху у відповідності з опрацьованою концепцією, структурою і штатами. Було залучено до військового

будівництва потужний потенціал генералів і адміралів, офіцерів Генерального штабу (близько 300 осіб) колишньої російської армії, які мали добру військову освіту, фронтовий досвід кількох війн. Завдяки відкриттю кадетських корпусів і військових училищ армія мала можливість поповнювати командирські кадри. Були створені умови для формування артилерійських полків і бригад. Цей процес проходив під керівництвом чіткої системи управління артилерією – від Головного інспекторату артилерії Збройних сил до командирів полків і окремих дивізіонів.

3.2. Організація та озброєння полків і бригад

24 липня 1918 р. П.Скоропадський і його уряд ухвалили розроблений Генеральним штабом за участю досвідчених генералів і полковників генштабу О.Сливинського, О.Галкіна, М.Какуріна. Є.Мішковського, С. Дельвіга, В.Сінклера, М.Юнаківа, В.Петріва генеральний план організації армії Української держави, який був доповнений 6 вересня після зустрічі Скоропадського з кайзером Вільгельмом у Берліні. Українська армія мала бути організована в кількості 300 тис. війська і складатися з восьми армійських корпусів. Кожен з них мав дві піхотні, одну кінну дивізії та три гарматні бригади й окремий гарматний полк. До служби в армії залучалося 175 генералів, близько 45 тис. старшин, серед них було 500 старшин генерального штабу [226. С. 426; 321. С. 109]. (Див. додаток Б). Планувалося до листопада укомплектувати вказані частини старшинським і підстаршинським складом, а з 15 листопада здійснити перший призов 85 тис. добровольців. До березня 1919 р. передбачалося мобілізувати ще 79 тис. і невдовзі довести чисельність армії до 300 тис., що гарантувало Українській державі повну безпеку (на ці заходи уряд виділяв 1 млрд. 254 млн. карбованців) [321. С. 110–111; 361. С. 101–102]. Щодо оснащення зброєю, бойовою технікою та усім необхідним проблем майже не було: російські війська Південно-Західного і Румунського фронтів залишили в Україні величезну кількість озброєння і військового майна в місцях постійної дислокації.

Тож упродовж літа 1918 р. в Українській державі розгорнулася широкомасштабна організаційна робота щодо створення сучасної регулярної армії і в її структурі – артилерії. Розглянемо спочатку організацію та озброєння армійської артилерії, яка підпорядковувалася безпосередньо Головному інспектору артилерії армії генералові С.Дельвігу, була його резервом і призначалася для підтримки бойових дій корпусів на головних напрямках ударів. До неї входили дві бригади армійської артилерії та окремий протиповітряний гарматний полк, що дислокувалися у Києві.

1-ю бригадою командував генерал-хорунжий Густав Шелль. Виходець з південноукраїнських німецьких колоністів закінчив Одеське реальне училище, згодом – Михайлівське артилерійське в Петербурзі. Брав участь у російсько-китайській, російсько-японській та Першій світовій війнах, командував гарматними бригадами [243. С. 266]. До складу бригади входили 1, 2, 3 і 4-й гарматні полки, якими відповідно командували військові старшини (підполковники С.Мінченко, М.Русіян, полковники П. Василенко і Л.Білий). Полки склалися з трьох батерей важкої артилерії:

дві батареї мали на озброєнні російські 152-мм гаубиці зразка 1909 р., а третя – 107-мм польові гармати зразка 1910 р., або 152-мм гармати зразка 1910 р. [4. Оп. 1, спр. 33, арк. 408].

3 серпня 1918 р. гетьман П.Скоропадський затвердив розроблені заступником начальника Генерального штабу полковником М.Какуріним і Головним інспектором артилерії армії генералом С.Дельвігом штати гарматних частин і підрозділів від батареї до бригади. Згідно з ними важка батарея 152-мм гаубиць, або важких гармат мала по штату п'ять старшин (командир батареї, старший старшина і три молодших старшини), 12 підстаршин, 103 козаки і ділилася на дві чоти по дві гармати у кожній. Батарея була на кінній тязі, для чого у ній було 29 коней, обоз для транспортування боєприпасів. Боєкомплект складав 300 снарядів на гаубицю і 450 на гармату й перевозився у полку [4. Оп. 2, спр. 18, арк. 34, 38, 47]. Деякі полки армійської артилерії мали для транспортування гармат трактори й відносилися до груп важкої артилерії особливого призначення (ВАОП). Для перевезення важкої гармати чи гаубиці залучалося шість коней (три пари), а легкої – четверо (дві пари).

2-ю бригадою армійської артилерії командував генерал-хорунжий Олександр Колачевський. Це також був досвідчений артилерист: закінчив кадетський корпус, 3-тє Олександрівське училище і Офіцерську артилерійську школу. На фронті командував гарматною бригадою у ранзі генерал-майора. У складі бригади були 5, 6, 7 і 8-й гарматні полки, якими командували полковники М.Жандр, В.Колпаков, В.Первозванський, В. Мельницький. Організація бригади була аналогічною попередній.

Протиповітряний гарматний полк підполковника Василя Тарнавського мав три батареї по чотири 76-мм зенітні гармати зразка 1915 р. (вага системи – 1290 кг, снаряда – 6,5 кг, найбільша дальність стрільби – 8530 м) [4. Оп. 2, спр. 17, арк. 51; 173. С. 15]. Крім визначених штатами від 3 серпня 1918 р., до складу армійської артилерії пізніше додано три окремі бригади важкої артилерії.

Згідно з генеральним планом творення армії Української держави в її складі формувалися вісім армійських корпусів. Кожен з них мав дві піхотні дивізії, дві бригади польових легких і однієї – важких гармат, корпусного кінного полку та інших частин. В умовах, коли німецька військова адміністрація не дозволяла формувати розгорнуті частини, укомплектовані згідно зі штатами старшин, підстаршин й козаків, П.Скоропадський і його військове відомство знайшли досить прийнятний вихід: формувати корпуси за територіальним принципом й комплектувати їх командними кадрами, створити штаби, 108 повітових комендатур (на зразок сучасних військоматів) [226. С. 426]. Командиру корпусу на території губернії підлягали всі військові інституції. Оскільки корпус поповнювався з території своєї губернії, це дозволяло на випадок необхідності в короткий термін здійснити призов і розгорнути його частини до штатної кількості. До речі, ця практика широко застосовувалася в 1920–1930-х рр. в СРСР, коли існували так звані територіальні війська, й у Німеччині (згідно з

Версальськими угодами їй заборонялося мати регулярну армію). Втім, вона зуміла зберегти свої генералітет та офіцерство.

Організація, структура та озброєння артилерії армійських корпусів були регламентовані вказаними актами і здійснювалися протягом літа 1918 р. зусиллями Головного артилерійського управління, інспекторату та самовідданою працею генералів і старшин на місцях. Архівні документи свідчать про широкомасштабну діяльність командування, насамперед щодо комплектування гарматних батареї, дивізіонів, полків і бригад належними кадрами. Розпорядженням Персонального управління Військового міністерства від 2 червня 1918 р. впроваджено порядок прийому на службу і призначення на посади артилерійських командирів. Згідно з ним, колишні офіцери російської армії подавали рапорт і певні документи про службу на розгляд начальника артилерії корпусу. Старшинські й підстаршинські посади, включно до командира батареї, він розглядав і затверджував особисто. Генералів і старшин на вищі посади затверджував Головний інспектор армії генерал С.Дельвіг [4. Оп. 1, спр. 33, арк. 458].

Артилерію 1-го Волинського армійського корпусу очолював генерал М. Синеоків, а з 21 липня у ході формування його замінив генерал-значковий Василь Пащенко. (Див. додаток В). Уродженець Полтавщини, закінчив Полтавський кадетський корпус, артучилище й артакадемію. Деякий час служив в Генеральному інспектораті артилерії Військового міністерства Росії, в роки Першої світової війни був начальником артилерії Кронштадської фортеці. Про його фахове ставлення до справ свідчить випадок, коли він не поступився навіть Військовому міністрові О. Сливинському, який направив до нього прапорщика барона Моніна. У листі до міністра В.Пащенко писав, що не може прийняти офіцера, який не має фахової військової освіти. “Я підбираю із великого списку старшин визначних фахівців, кадрових старшин, старих служак в артилерії, на котрих можна покластися в їх праці і службі й надіятися, що фахове гарматне діло буде розвиватися, а не гинути, – зазначав він. – Слід скористатися тим, що велика кількість старшин “полізли в Україну” й відібрали кращих фахівців. Таке призначення, яке ми бачили у більшовиків, де ветеринарні лікарі призначалися на посади командирів корпусів і армій, ми бачимо” [4. Оп. 1, спр. 33, арк. 309].

Перебуваючи в Житомирі, де дислокувався штаб Волинського корпусу, генерал В.Пащенко у короткий термін укомплектував свої три гарматні бригади і окремих гірський полк та інші частини й структури, зокрема корпусний артполігон та гарматні парки, енергійно готував місця розташування майбутніх розгорнутих частин. До складу артилерії корпусу входили: 1-ша легка гарматна бригада на чолі з полковником С. Тихоновичем у Рівному. Вона мала типову структуру – три легких гарматні полки (командири полковники С.Перевалов, В.Богомольний і С.Савицький), до яких входили дві батареї по чотири російські 76-мм легкі польові гармати зразка 1902–1910 рр. і одна батарея російських 122-мм легких гаубиць зразка 1910 р. Крім того, входили ще три полкових парки (обози, рухомі склади, майстерні та ін.). 2-га легка гарматна бригада під командуванням генерала М.Орловського дислокувалася в Житомирі й мала

аналогічну організацію. Її полки очолювали полковники О.Бірюльов, Я. Бегма і О.Годило-Годлевський, уродженець Київщини, вихованець Київського кадетського корпусу й Михайлівського артучилища, учасник російсько-японської та Першої світової війн, на фронті командував бригадою. (За Директорії – командир гарматних частин, начальник артилерії Запорізького корпусу, перебував у складі інтернованої Армії УНР в Польщі) [243. С. 138].

1-ша важка артилерійська бригада корпусу дислокувалася в Житомирі. Нею командував досвідчений генерал Дмитро Альфатер – німець за походженням, що здобув військову освіту в артучилищі, артакадемії та Офіцерській артилерійській школі. На фронтах Першої світової війни командував гарматною бригадою; наприкінці 1918 р. виїхав до Латвії, а 1926 р. повернувся в Німеччину, де й помер 1931 р. [243. С. 106].

Бригада мала два важкі гарматні полки, якими командували полковники С.Карпов і М.Куделинський. У вересні 1918 р. її штат збільшено до трьох полків. Два з них мали на озброєнні російські 122-мм гаубиці зразка 1910 р. (деякі полки мали німецькі 122-мм гаубиці Круппа зразка 1910 р.), третій полк мав 152-мм гаубиці зразка 1910 р. Таким чином, важка гарматна бригада нового штату мала дев'ять батарей, 36 гаубиць [4. Оп. 2, спр. 18, арк. 38].

До складу 2-ї Волинської кінної дивізії входив 2-й кінно-гарматний полк полковника Сергія Полянського у Луцьку. Він мав три батареї по шість російських 76-мм гірських гармат М1904 [243. С. 106].

Таким чином, начальник артилерії генерал В.Пашенко мав у своєму безпосередньому підпорядкуванні корпусну артилерію – важку гаубичну бригаду (36 стволів). По одній легкій гарматній бригаді мали піхотні дивізії (всього 72 стволи) та кінно-гарматний полк – кінна дивізія корпусу (18 стволів). Отже, Волинський корпус мав 126 польових, гірських гармат і гаубиць. Це складало п'ять гармат на 1000 козаків, що відповідало загальноприйнятим нормам європейських країн у мирний час: Росія мала перед війною чотири, а Німеччина і Франція – шість.

Артилерію 2-го Подільського армійського корпусу формував зі своїм штабом у Вінниці її начальник генерал-хорунжий Іван Пашенко. Свою корпусну 2-гу важку гарматну бригаду він розмістив у Жмеринці. Її командиром був досвідчений артилерист полковник Семен Рахмин, а командирами полків – полковники П.Савицький і М.П'яточенко. Структура бригади була аналогічна 1-й важкій Волинського корпусу. Кінно-гірський дивізіон полковника В.Матвіїва розмістився у Могилеві-Подільському.

Дивізійну артилерію корпусу складали: 3-тя легка гарматна бригада у Проскурові під командуванням генерала Миколи Лунського (помічник – полковник Р.Грибовський), командири полків – полковники А.Русанов (з жовтня – підполковник С.Іванів), І.Ідзьковський та О.Вікентіїв, а також 4-та легка гарматна бригада, яка дислокувалася у Вінниці. Її очолював генерал Павло Мещеринов, в роки Першої світової війни – командир 8-ї Сибірської гарматної бригади. Не менш досвідченими були командири

полків О.Казанцев, Д.Андріїв і В.Сварика [4. Оп. 1, спр. 33, арк. 409].

Відзначимо Василя Сварика, виходця зі старовинної української шляхетської родини на Ромненщині, який після закінчення Орловського кадетського корпусу поступив до елітного Олександрівського військового училища, але невдовзі перейшов до Костянтинівського артилерійського, згодом закінчив артакадемію і Офіцерську артшколу. В роки Першої світової війни весь час на фронті: командував дивізіоном, гарматною бригадою, був помічником начальника артилерії Особливої армії. Мав 12 бойових нагород. За Центральної Ради разом з братом Петром, полковником російської армії, брав активну участь у військовому будівництві, в боях з більшовиками, у ході яких той загинув. Залишившись на службі в армії Української держави, В.Сварика командував полком недовго. У жовтні був призначений помічником командира артбригади. Згодом служив в Армії УНР, де очолив ГАУ і разом з її частинами інтернований до Польщі. В середині 1920-х рр. виїхав до Франції. Помер в роки Другої світової війни [243. С. 88–89; 365. С. 161–163]. Цей приклад яскраво свідчить про високий якісний склад командних кадрів артилерії армії Української держави, його величезні потенційні можливості.

Згідно з штатами були укомплектовані старшинами кінно-гарматний полк кінної дивізії, а також розгорнутий восени у Вінниці окремий мортирний дивізіон полковника Д.Андріїва [4. Оп. 1, спр. 33, арк. 28].

Швидкими темпами розгорталася артилерія 3-го Одеського армійського корпусу. Її начальник генерал Микола Данилович в роки Першої світової війни вже був генералом-інспектором артилерії 39-го армійського корпусу (після падіння Гетьманату перебрався в Крим, служив в армії генерала Врангеля, згодом емігрував до Югославії, де служив у Військовому міністерстві. Помер у 1936 р. [243. С. 143; 75. 1937. № 18. С. 45].

Його 5-та легка гарматна бригада під командуванням полковника Германа Зольднера розмістилася в Одесі. Тут же, в корпусах Сергієвського артучилища, знаходились кадри гарматних полків полковників В. Добровольського, Р. Столбовського і Г. Суткового (згодом останнього замінив полковник В. Шереметьєв). 6-та легка гарматна бригада дислокувалася в Миколаєві. Нею командував генерал Євграф Іванів, а полками – полковники М. Родович, В. Сухотін і підполковник М. Чернобаїв. В Одесі розмістилися корпусна 3-тя важка гарматна бригада полковника Павла Динніківа (командири полків – полковник Є. Ільєвич і підполковник О. Лейбін), а 3-й кінно-гірський гарматний полк полковника П. Маккавейського – у Могилеві-Подільському. Для проведення бойових стрільб артилерії й тактичних навчань корпус мав під Одесою артполігон під командуванням підполковника Є. Шайтанова [4. Оп. 1, спр. 33, арк. 382, 409].

Напевно, найсприятливіші умови для комплектування мав начальник артилерії 4-го Київського армійського корпусу генерал Сергій Лукашевич, українець за походженням, вихованець Полтавського кадетського корпусу, Михайлівського артучилища та артакадемії. На фронті він командував гарматною бригадою, мав багатий життєвий досвід (йому було 60 років). Восени 1918 р. переведений начальником відділу ГАУ. Серед архівних

документів виявлено величезну кількість рапортів офіцерів російської армії, які мешкали або опинилися в Києві, з проханням прийняти їх на службу в артилерійські частини.

Корпусну 4-ту важку гарматну бригаду на чолі з генералом-значковим (генерал-лейтенантом) Миколою Романовським (українець за походженням, мав блискучу освіту, пройшов через три війни, на фронті командував бригадою) було розміщено в Житомирі. Її полками командували полковники В.Модзелевський і Є.Болхорський. 7-ма легка гарматна бригада полковника Бориса Дем'яновича базувалася в Святошино. Її полками командували полковники І.Сиром'ятников, В.Савицький і П.Григорович. В Черкасах спільно зі штабом своєї 8-ї пішої дивізії розмістилася 8-ма легка гарматна бригада генерала Леоніда Осторовського, українця за походженням, який закінчив Київський кадетський корпус, елітне 1-ше Павлівське військоve училище, Офіцерську артшколу, брав участь у китайській кампанії 1900–1901 рр., російсько-японській та Першій світовій війнах, на фронті командував гарматною бригадою [243. С. 206].

Не менш досвідченими були командири його полків. Генерал Микола Дмитріїв, вихованець кадетського корпусу, Михайлівського артучилища, у Першу світову війну – командир гарматної бригади, генерал-майор, до українського війська зголосився у березні 1918 р. У рапорті на ім'я Військового міністра він писав: “Бажаючи служити в Українській армії, яка формується, прошу зарахувати мене в списки кандидатів й надати посаду відповідну моєму рангові. Zobov'язуюся чесно служити Україні”. Але внаслідок недовіри до російського генералітету за Центральної Ради його питання затягнулося й лише тепер він був прийнятий на службу й призначений командиром гарматного полку [243. С. 145].

Його служба Україні обірвалася восени 1918 р. з приходом до влади Директорії, яка з політичних міркувань вилучила з війська сотні генералів і вищих старшин. Утім, більшість з них прагнула продовжувати боротьбу з більшовиками, тому й перейшла на службу до Добрармії генерала Денікіна чи Збройних Сил Півдня Росії генерала Врангеля. Цей шлях пройшов і генерал М.Дмитріїв, який згодом емігрував до США, де помер у 1955 р. [243. С. 145]. Інші полки очолювали полковники П.Закревський і В.Абаза.

Генерал Антон Денікін у розлогій праці “Нариси російської смуті” чимало уваги приділив Україні, зокрема періоду Гетьманату. Він зазначав, що в момент приходу до влади П.Скоропадського, Україна не мала армії, а військовому будівництву в Українській державі заважала німецька адміністрація. “Німці всіяко чинили опір організації української армії, – слушно зауважував автор, – вважаючи її небезпечною для себе, і допускали лише існування її кадрів... Підготовка цих кадрів – штабів без військ – йшла планомірно і ґрунтовно”. Водночас А.Денікін стверджував: “Офіцерський склад її (армії Української держави – авт.) був майже виключно російським. Генералітет і офіцерство йшли в армію тисячами, незважаючи на офіційне паплюження Росії, на необхідність ламати російську мову на галицьку, нарешті на психологічну скрутність присяги на

“вірність гетьманові і Українській державі”. Втім, генерал безпідставно вважав, що головними мотивами “вступу на гетьманську службу були: безпринципність одних – “все рівно кому служити, лише б платили”, та ідейність інших, які вважали, що українська армія стане “готовим кадром для армії російської” [147. С. 145–146].

Аналогічної думки дотримується сучасний російський військовий історик С.Волков. Він відзначав, що в 1918 р. в Україні було близько 90 тисяч офіцерів і генералів російської армії. “Однією з форм самоорганізації офіцерства була служба в гетьманській армії. Гетьманська влада, на відміну від петлюрівської, не була на ділі ні націоналістичною (лише в силу необхідності вживаючи “самостійні” атрибути і фразеологію), ні антиросійською. Це давало можливість навіть покладати деякі надії на неї та її армію як на зародок сил, здатних з часом визволити від більшовиків і відновити всю Росію... Всі посади в гетьманській армії займали російські офіцери, в абсолютній більшості навіть не українці по національності” [159 . С. 4–5].

Архівні документи, зокрема фонди Військового міністерства та Персональної управи, свідчать, що серед офіцерів і генералів армії Української держави й артилерії українці займали досить велику частку. Це підтверджують наведені списки командирів гарматних бригад і полків. Майже всі вони і значна частина генералів і старшин росіян за походженням продовжували службу в українському війську до кінця його існування. Одним з них був зазначений командир гарматного полку 8-ї легкої гарматної бригади Київського корпусу полковник Віктор Абаза, росіянин, закінчив Псковський кадетський корпус, Костянтинівське артучилище, брав участь у російсько-японській і Першій світовій війнах. На фронті командував артдивізіоном. Службу в українській армії розпочав з 1917 р. командиром куреня Сірої дивізії. Був патріотом України, за Директорії командував Сірою дивізією, брав участь в боях з більшовиками. До речі, Павло Тичина був у нього редактором україномовної дивізійної газети “Воля”. Згодом перебував у складі інтернованих частин Армії УНР в Польщі. Помер і похований у Варшаві в 1931 р. [45. С. 21]. Кінно-гірським полком кінної дивізії 4-го корпусу, який дислокувався у Білій Церкві, командував полковник М.Гощинський.

Начальником артилерії 5-го Чернігівського армійського корпусу було призначено генерала Петра Деревницького. За спиною 64-літнього військовика залишились навчання в артучилищі, артакадемії, Офіцерській артшколі, участь у російсько-турецькій, Першій світовій війнах. На фронті займав посаду начальника артилерії корпусу. Його помічником був генерал Микола Годлевський, поляк за походженням, уродженець України, закінчив кадетський корпус, артучилище й артакадемію. Невдовзі він став інспектором артилерії корпусу. За Директорії продовжував службу, навесні 1919 р., командуючи артилерією Північної групи Армії УНР, брав участь у боях на більшовицькому фронті.

Місцем формування і дислокації 9-й легкої гарматній бригаді генерала Федора Снесаріва та його полкам під командуванням полковників К. Ахматова, К.Голікова і Є.Саковича П.Деревницький обрав місто Ніжин. Там

же розмістилася 10-та гарматна бригада полковника Сергія Базаліського і його полки під командуванням полковників П.Здоренка, О.Полякова і М. Чернівецького. 5-та важка гарматна бригада під командуванням М.Зайцева та її полки полковників Н.Зайцева, М.Батурського та П.Дергача, а також кінно-гірський гарматний полк полковника М.Харкевича дислокувалися в Чернігові. Начальником корпусного полігону був полковник Казимір Годлевський, поляк за походженням, високоосвічений і здібний офіцер-артилерист [4. Оп. 1, спр. 33, арк. 407].

Біля витоків артилерії 6-го Полтавського армійського корпусу стояв генерал Євген Пащенко, українець, уродженець Полтавщини, добрий організатор. Справою комплектування своїх частин кадрами займався особисто. Коли він дізнався, що всіх старшин шести гарматних батареї 32-ї гарматної бригади (близько 30 осіб, яких планувалося зарахувати до його корпусу) австрійське командування утримує у в'язниці, то негайно вдався до певних заходів. Виїхав до Києва, де зустрівся з Головним інспектором артилерії армії генералом Дельвігом, звертався до начальника Головного управління Генштабу генерала О.Галкіна. Він таки довів, що звинувачення старшин бригади у належності до збільшовиченого 2-го гвардійського корпусу були безпідставними, оскільки ще в грудні бригада була українізована й вийшла з корпусу. Внаслідок чималих зусиль і наполегливості близько 20 старшин звільнили з Чернівецької тюрми й вони були зараховані до артилерії 6-го корпусу. Невдовзі визволено й решту вояків, вивезених австрійцями до Закарпаття [8. Оп. 1, спр. 20, арк. 59].

Варто звернути увагу на спомини генерала М.Омеляновича-Павленка, який у ті часи перебував у Полтаві й мав змогу відтворити процес формування артилерії корпусу. “Я все ж таки мав час кілька разів відвідати наші гарматні кадри. Інтелектуально й фахово вони стояли дуже високо. Що ж до свідомості національної, то треба було бажати більшого. Але як люди культурні, вони хутко надолужували й цю хибу. В особі начальника артилерії корпусу полковника Пащенко (старшого), наші гарматчики мали доброго національного провідника й досвідченого інструктора. Гарматчики були розташовані в касарнях, де ще в часі війни містилася піша військова старшинська школа... Можна з повною відповідальністю сказати, що вищі керівники військової справи зібрали у Полтаві серйозні інструкторські сили, які без сумніву виконали б з часом поставлені перед ними завдання. А присутність певного кадру національно свідомого елемента серед старшин, на тлі лояльності до українського визвольного-державницького руху, відкривала перед нами сприятливу можливість для вціплювання їхнім частинам певних національних ідеалів” [140. С. 67–68].

30 вересня 1918 р. начальником артилерії Полтавського корпусу призначили генерала Віктора Зелінського, теж національно свідомого українця з Катеринославщини з блискучою військовою освітою, учасника російсько-японської та Першої світової воєн. На фронті він командував гарматною бригадою та стрілецькою дивізією, з якою потрапив у оточення й перебував у полоні. За сприяння німців і Союзу Визволення України

сформував із військовополонених українців Синю дивізію (1-шу Українську стрілецьку) й привів її до Києва. Невдовзі уряд УНР її розформував, а генерала відправив у резерв. Відновлений на службі за Гетьманату, командував важкою гарматною бригадою. За Директорії командував фронтом, у 1920 р. очолював українську військову місію у Варшаві, перебував у таборах інтернованих частин, видав книгу спогадів “Синьожупанники”. Помер у польському місті Сопоті в 1940 р. [243. С. 32–33].

11-тою легкою гарматною бригадою у Полтаві командував полковник Володимир Навроцький, а її полками – полковники Ф.Свешніков, І. Данилевський і П.Кривенко. 12-та легка гарматна бригада базувалася у Кременчуці. Командував нею генерал Іван Лукін, а полками – полковники Б.Василенко, І.Кирей та Є.Горленко. У Ромнах розмістилася корпусна важка гарматна бригада генерала Левка Богаєвського, уродженця Полтавщини, який закінчив Полтавський кадетський корпус, артучилище й артакадемію, на фронті командував гарматною бригадою. Його помічником був полтавець, генерал Федір Кондратівський, а командирами полків – полковники С.Толкушкін і М.Тальвінський.

Кінно-гірським гарматним полком кінної дивізії командував полковник Борис Палій-Неїло. Народився в старовинній родині шляхтича-військовика, освіту здобув у Полтавському кадетському корпусі. Згодом закінчив військове училище, академію генштабу. Після Лютневої 1917 р. революції в Росії переводиться з Москви до Полтави. Виявив себе свідомим прихильником Центральної Ради, брав участь у роботі I і II Всеукраїнських військових з’їздів, обирався членом Українського Генерального Військового Комітету, де тісно співпрацював з С.Петлюрою, був помічником Генерального інспектора артилерії. Все це не стало перепорою для гетьмана П.Скоропадського, який затвердив полковника на досить високій посаді. Пізніше Б.Палій-Неїло служив в Армії УНР, став генералом, брав участь у боях, деякий час викладав курс артилерії в Спільній юнацькій школі. У міжвоєнні роки мешкав у Перемишлі. В роки Другої світової війни емігрував до Німеччини, потім у США, де й помер у 1956 р. [243. С. 209–210].

З усіх артилеристів високих рангів армії Української держави найгрунтовнішу фахову освіту здобув начальник артилерії 7-го Харківського армійського корпусу генерал Михайло Добровольський: закінчив кадетський корпус, артучилище, дві академії. У Першій світовій війні командував 23-ю гарматною бригадою. (Згодом служив в армії генерала Денікіна, перебував у еміграції в Югославії, де очолював Товариство офіцерів-артилеристів. Помер у 1949 р. в Австрії) [179. С. 165–166]. Гарматні частини він комплектував зразковими фахівцями. На посаду командира корпусної 7-ї важкої гарматної бригади було затверджено генерала Володимира Лахтіонова, який після закінчення кадетського корпусу, артучилища й артакадемії був викладачем в Офіцерській артшколі. Брав участь в російсько-японській та Першій світовій війнах, командував гарматною бригадою. Полками командували полковники О.Морович і М.Тимофіїв. Бригада базувалася у Харкові.

13-ю легкою гарматною бригадою, яка дислокувалася в Ізюмі, командував генерал Олександр Бенуа, досвідчений 56-літній військовик, а полкам – полковники П.Чашинський, С.Власенко і В.Сварика. 14-та легка гарматна бригада генерала Ігоря Телешова розмістилася в Білгороді з усіма своїми полками, якими командували полковники М.Волчанський, Миткевича-Волчанський і Е.Башинський. Серед них відзначимо Еспера Башинського, українця за походженням, вихованця Полтавського кадетського корпусу й Михайлівського артучилища. На фронті командував дивізіоном, отримав 7 бойових нагород. (Згодом командував бригадою в Армії УНР, був начальником артилерії Волинської групи, став генералом-хорунжим) [243. С. 114].

Начальником артилерії 8-го Катеринославського корпусу було призначено генерала Іллю Жуківа, вихованця Київського кадетського корпусу, Костянтинівського артучилища, учасника двох війн. Його штаб розмістився у Катеринославі. Тут же формувалася 8-ма важка гарматна бригада на чолі з полковником Володимиром Поповим зі своїми полками (командири – полковники Л.Андріїв та О.Ціцерон) і кінно-гірський гарматний полк полковника О.Рогози.

У складі корпусу розгорталася 15-та легка гарматна бригада генерала Тіта Бенескула (командири полків – полковники М.Гончарів, П.Пантелєєв та В.Лебединський), а також 16-та бригада під командуванням полковника Володимира Левковця. Її полки дислокувалися в Олександрівську (тепер Запоріжжя). Ними командували полковники Л.Кованько, В.Біляєв і В.Грейц [4. Оп. 1, спр. 33, арк. 408]. Начальником корпусного артполігона був підполковник О.Лютомський.

Формування постійних кадрів артилерії корпусів, а це загалом 32 гарматні полки, за умов німецької окупації, нестабільного стану в країні, підривної діяльності більшовиків і соціалістичних угруповань, вимагало величезних зусиль від керівництва держави, уряду і командування. “З утворенням армії у мене не йшло гладко, – згадував П.Скоропадський. – Німці нічого не мали проти сформування восьми корпусів, але нічого не мали проти у той час, коли все, що потрібно було до сформування армії, знаходилося в руках німців, мені було недостатньо. Мені потрібно було якнайскоріше сформувати ці корпуси, для цього мені потрібні були казарми, а їх німці не давали... З усіх корпусних штабів йшли дуже тривожні повідомлення” [150. С. 268–369].

Навіть після поїздки в Берлін і переговорів з кайзером, міжнародне становище держави залишалося складним. Про це свідчить архівний документ – звіт про нараду, яку 6 жовтня 1918 р. проводив у Києві міністр О.Рогоза. На неї запрошено командирів корпусів і начальників артилерії. У доповіді Головного інспектора артилерії армії генерала С.Дельвіга відзначалося: комплектування старшинським складом майже завершено в гарматних частинах 3-го корпусу (начальник артилерії генерал В.Пащенко), 4-му (генерал С.Лукашевич) і 6-му (генерал В.Зелінський), але в інших – становище незадовільне, особливо погано укомплектовані кінно-гірські

полки, деякі з них мають всього третину старшин. Начальники артилерії корпусів скаржилися на нестаток казарм для поповнення, яке згідно з планом призову мало надійти 15 листопада. В.Зелінський доповідав, що деякі його бригади, зокрема корпуси у Ромнах, можуть прийняти лише половину людей. Начальники артилерії корпусів скаржилися на нестачу озброєння, передусім 76-мм гірських гармат, 122-мм гаубиць і 107-мм далекобійних гармат важкої артилерії. Генерали В.Пащенко, С.Лукашевич і В.Зелінський піддали критиці Військове міністерство, за розпорядженням якого з армії звільнили велику кількість молодих старшин, які в роки війни закінчили школи прапорщиків, здебільшого українців (це розпорядження невдовзі скасували). Учасники наради накреслили також низку заходів для прискорення формування української артилерії [4. Оп. 2, спр. 37, арк. 61].

Отож, на наш погляд, уже згаданий Б.Монкевич перебільшував, коли у праці “Організація регулярної армії Української Держави у 1918 році” стверджував: “Формування армійських корпусів проводилося досить успішно і в середині літа 1918 р. у корпусах старшинські і підстаршинські кадри були сформовані цілком, а вояцькі кадри доходили до 16% основних скорочених штатів” [321. С. 110].

Поряд з артилерією корпусів, яка комплектувалася лише старшинським складом – від командирів гарматних бригад до гарматних чот (тепер – взводів) – та частково підстаршинами, в армії Української держави були сформовані, або перейшли у спадщину від Центральної Ради кілька гарматних частин у складі Запорізької, Сірої дивізій та інших формувань. Зокрема, у складі Окремої запорізької дивізії генерала Олександра Натієва діяв 1-й Запорізький гарматний полк полковника В.Парфеніва, який дислокувався на Старобільщині й мав дві батареї 76-мм легких польових гармат (8 одиниць) та батарею 122-мм гаубиць [4].

До цієї дивізії входив також славнозвісний Окремий Запорізький кінно-гірський дивізіон під командуванням полковника Олекси Алмазова. Він також був створений ще наприкінці 1917 р. і брав участь у боях з більшовиками. Його засновник і командир О.Алмазов народився на Волині, закінчив артучилище й служив у кінній артилерії. За Центральної Ради у складі Запорізького корпусу бився з червоними під Гребінкою, Полтавою, Харковом і в Криму. Згодом дивізіон Алмазова охороняв українсько-російський кордон на Слобожанщині, деякий час перебував у Харкові. “Кінно-гірський дивізіон, яким командував полковник Алмазов, – писав Б. Монкевич, – був лялькою у порівнянні з рештою частин корпусу. Найкраще зорганізований, найкраще виєкіпований і на славу вишколений, він був окрасою запорожців” [324. С. 158]. На озброєнні дивізіону, в його чотирьох батареях, було 16 76-мм російських гірських гармат. Батареями командували старшини українці О.Чубенко, О.Пилипчук, В.Костенко.

1-ша Стрілецька козацька дивізія (або Сіра) у кількості 140 старшин і 5000 козаків була сформована в Австрії з полонених українців і після прибуття на Наддніпрянщину дислокувалася на демаркаційній лінії з Росією в районі Конотопа. У цьому місті й розмістився її штаб, а 1-й Козацький гарматний полк, який входив до її складу, дислокувався в м. Алтинівка. Він мав дві батареї 76-мм польових гармат і одну 122-мм

гаубицю, всього 12 стволів.

Коли за домовленістю між гетьманом П.Скоропадським і полковником Є.Коновальцем у серпні 1918 р. відновлювалося формування Січових Стрільців, у його складі сотник Роман Дашкевич відновив окрему батарею 76-мм гармат, яка дислокувалася у Білій Церкві.

За Гетьманату було сформовано лише одну повнокровну дивізію – Окрему Сердюцьку. Набір добровольців до неї оголошено в липні 1918 р. Він пройшов досить організовано й невдовзі дивізія мала 5000 вояків під командуванням генерала Віктора Клименка, який служив у військах Центральної Ради й командував корпусом на Поділлі. У складі Сердюцької дивізії сформовано Сердюцький гарматний полк. Його очолив полковник І. Гринченко (з 10 серпня – полковник В.Афанасієв). Полк розміщався у Києві і мав чотири батареї, з них одну гаубичну, всього 16 стволів. (Щоправда, згідно з планом дивізія повинна була мати гарматну бригаду, але її формування не відбулося) [8. Оп. 2, спр. 126, арк. 69; 321. С. 104; 226. С. 428].

П.Скоропадський вважав цю дивізію своєю гвардією й неодноразово відвідував її, цікавився ходом формування. “В листопаді очікувався набір, деякі частини вже формувалися, зокрема Сердюцька дивізія, – згадував він, – причому, незважаючи на недоброзичливість, яка відчувалася в російських колах, формування йшло чудово, підбір офіцерів був прекрасним, а новобранці молодець до молодця... Частини, які я переглянув, нічим у розумінні вишколу, не відрізнялися від частин старої імператорської гвардії” [150. С. 268].

Попри усі недоліки, на початку листопада комплектування всіх гарматних частин армії Української держави старшинами й підстаршинами було у стадії завершення. ГАУ проводило велику роботу щодо матеріального забезпечення артилерії. Взято на облік і під охорону 89 постійних і тимчасових артскладів, зокрема у Вінниці, Дубно, Луцьку, Жмеринці, Чернігові, Єлисаветграді, Проскурові, Кам'янці-Подільському та інших містах України. На оснащення артилерії працювали машинобудівні заводи у Харкові, Юзівці (тепер Донецьк), Нікополі, Одеське і Ніжинське артилерійські депо [5. Оп. 2, спр. 280, арк. 21–22 зв.]. Зауважимо, що артсклади були досить великими. Про це свідчить лист командира 17-го австрійського корпусу генерала Фляйшмана до українського ГАУ 9 серпня 1918 р. Він просив негайно взяти під свою охорону склад у Вознесенську, де знаходилося 400 тисяч артснарядів [4. Оп. 1, спр. 20, арк. 68]. На Волочиському артскладі восени 1918 р. зберігалися дев'ять гармат і 12,5 тисяч снарядів; на складі в Бірзулі – 16 тисяч [4. Оп. 1, спр. 30, арк. 216]. П. Скоропадський справедливо відзначав: “В Україні залишилися запаси усілякої зброї, снарядів і різноманітного майна від наших діючих армій. Ці, за своєї величиною, казкові запаси були розкидані по усій Україні. Зрозуміло, що головна їх маса знаходилася у ближньому тилу наших колишніх армій, в Подільсько-Волинській та Київській губерніях... Те, що знаходилося в Україні, було достатньо для оснащення не однієї, а кількох

армій” [150. С. 186]. Щоправда, немала частина цього всього була пограбована загонами місцевих отаманів, або незаконно розпродана як у часи Центральної Ради, так і за Гетьманату.

Отже, за Гетьманату були закладені основи для розвитку потужного регулярного війська армії Української держави та української артилерії, яка за своєю організацією, комплектуванням командирськими кадрами і озброєнням стала врівень з артилерією армій європейських країн. “Шість місяців тяжкої безупинної роботи, – наголошував у прощальному наказі по армії П.Скоропадський, – дали нам можливість створити ставну і міцну систему управління Військовим Міністерством, сформувати певні кадри восьми корпусів, які можуть зараз прийняти заклик не тільки рекрутів, але й будь-який мобілізаційний вік” [321. С. 112].

Вищенаведені документи і свідчення історико-мемуарних джерел можуть служити вагомим аргументом на користь гетьмана П. Скоропадського і Б.Монкевича, який стверджував, що “коли б Гетьманському Урядові було б вдалося вчасно поповнити військовозобов’язаними утворені кадри, справа існування незалежної Української Держави була б розв’язана назавше” [321. С. 112]. З цим висновком важко не погодитися.

Головні принципи організації і бойового застосування артилерії армії Української Держави були успадковані, зокрема, Червоною (Радянською) армією, коли в структури армій, корпусів, дивізій входили гарматні бригади і полки. Наприклад, у штати дивізій 1940 – поч. 1960 рр. входило два артполки (гарматний і гаубичний), подібно тому, як до піхотної дивізії часів Гетьманату входила бригада у складі двох гарматних полків, щоправда, зведених у бригаду. Майже не було різниці у їх кількісному складі та видах озброєння.

РОЗДІЛ 4

ОРГАНІЗАЦІЯ І БОЙОВІ ДІЇ АРТИЛЕРІЙСЬКИХ ЧАСТИН АРМІЇ УНР (грудень 1918 – 1920 рр.)

4.1. Основні принципи організації і бойового застосування артилерії

Військове будівництво, зокрема розвиток артилерії в останньому періоді Української революції 1917–1920 рр., який увійшов до історії як доба Директорії УНР, відбувалися у надзвичайно складних зовнішньо-політичних і внутрішніх умовах, насамперед у безпосередній збройній боротьбі за державність. Вони й визначили характерні особливості процесу організації, озброєння і бойових дій української артилерії, потужно впливали на всі аспекти розбудови збройних сил відновленої 26 грудня 1918 р. Української Народної Республіки.

На відміну від періоду Української держави гетьмана П.

Скоропадського, коли військове будівництво здійснювалося в мирних умовах планово, поступово і централізовано (спочатку формувалися управління корпусів, дивізій і гарматних бригад, частини укомплектовувалися командними кадрами і озброєнням, забезпечувалися всім необхідним для поповнення особовим складом), армія Директорії творилася у ході стихії загальноукраїнського антигетьманського повстання знизу, коли до її ядра, єдиної регулярної частини – Окремого загону Січових Стрільців полковника Є. Коновальця (1500 вояків) - приєднувалися окремі частини гетьманського війська, численні повстанські формування партизанського типу і різної політичної орієнтації. “Загальне число козаків, головним чином селян, що стали на заклик Директорії в ряди українського війська, на той час перевищувало 300 тисяч душ, – зауважував генерал М. Капустянський, характеризуючи армію УНР тих днів. – Більшість військових з’єднань виникли революційним шляхом і являли мало організовані дрібні тактичні одиниці зі своїми отаманами на чолі, що часто-густо дуже мало тямали у військовій справі”[236. Ч.1. С.20].

Директорія вже з перших днів державного і військового будівництва припустилася фатальних помилок у кадрово-організаційній політиці. У спадок від гетьманату вона отримала генералітет і старшинський склад восьми армійських корпусів, 16 піших дивізій, 26 гарматних бригад або 73 гарматних полків, яких слід було негайно використати, оскільки значна частина прагнула перейти на службу в Армію УНР. “На жаль, – відзначав уже згаданий генерал, – новий військовий міністр, він же Начальник Генерального Штабу генерал Осецький, як і уряд, з недовірою поставились до старшин Генерального Штабу і витиснули цю інтелігентну військову силу з України” [236. Ч. 1. С. 20].

Чи не найбільших втрат зазнала артилерія. Здебільшого через зазначені причини залишили українську армію всі вісім начальників артилерії армійських корпусів, 22 командири гарматних бригад і 62 командири гарматних полків, тобто 86% вищого командного складу. Ці втрати частково компенсували самовідданою працею і вірною службою Україні

генерали і полковники Генерального штабу, що залишилися в артилерії Армії УНР: В. Кирей, С. Дельвіг, В. Сварика, Е. Башинський, І. Лукін, Є. Іванів, С. Тихонович, М. Русіян, Б. Палій-Неїло та ін. Саме їхніми зусиллями в надзвичайно складних умовах створювалися нові структури артилерії – гарматні батареї, дивізіони, полки і бригади. “Все ж необхідно зазначити, – зауважив сучасний київський дослідник А. Науменко, – що в Армії УНР залишилися старшини – як кадрові, так і молоді, що чесно і професійно виконували свої обов’язки. Їм в складних умовах доводилося і воювати, і підтримувати дисципліну і правопорядок у війську” [325. С. 95].

Творення артилерії, формування гарматних підрозділів і частин у ході антигетьманського повстання за участю здебільшого стихійно виниклих повстанських селянських загонів і з’єднань мало свої специфічні особливості. На першому етапі ініціативою окремих старшин-артилеристів створювалися невеликі підрозділи, зокрема гарматні батареї, які озброювалися трофейною бойовою технікою різних зразків та систем і діяли у складі своїх загонів. Оскільки ґрунтовно освічених артилерійських командирів не вистачало, тактика дій гарматних підрозділів була досить примітивною: здебільшого вони знаходилися у бойових порядках піхоти, вели вогонь з відкритих вогневих позицій, в обороні й наступі часто застосовували шрапнель і картеч. “Дуже часто українська артилерія, – зазначав історик Л. Шанковський, – випереджувала піхоту в наступі, засипуючи супротивника вогнем зі своїх гармат, а у відвороті часто відступала останньою, стримуючи надто вже сильний натиск ворогів” [381. С. 45]. Слід зауважити, що друга українсько-більшовицька війна 1919 р. мала маневровий характер і здебільшого велася за залізницю, які використовувалися в бойових операціях. Нерідко гармати розміщалися на залізничних платформах або напіввагонах і діяли як імпровізовані бронепоезди, як це було у знаменитому Мотовилівському бою в листопаді 1918 р.

Процес утворення української артилерії в добу Директорії найвиразніше можна прослідкувати на прикладі формування Січових Стрільців. Саме Окремий загін Січових Стрільців (1500 вояків) був єдиним регулярним військом новоствореної Директорії під час її виступу проти гетьманату, ядром її майбутніх збройних сил. Ініціатором створення артилерії, спочатку окремої гарматної батареї 76-мм польових гармат, став сотник Роман Дашкевич, офіцер артилерії колишньої австрійської армії. Йому вдалося дістати чотири гармати, реквізувати у мадярського полку, що повертався на батьківщину, велику кількість коней і зброї, набрати з добровольців гармашів. Бойове хрещення новостворена батарея Р.

Дашкевича пройшла у бою під Мотовилівкою 18 листопада 1918 р. Розміщені на рухомих залізничних платформах гармати прицільним вогнем підтримували наступ січовиків і зірвали небезпечну атаку офіцерських дружин генерала Святополк-Мірського. “Перемога під Мотовилівкою, – відзначав учасник тих подій військовий історик полковник В. Кучабський, – була перемогою стрілецької артилерії” [225. С. 138].

У ході наступу війська Директорії з Білої Церкви на Київ на її бік перейшли кадри 2-го Подільського армійського корпусу, тисячі

добровольців, старшин і стрільців, які вступали до українського війська. Вже 21 листопада було створено дивізію Січових Стрільців. “Організація стрілецької артилерії, переведена Романом Дашкевичем, – наголошувалося в книзі “Історія Січових Стрільців”, – була ще більшим чудом... Стрілецька легка батарея за один тиждень від 21 листопада розвинулася в гарматний полк чотирьох легких батарей і однієї тяжкої” [225. С. 149]. Підвищений у ранзі до полковника, Р. Дашкевич у ході бойових дій формував нові батареї. Наприкінці листопада, коли Армія УНР підійшла під Київ, він мав п’ять батарей легких 76-мм гармат, батареї 122-мм і 152-мм гаубиць, які склали гарматну бригаду Січових Стрільців й зіграли важливу роль у звільненні столиці України. Відзначимо, що при вступі до Києва українська артилерія загалом нараховувала вже 25 батарей, або близько 100 гармат.

Скориставшись тимчасовою перервою в бойових діях, полковник Р. Дашкевич із артилеристів і гармат гетьманського Сердюцького полку створив кінно-гірську 76-мм батарею, а на базі захопленої в Артилерійській школі техніки сформував чотири батареї 76-мм гармат, батарею 122-мм гаубиць і батарею 107-мм далекобійних гармат. “У другій половині січня 1919 р. у склад гарматної бригади СС, – згадував Р. Дашкевич, – входили 13 легких 3-дюймових (76-мм – авт.) батарей, дві гавбичні 48-лінійні (122-мм – авт.) батареї, одна важка 6-дюймова (152-мм – авт.) батарея, одна далекострільна 42-лінійна (107-мм – авт.) батарея і одна кінно-гірська батарея. Разом було 18 батарей” [201. С. 135].

Удосконалюючи організацію січової артилерії, начальник артилерії корпусу Січових Стрільців полковник Дашкевич на базі 18 батарей сформував шість гарматних полків по три батареї у кожному. 1-й гарматний полк під командуванням галичанина підполковника Михайла Кураха мав дві батареї 76-мм польових гармат і кінно-гірську, 2-й полк сотника Володимира Зарицького - дві батареї 76-мм гармат і одну 122-мм гаубицю. 3-й полк підполковника Олександра Голубаїва складався з трьох батарей 76-мм гармат. 4-й сотника Дмитра Інківа – з двох батарей 76-мм гармат і батареї 122-мм гаубиць. 5-й гарматний полк полковника Дмитра Михайліва мав дві батареї 76-мм гармат і батарею 107-мм далекобійних гармат, 6-й полк сотника Яківа Бутрина називався важко-гарматним, оскільки до його складу входили дві батареї 152-мм гаубиць та дві батареї 107-мм далекобійних гармат. Крім того, дві батареї 76-мм гармат знаходилися тимчасово у складі Волинської і Чорноморської дивізій [201. С. 135–137]. Зауважимо, що артилерія корпусу Січових Стрільців складала половину артилерії Армії УНР й нараховувала 70 гармат, 4600 вояків, з них 90 старшин та 2000 коней [246. С. 413].

Варто відзначити, що так само творилися гарматні частини всіх з’єднань Армії УНР: Запорізького корпусу, Волинської групи та інших формувань. Їх організаційна структура, а також озброєння були різноманітними, що складало немалі труднощі в системах управління, а особливо постачання боєприпасами та іншим необхідним майном. Це примусило командування насамперед упорядкувати організацію артилерії

Армії УНР. Провідну роль у цьому процесі відіграло Головне Управління Генерального штабу та утворена в його складі Гарматна управа на чолі з полковником Михайлом Русіяном. Крім того, при Генеральному штабі створено спеціальний комітет, який займався виключно розробкою штатів артилерії Армії УНР. До нього входили досвідчені генерали С. Дельвіг, В. Сінклер, О. Кислов, Б. Гернгрос, О. Шабле [8. Оп. 2, спр. 127, арк. 32].

Слід зазначити, що військово-політичне керівництво УНР приділяло значну увагу військовому будівництву. “Директорія, на відміну від Центральної Ради, – слушно зауважували сучасники, – не мала жодних сумнівів відносно того, чи потрібні Українській державі збройні сили, здатні боронити її незалежність” [359. С. 161]. Вже 16 грудня 1918 р. армійська газета “Ставка” опублікувала підписаний С. Петлюрою “Наказ Армії УНР”, який проголошував створення регулярних збройних сил республіки “для оборони Української Народної Самостійної Республіки і захисту всього трудящого народу”. Оголошено також масову мобілізацію, у ході якої планувалося збільшити чисельність армії до 150 тис.

На жаль, Військові міністри УНР генерали О. Осецький (26.12.1918–1.01.1919), Олександр Греків (2.01.–12.02.1919), сотник О. Шаповал (13.02.–21.03.1919) не довірили високі керівні посади таким відомим українським генералам як М. Юнаків, В. Сінклер, С. Дельвіг, В. Сальський, О. Галкин та іншим, щоправда не без тиску з боку політичного керівництва, яке намагалося захопити провідну роль в армії за допомогою представників своїх партійних угруповань. Внаслідок, на першому етапі Головне Управління Генерального штабу, в якому залишилося після розвалу, учиненого О. Осецьким всього чотири старшини Генерального штабу, за висловом М. Капустянського “відіграло незначну роль”, а призначення старшин, які не мали серйозної військової освіти, полковника А. Мельника і підполковника В. Тютюнника на високі посади начальника штабу Дієвої армії та його помічника було зумовлене “з причин національно-політичних, як видатних і популярних у війську і суспільстві діячів” [С. 236. Ч. 1. С. 45]. Характеризуючи складний процес військового будівництва тих часів, тобто початку 1919 р., генерал Марко Безручко пізніше з іронією написав: “Українська армія організується і формується без усякого плану й без усяких підстав. Виключенням із цього був лише Запорізький корпус і загін СС (після протигетьманського перевороту – корпус Січових Стрільців)” [172. С. 81]. Між тим, на початку січня 1919 р. війська більшовицької Росії розгорнули загальний наступ на Україну з метою насамперед оволодіти Лівобережжям і Донбасом. За підрахунками О. Удовиченка на українському північному фронті діяли з’єднання Червоної армії загальною кількістю близько 86 тис. вояків [371. С. 50].

На наш погляд, відверто негативна оцінка процесу військового будівництва генералом Безручком не зовсім об’єктивна. Незважаючи на складні геополітичні умови, зусиллями Головного Отамана С. Петлюри, Військового міністерства, Генерального штабу, командного складу армії спішно творилися піші дивізії і полки, кінні та гарматні частини. Становий хребет Армії УНР складала Запорізький корпус на Лівобережжі (близько 4000 бійців), корпус Січових Стрільців (10800) в районі Києва, Волинська

група (4000 вояків), Сіра та повстанська Дніпровська, Чорноморська, Подільська та Селянська або Київська дивізії, а також інші формування – загалом 30 тис. вояків. У складі військових формувань створювалися гарматні частини і підрозділи, які мали 120 гармат [236. Ч. 1. С. 51; С. 371. С. 50–52].

У січні 1919 р. Військовий міністр генерал О. Осецький затвердив розроблений Гарматною управою на чолі з її начальником полковником М. Русіяном план організації артилерії Армії УНР та представлені комісією під керівництвом Головного інспектора артилерії генерала С. Дельвіга штати гарматних частин і підрозділів. Вказаним планом передбачалося формування у складі пішої дивізії гарматної бригади з трьох полків; кінна дивізія повинна була мати кінно-гарматний полк. У зв'язку з недостатньою кількістю гармат, усі полки легких, важких і кінно-гірських гармат склалися з трьох батарей. Всі батареї мали по чотири гармати, за винятком важких батарей 152-мм гаубиць і 107-мм далекобійних гармат, які мали по дві одиниці [8. Оп. 2, спр. 126, арк. 10–17]. Штат гарматної батареї нараховував: легкої – 5 старшин, 12 підстаршин і 91 козаків, важкої – на 5 козаків менше [8. Оп. 2, спр. 127, арк. 35].

Вже в середині січня 1919 р. в Армії УНР сформували шість гарматних бригад. Щоправда, кілька з них не були укомплектовані згідно з штатами як людьми, так і бойовою технікою. 1-ша легка гарматна бригада Волинської групи під командуванням полковника М. Годлевського (дислокувалася в Рівному) мала сім 76-мм польових гармат і чотири 122-мм гаубиці. 1-ша важка гарматна бригада цієї ж групи під орудою полковника М. Омелюсіка в Луцьку – чотири 76-мм польових гармат і чотири 122-мм гаубиць і всього 80 гармашів. 2-га легка гарматна бригада в Ізяславі під командуванням підполковника Е. Башинського мала всього чотири 76-мм гармати. 3-тя легка гарматна бригада була сформована у Проскуріві й мала шість 76-мм гармат та 300 вояків. 4-та легка гарматна бригада у Вінниці, сформована з кадрів артилерії 2-го Подільського армійського корпусу, складалася з шести батарей: три 76-мм гармати і три 122-мм гаубиці й таким чином мала 21 одиницю бойової техніки, але всього 154 старшин, підстаршин і козаків. Січова гарматна бригада корпусу Січових Стрільців, якою командував полковник Р. Дашкевич, після того, як передала два своїх полки в Галицьку армію, мала 12 батарей, 48 гармат в чотирьох гарматних полках.

Крім бригад були сформовані окремі гарматні полки: Сірожупанний в Конотопі (чотири 76-мм гармати), Чорноморський у Києві (дванадцять 76-мм гармат і 122-мм гаубиць), 4-й кінно-гарматний полк у Кам'янці-Подільському, який мав дев'ять 76-мм гармат і 9-й Вінницький – всього дві 76-мм гармати. Згадаємо ще Окремий кінно-гірський дивізіон полковника О. Алмазова в Запорізькому корпусі, кілька окремих батарей. Загалом Армія УНР мала у січні 1919 р. 152 гармати [365. Табл. 4].

Новосформовані частини і підрозділи артилерії Армії УНР змушені були без необхідного вишколу вступати у напружені бої. Червона армія переважаючими силами до кінця січня 1919 р. відкинула Запорізький

корпус та інші частини за Дніпро, повністю зайняла Лівобережну Україну, а 5 лютого – Київ. Упродовж лютого Армія УНР оборонялася, але під тиском червоних відступила на лінію Коростень–Бердичів–Козятин, а на початку березня відійшла у район

Сарни–Проскурів–Могилів–Подільський–Броди [371. С. 53].

У ході військових операцій українська артилерія відіграла значну роль. Незважаючи на свою малочисельність (довжина фронту сягала 900 км, а щільність артилерії становила всього 0,2 гармати на кілометр), командуванню вдалося шляхом маневрування силами та створенням нових батарей успішно застосовувати артилерію в оборонних боях. Архівні документи свідчать, що на обліку Головного Отамана, штабу Дієвої армії та головного інспектора артилерії генерала С. Дельвіга була кожна батарея. Так, 14 січня 1919 р. С. Петлюра наказав полковнику Р. Дашкевичу перекинути залізницею з Києва до Полтави одну кінно-гірську батарею з корпусного гарматного полку в розпорядження начальника артилерії Запорізького корпусу [8. Оп. 2, спр. 168. арк. 219]. 11 лютого Головний Отаман розпорядився перекинути із артилерії Запорізького корпусу дві батареї важкого гарматного дивізіону, а також Республіканський гарматний полк в район Деражні. Крім того, одну легку батарею 76-мм гармат у Підволочиськ полковнику М. Шаповалу [8. Оп. 1, спр. 47, арк. 158, 160]. Головний інспектор артилерії генерал С. Дельвіг 11 лютого 1919 р. наказав командувачу Подільським кадровим корпусом (Південної групи) Ф.

Колодію негайно відправити залізницею одну важку батарею 122-мм гаубиць у Підволочиськ, а кінно-гірський дивізіон передати командирі Запорізького корпусу В. Сальському у Вапнярку [8. Оп. 1, спр. 47, арк. 105, 146].

Як вже відзначалося, половину наддніпрянської артилерії становила гарматна бригада полковника Р. Дашкевича із корпусу Січових Стрільців. Саме її батареї, дивізіони і навіть полки часто перекидалися на допомогу іншим фронтам чи корпусам. По-суті бригада Дашкевича стала артилерією резерву командування Армії УНР. Два найкращі гарматні полки – 2-й сотника В. Зарицького і 6-й важкий сотника Я. Бутрима - передали Галицькій армії, що воювали під Львовом; 5-та батарея сотника І.

Грудзінського діяла у складі повстанської дивізії М. Григорієва під Одесою; 4-та поручника О. Пилькевича - у Запорізькому корпусі на Лівобережжі; 10-та сотника М. Сипка – у Волинській групі В. Оскілка; 12-та сотника С.

Білодуба – у Запорізькій Січі отамана О. Божка [201. С. 130–131]. 4 лютого начальник Генштабу наказав полковнику Р. Дашкевичу передати тимчасово дві важкі батареї 152-мм гаубиць Запорізькій дивізії і Південному фронту, а ще дві батареї (чотири 107-мм гармати) - полковнику М. Шаповалу у Волочиськ [8. Оп. 1, спр. 22, арк. 305].

Наскільки важлива роль приділялася артилерії в Армії УНР свідчить маловідомий архівний документ – текст переговорів по прямому проводу між начальником штабу фронту полковником Є. Мішковським і начальником оперативного відділу штабу Дієвої армії полковником М.

Капустянським 25 лютого 1919 р. Доповідаючи з Козятин про ситуацію на ділянці Східного фронту, Є. Мішковський наголошував: “Зараз настрої

частин добрий і як Ви дасте артилерію, то ми цими силами Київ може й не візьмемо, але евакуюватися Вам більше нікуди не прийдеться”. Він скаржився, що Південна група в районі Козятина зовсім не має артилерії і просив передати йому гарматний дивізіон, який готується у Жмеринці до виїзду в Галичину. “Тоді ми змогли би зайняти Фастів і Білу Церкву” [8. Оп . 1, спр. 23, арк. 324].

28 лютого Є. Мішковський доповідав начальнику Генштабу: “Ми маємо на фронті одну гарматну батарею проти чотирьох ворожих. Зараз перекидаємо залізницею із Жмеринки гарматні частини”. Наступного дня він телеграфував, що нарешті прибула обіцяна 4-та Подільська гарматна батарея, але усі гармати її зіпсовані й відправлені на ремонт до Попільної. На підході до фронту була лише одна батарея 76-мм гармат з 59-го полку [8 . Оп. 1, спр. 24, арк. 11]. Отож, 4 березня начальник штабу фронту з полегшенням повідомив М. Капустянському: “Ми приступили до формування двох легких гарматних полків і одного 122-мм гаубиць. Гаубиці отримуємо з Умані. За тиждень будемо мати нарешті свою гарматну бригаду. Адже без артилерії наступати Південна група не зможе” [8. Оп. 1, спр. 23, арк. 341].

Однак, на початку квітня 1919 р. українська артилерія зазнала важкої втрати. Відрізаний від головних сил Армії УНР Запорізький корпус О.

Волоха в районі Умані, внаслідок сильного удару Червоної армії та зради повстанської дивізії М. Григорієва (6000 багнетів), змушений був відступити в Румунію, де його роззброїли і перекинули до Заліщиків у Галичину. При цьому було втрачено 80 гармат різного калібру і 34 тис. снарядів, тобто половину артилерії Армії УНР [371. С. 56; 387. С. 333]. У ході боїв значно скоротилася кількість гармат в частинах. Так, на початку квітня в північній групі В. Оскілка 1-ша і 17-та гарматні бригади М.

Омелюсіка і О. Годлевського мали всього по шість гармат, а 18-та бригада Е. Башинського – лише чотири, всього 16 проти 23 у січні. До холмської групи генерала О. Осецького входили дві 76-мм батареї по дві гармати у кожній та 1-й Залізничний гарматний полк (шість гармат). Із шести гарматних полків бригади Р. Дашкевича корпусу Січових Стрільців залишилося лише три (полковників М. Кураха і Д. Михайліва, підполковника О. Голубаїва) та підпорядкований гарматний курінь Запорізької бригади, загалом 42 одиниці. Зовсім мало артилерії було в Південно-Східній групі Т. Яніва – 4-й Січовий гарматний полк Д. Іньківа (12 стволів). На інших фронтах діяли кінно-гірський дивізіон полковника О. Алмазова (дванадцять 76-мм гірських гармат) та Дніпровська гарматна бригада сотника О. Білокриницького (вісім 76-мм гармат і чотири 122-мм гаубиць). Таким чином, у квітні 1919 р. артилерія Армії УНР нараховувала загалом 27 батарей, або 108 гармат – 4,3 на 1000 бійців, що для воєнного часу було набагато менше загальноприйнятих норм [365. Табл. 5].

Між тим, ситуація на фронті ставала катастрофічною. Війська радянської Росії витиснули українську армію на Волинь і до Збруча. На початку травня її частини скупчилися в районі Дубно–Броди. Вони ледве

стримували наступ 70-тисячного червоноармійського угруповання. Потужну допомогу пішим частинам надавала артилерія. В донесенні тих днів із Житомирської групи Армії УНР відзначалося, що 1-й гарматний дивізіон (14 гармат) та артбатарея Юнацької школи (4 гармати) виявили героїзм і мужність в оборонних боях, особливо під Коднею і Троянівом. “Артилеристи, – стверджувалося у повідомленні, – завжди в потрібній хвилі були на місцях і своїм вогнем підтримували дух і становище піхоти” [8. Оп. 1, спр. 20, арк. 505]. В цей драматичний час ініціативними енергійними діями відзначився начальник артилерії Правобережного фронту полковник І. Василенко. Він доповідав, що власноручно зібрав групу артилерії у складі трьох дивізіонів легкої артилерії та збірний дивізіон з 107-мм гаубичної, 76-мм легкої та гірської батареї і перекинув їх в район Бродів-Радзивилова [8. Оп. 1, спр. 20, арк. 317].

Незважаючи на важке геополітичне становище держави, командування Армії УНР, насамперед начальник штабу Дієвої армії А. Мельник, його помічник полковник В. Тютюнник, генерал-квартирмейстер генерал В. Сінклер, його помічники М. Капустянський і Є. Мішковський за короткий термін провели реорганізацію армії. Як згадував М. Капустянський, було вирішено “численні окремі частини сполучити в 11 дивізій, в кожній по три полки піхоти, з одним гарматним полком і кінною сотнею. Для зручнішого керування ними і маневрування позводити ці дивізії в окремі групи, по 2–3 дивізії в кожній групі. До груп малося додати по бригаді кінноти та важку польову гарматну бригаду. Корпуси як тактичні одиниці касувалися” [236. Ч. 1. С. 47].

Завдяки поверненню особового складу Запорізького корпусу з Румунії вдалося суттєво поповнити піші дивізії, щоправда, до штатної численності довести не вдалося. Але структура армії, чітке підпорядкування частин вищому командуванню (цього часто бракувало раніше), організація централізованого забезпечення вже відповідали вимогам регулярного війська. На жаль, у зв’язку з недостатньою кількістю гармат і підготовлених кадрів укомплектувати дивізійну артилерію повністю було неможливо. Незважаючи на зусилля головного інспектора артилерії генерала С. Дельвіга та гарматної управи, де працювали відомі фахівці генерали Т. Федорів, В. Баньківський, полковники М. Русіян, В. Кирей та ін ., поповнити артилерію до штатної кількості не вдалося. Артилерія розподілялася в дивізіях і групах дуже нерівномірно. Якщо в групі Січових Стрільців, яка мала дві дивізії, було 40 гармат, тобто 9 гармат на 1000 вояків, то Запорізька група на три дивізії отримала всього вісім – 2,6 гармат на 1000 козаків. Волинська група полковника В. Петріва (дві дивізії) мала один гарматний полк (дванадцять 76-мм польових гармат і чотири гаубиці). Найкраще поповнилася артилерією 3-тя піша дивізія підполковника О. Удовиченка (стояла на Збручі), яка на 1200 стрільців мала 16 гармат (дивізіон полковника О. Алмазова). На 1000 стрільців дивізії припадало 13 гармат. За підрахунками М. Капустянського артилерія Армії УНР мала 30 батарей, або 120 гармат [236; Ч. 1. С. 51]. Безперечно, реорганізація Армії УР значно підвищила її боєздатність, хоча завершити формування трьох дивізій, довести їх до штатної кількості не вдалося. (Див. додаток Д).

Відтак на кінець травня 1919 р. армія мала 14–15 тис. багнетів, 800–900 шабель, 350–380 кулеметів і, за підрахунками О. Удовиченка, 100 гармат. Загальна ж кількість армії із запіллям становила близько 30 тис. вояків [371 . С. 61]. “Реорганізацією нашого війська, – відзначав І. Мазепа, – покладено основи для існування регулярної української армії. Без цього наша попередня боротьба мала малоорганізований, напівпартизанський характер” [304. С. 197].

Специфіка військових операцій, а також кількість і ступінь забезпечення боєприпасами, вишколу української артилерії визначили тактику її застосування. На відміну від росіян в добу Першої світової війни, в наступі та обороні українці не спромоглися створювати для підтримки піхоти артилерійські групи. Зазвичай гарматні батареї діяли самостійно, в інтересах певних піших підрозділів або частин. Так, згідно з наказом командувача Північної групи від 17 травня 1919 р. на оборону частин на рубежі р. Горині кожний піший полк отримав по одній гарматній батареї [8. Оп. 1, спр. 8, арк. 138]. Майже завжди батареї вели вогонь з відкритих позицій прямою наводкою. В обороні, або в наступі, коли доводилося відбивати контратаки супротивника, використовувалися снаряди – шрапнелі, які були ефективними при обстрілі кінноти. В боєкомплекті вони завжди займали левову частину – до 70–80%.

Загалом наддніпрянська артилерія була озброєна гарматами російського виробництва, тактико-технічні дані яких наведено у попередньому розділі праці. Поряд з ними, під час евакуації австро-німецького війська із України, на озброєнні деяких гарматних частин з’явилися трофейні німецькі гармати. Їхні бойові можливості характеризує таблиця 2 [8. Оп. 2, спр. 270, арк. 24]:

Зразки	вага снаряда, кг	макс. дальність, м
77-мм польова гармата	6,85	8400
88-мм польова гармата	7,5	6500
105-мм гармата	17,8	10300
105-мм легка гаубиця	15,8	6380
120-мм важка гармата	16,5	7300
150-мм важка гармата	50,5	15600
150-мм польова важка гаубиця	40,5	8500
210-мм мортира	83	9100

Щоправда, у зв’язку з браком боєприпасів, а також кращими якістьми російської бойової техніки, артилерійські командири намагалися позбутися німецьких гармат, замінюючи їх російськими. Вже улітку 1919 р. крупівської техніки в Армії УНР практично не було.

У середині липня 1919 р. під натиском поляків Галицька армія відступила на Збруч і об’єдналася з Армією УНР. Отож, порівнюючи обидва формування, М. Капустянський відзначав: “Загалом Українська Наддніпрянська армія була менш організована й упорядкована, ніж Галицька, карність мала теж слабшу, запілля і постачання кепсько

налагоджені” [236. Ч. 2. С. 28]. Дійсно, централізоване постачання армії впродовж усієї Другої українсько-більшовицької війни не було організовано. Цей недолік стосувався також її артилерії. Відновлене Головне Артилерійське Управління (ГАУ), яке тимчасово очолював генерал Федорів, мало управу постачання (начальник полковник М. Русіян), що складалася із відділів постачання: гармат (полковник Едель), амуніції (полковник Зайковський), боєприпасів (полковник Радулович), пороху та вибухових речовин (полковник В. Кирей) замовлень і прийомки (генерал І. Копестинський) та ін. [8. Оп. 2, спр. 5, арк. 110]. Але ГАУ не мало розгорнутих структур і цілком залежало від Головного Управління Генштабу. Впродовж усього свого існування ГАУ постійно боролось за надання йому широких прав у забезпеченні артилерії всім необхідним для бойових дій.

Отже забезпечення гарматних частин озброєнням, кіньми, боєприпасами, обмундируванням, продовольством здебільшого лягало на плечі їхніх командирів. Як вони вирішували ці проблеми, розглянемо на прикладі гарматної бригади корпусу Січових Стрільців, якою командував полковник Р. Дашкевич. Коли у червні 1919 р. у бою за Бердичів його бійці захопили 11 гармат, комбриг утворив з них гарматну батарею й приєднав до себе. Таким чином кількість гармат бригади збільшилась до 77. У бригаді було 2050 коней, які здобувалися в боях як трофеї, або реквізувалися в австро-німецьких частинах, коли їх відправляли з України. Проблему обмундирування своїх вояків вирішив власноручно полковник Р. Дашкевич. У ешелоні, що належав бригаді, знаходився вагон з сукном, яке було прихоплене при відступі з Києва. Зусиллями комбрига в Тернополі галицькі кравці пошили 4000 одностроїв і він зразково одягнув свою бригаду. “Гармаші всіх 20 батарей та кінної розвідки вбралися в гарні однострої з червоними випустами, артилерійськими відзнаками на комірі: “СС” і гирла гармат навхрест, – згадував Р. Дашкевич. – У такі однострої була убрана і кіннота СС, де з жовтими кавалерійськими відзнаками і “СС” та шаблі навхрест. Гармаші і кіннотники СС були найкраще і найпарадніше убрані з усіх частин української армії” [201. С. 163]. На жаль, не всі артилерійські командири володіли таким господарсько-організаторським хистом.

У середині липня 1919 р. до Армії УНР приєдналася Українська Галицька Армія (УГА), яка становила досить велику силу, відтак відчутно зміцнила українське військо в його боротьбі за незалежність з більшовицькою Росією й суттєво вплинула на стратегічну ситуацію в Україні. УГА мала три корпуси по чотири стрілецькі бригади в кожному та чотири новосформовані бригади, (див. додаток Е) чималу кількість артилерії. Зауважимо, що чисельність галицької бригади (6–7 тис. бійців) перевищувала чисельність наддніпрянської дивізії (див. додаток Ж), а також дивізії Червоної армії. Зокрема, 10-та дивізія Січових Стрільців, одна з найкраще укомплектованих в Армії УНР, мала близько 3000 вояків, з них 200 старшин, 3-тя дивізія О. Удовиченка – 2300 багнетів і 100 шабель. Радянська 45-та стрілецька дивізія у ті дні мала 4000 старшин і стрільців [371. С. 93; 365. Табл. 6]. Галицький військовий історик Б. Гнатевич вважав, що у серпні 1919 р. УГА мала близько 20 тис. піхотинців, понад 500

скорострілів, 800 шабель і 160 гармат. Її загальний кількісний склад сягав близько 50 тис. вояків [226. С. 548]. Аналіз стану галицької артилерії та її бойові дії розглядаються у наступному розділі. Відзначимо лише, що напередодні великої стратегічної операції – наступу на Київ та Одесу – “українська армія мала 335 гармат, отже дещо більше як три гармати на тисячу бійців, – зауважує Л. Шанковський. – Це більш-менш половина від норми 1914 р. В 1918 р. на 1000 бійців припадало вже 10 гармат (6 польових, 2 середні, 1,5 важких і 0,5 далекобійних). Дві третини всієї української артилерії було в Галицькій армії (12 полків, 60 батареї), а тільки третина в Наддніпрянській армії, в якій тільки корпус Січових Стрільців мав достатню кількість артилерії (6 полків, що властиво були дивізіонами)” [381. С. 45]. Варто зауважити, що в корпусі Січових Стрільців полковника Є. Коновальця на 1000 січовиків припадало 11 гармат, що безумовно позитивно відбивалося на його бойових діях.

Підсумовуючи процес розбудови української артилерії в добу Директорії УНР, слід відзначити, що перший її етап співпав з антигетьманським повстанням і початком Другої українсько-більшовицької війни. Отже йому були притаманні елементи стихії, відсутність централізованого керівництва, оскільки події захопили у вир революції численні повстанські формування з різною політичною орієнтацією, які часом не піддавалися наказам вищого командування. Труднощі посилювали дві важливі обставини суб’єктивного порядку, зруйнування створеної гетьманом структури гарматних полків і бригад та усунення зі служби більшості артилерійських командних кадрів внаслідок недовіри з боку військово-політичного проводу УНР. Водночас за рахунок артилерії Галицької армії та бригади корпусу Січових Стрільців було створено необхідну для бойових дій армії структуру гарматних частин, здатних протистояти двом арміям – більшовицької Росії та угрупованню Добрармії генерала А.Денікіна, які вторглися в Україну. Більше того, провести блискучу наступальну Київську операцію об’єднаних армій УНР і ЗУНР у серпні 1919 р.

4.2. Бойові дії в операціях 1919-1920 рр.

Аналізуючи стан української артилерії напередодні Київської наступальної операції (6–31 серпня 1919 р.), слід відзначити насамперед деякі зміни в її організації. Головний інспектор артилерії армії генерал Сергій Дельвіг улітку 1919 р. здійснив реорганізацію артилерії. Зі своїми помічниками і старшинами ГАУ він розробив схему, за якою передбачалося в пішій дивізії мати не полк, а гарматну бригаду у складі трьох полків. Гарматний полк складався з трьох батареї: двох 76-мм польових гармат по чотири гармати і батареї 12-мм гаубиць. У складі армійського корпусу планувалося мати важку гарматну бригаду з трьох дивізіонів по три батареї в кожному. Дивізіон складали три батареї: дві 152-мм важких гаубиць і одна 107-мм далекобійних гармат. У штат гарматної (гаубичної) батареї входили дві чоти по дві гармати, кулеметна чота (вісім станкових скорострілів “Максим”). Гармаші озброювалися карабінами [42], а орудійні номери – револьверами. С. Дельвіг планував уніфікувати не лише організацію

артилерії, але й її матеріальну частину, тобто озброєння. На озброєнні артилерії армії він пропонував мати: в дивізійній артилерії – 76-мм польові скорострільні гармати М1902 р. та 122-мм гаубиці М1910 р.; в корпусній артилерії – 152-мм важкі польові гаубиці М1910 і 107-мм важкі гармати М1910; в кінній артилерії – 76-мм гірську гармату М1909 на лафеті зразка 1913 р. Встановлено розміри боєкомплектів для різних систем: 76-мм снарядів - 600 гранат і шрапнелі, 122-мм – 450 гранат, 152-мм і 107-мм – по 300 [8. Оп. 2, спр. 5, арк. 49, 92].

Без сумніву, реформаторські заходи С. Дельвіга зіграли визначну роль у розвитку української артилерії, сприяли підвищенню її боєздатності, вивели її на рівень провідних армій європейських держав. Щоправда, повністю здійснити реорганізацію артилерії УНР (а після з'єднання з УГА – обох армій) не вдалося: рішенням військово-політичного проводу УНР він був призначений главою військово-дипломатичної місії до Варшави і 16 червня відбув за кордон. Після повернення з Польщі, в кінці місяця його направили главою надзвичайної місії в Бухарест, де Дельвіг здійснював закупівлю озброєння та артилерійських снарядів. Зокрема, 15 серпня у розпалі Київської операції він повідомляв, що до Кам'янця-Подільського відправлено 76-мм гранат – 6867, шрапнелі – 745, 122-мм гранат – 500 одиниць [5. Оп. 2, спр. 282, арк. 1].

Після від'їзду генерала С. Дельвіга посаду Головного інспектора артилерії Армії УНР зайняв генерал Іван Пащенко. Це був теж високоосвічений артилерист, віддана українській справі людина. 46-літній генерал народився на Полтавщині, закінчив Полтавський Петровський кадетський корпус, Михайлівське артилерійське училище (1892), Михайлівську артилерійську академію. В роки Першої світової війни командував гарматною бригадою на фронті. За Центральної Ради очолював артилерійський відділ Українського Генерального Військового штабу, за Гетьманату був начальником артилерії 2-го Подільського армійського корпусу [243. С. 212]. Помічником Головного інспектора став полковник Генерального штабу В. Клименко. У своїй діяльності І. Пащенко опирався також на створений штаб Головного інспектора і ГАУ, в якому служили чотири генерали і вісім полковників Генерального штабу.

Продовжувати розбудову національної артилерії, удосконалення її організації, комплектування гідними командними кадрами, оновлення бойової техніки довелося в умовах напружених боїв за визволення України від військ більшовицької Росії, а з вересня ще й проти денікінської Добровольчої армії. Попри складні воєнно-політичні умови було втілено в життя головні пункти плану реорганізації артилерії, зокрема уніфікацію її структурних ланок: батарея–дивізіон–полк–бригада. Розглянемо її стан і структуру на 16 серпня 1919 р. за допомогою архівних документів і опублікованих матеріалів, маючи на увазі, що утворені групи (Волинська, Запорізька та ін.) були по-суті корпусами Армії УНР.

Волинська група Армії УНР після несподіваного заколоту її амбітного командувача В. Оскілка та поразки у боях з поляками у серпні 1919 р. була ослабленою. Її складала лише 1-ша Північна дивізія під командуванням генерала П. Єрошевича. За новим штатом вона мала гарматну бригаду на

чолі з полковником Е. Башинським, який водночас був і начальником артилерії дивізії. Українець за походженням, вихованець Полтавського кадетського корпусу та Михайлівського артилерійського училища в часи Першої світової війни командував на фронті гарматним дивізіоном, за Гетьманату – полком. Бригада складалася з двох полків: гарматного, який мав за браком озброєння лише дві батареї 76-мм польових гармат (6 стволів) і гаубичного, що складався з двох батарей 122-мм гаубиць та батареї 76-мм гармат. Загалом бригада мала 14 гармат і гаубиць, близько 550 вояків, з них 55 старшин.

Група Січових Стрільців полковника Є. Коновальця, що діяла в районі Житомир–Бердичів–Старостянтинів, була краще за всіх укомплектована артилерією. Її дві дивізії мали гарматні бригади трьохполкового складу. До 10-тої гарматної бригади (10-а дивізія полковника І. Рогульського), якою командував начальник артилерії групи полковник Р. Дашкевич, входили: 28-й гарматний полк підполковника М. Кураха (дві батареї 76-мм польових і батарея кінно-гірських гармат); 29-й полк полковника О. Голубаїва (три батареї 76-мм польових гармат) і 30-й полк полковника М. Михайліва (дві батареї 76-мм польових гармат і батарея 107-мм далекобійних). Всього в бригаді нараховувалося 32 гармати. 11-та гарматна бригада (дивізія полковника Р. Сушка) теж складалася з трьох полків, але крім 16-ти 76-мм гармат мала сім 122-мм гаубиць, причому 33-й полк був повністю гаубичним. В оперативному підпорядкуванні групи Січових Стрільців знаходилася також 9-та Залізнична дивізія, яка мала у своєму складі 25-й гарматний полк полковника В. Климка трьохбатарейного складу (дванадцять 76-мм польових гармат). Загалом група полковника Є. Коновальця мала 77 гармат.

Найменше артилерії мала Запорізька група, яку склали частини Запорізького корпусу, що повернулися роззброєними з Румунії. Головне артилерійське управління змогло виділити для групи всього 17 гармат. З них шість – для гарматної бригади 6-ї Запорізької дивізії генерала Ліневського і 11 – для 7-ї гарматної бригади під командуванням полковника О. Лощенка (тринадцять 76-мм польових гармат і одну 122-мм гаубицю) [365. Табл. 6].

Не вдалося повністю забезпечити артилерією і Київську групу Ю. Тютюнника, що об'єднала повстанські дивізії. 5-та Селянська дивізія мала гарматну бригаду, в якій було всього п'ять гармат: дві 76-мм польові, три 122-мм гаубиці. 2-га гарматна бригада Подільської дивізії генерала В. Шепеля завдяки організаторському хисту комбрига полковника П. Рудися мала чотири батареї: дві 76-мм гармат і дві 122-мм гаубиць, всього 16 стволів. 3-тя гарматна бригада полковника Г. Чижевського отримала з групи Січових Стрільців один з кращих гарматних полків сотника О. Інківа, який мав три батареї, з них дві 76-мм польових гармат. Другий полк бригади сотника В. Смоляра мав усього чотири гармати. 2-га повстанська дивізія “Запорізька Січ” отамана О. Божка мала бригаду, яка була по суті полком і мала одинадцять 76-мм гармат і п'ять 122-мм гаубиць

, всього 15 стволів. Таким чином артилерія Київської групи нараховувала 45 гармат.

Крім того, артилерія була на озброєнні українських бронепоездів: “Стрілець” мав чотири 76-мм гармати, “Запорожець” – одну, “Помста” – дві 76-мм гармати і одну гаубицю, “Правобережний” – три 76-мм гармати і одну 122-мм гаубицю. Певну кількість артилерії мали окремі піхотні та кінні частини Армії УНР. Отже, за підрахунками Я. Тинченка, артилерія Наддніпрянської армії у ході серпневої 1919 р. наступальної операції на Київ–Одесу нараховувала 177 одиниць [365. Табл. 6].

При аналізі її організації і стану прослідковуються дві характерні особливості. По-перше, неповне забезпечення артилерійських частин гарматами, відтак нерівномірне розподілення їх серед полків і бригад. Якщо бригада 10-ї дивізії Січових Стрільців мала 32 гармати, то 1-ша Північна полковника Е. Башинського, 3-тя бригада полковника І.

Чижевського всього по 14. По-друге, частка легкої артилерії – 76-мм польових гармат і 122-мм польових гаубиць складала 98%, тобто на долю важкої припадало всього 1,1%. Зауважимо, що частка польової важкої артилерії у інших арміях у 1914 р. складала: Росії – 3,5%, Австро-Угорщини – 4,2, Німеччини – 4,3 і Франції – 6,2 [362. С. 147]. Втім, Армія УНР не мала протиповітряної або зенітної артилерії. Оскільки авіація військ більшовицької Росії була малочисельною й виконувала лише розвідувальні функції, Армія УНР передала зенітні гармати в УГА, проти якої поляки застосовували досить численну за тих часів авіацію, зокрема бомбардувальну. Це були російські протиповітряні 76-мм гармати зразка 1914 р., які встановлювалися на автомобілях.

Маневрений характер бойових дій, а також стан артилерії Армії УНР суттєво впливали на її тактику, способи дій на полі бою. Всупереч настановам і статутам, польова артилерія діяла в боях майже завжди по-батареїно і рідко коли у складі дивізіону або полку. Розкидані по невеликих бойових відтинках, батареї і полки, підпорядковані командирам піхотних частин, залишалися по-суті сам на сам, причому командири батарей чи полків діяли практично самостійно не лише у виборі цілей для стрільби, але й у визначенні своїх завдань. Ось чому особиста доблесть і фаховість командирів часто визначали успіх бою. Надзвичайно важливим було в маневровому бою, коли ситуація різко мінялася, проявляти ініціативу, вміти швидко й самостійно приймати рішення, не вагаючись брати на себе відповідальність, коли наказ від вищих начальників вчасно не поступав. Слід додати, що артилерія діяла здебільшого в ближньому бою, батареї вели вогонь прямою наводкою і командири постійно знаходилися в бойових порядках. Отже, це вимагало від них великої витримки і відваги.

Архівні документи, військово-історичні та мемуарно-аналітичні праці свідчать, що в часи визвольних змагань в Армії УНР виростала когорта талановитих і хоробрих артилерійських командирів. Серед них – 32-річний командир кінно-гірського дивізіону полковник Олекса Алмазов.

Уродженець Херсона закінчив Михайлівське артилерійське училище, брав участь у Першій світовій війні, а восени 1917 р. сформував і очолив окрему кінно-гірську батарею, яку згодом розгорнув у дивізіон. Улітку 1919 р. практично

не виходив з боїв. Підпорядкований Запорізькому корпусу, він не раз відзначався ініціативними сміливими діями, забезпечуючи успіх пішим частинам. Зокрема, 23–25 червня в боях у районі Базалії вогнем своїх гармат сприяв розгрому 2-го полку Таращанської бригади В. Боженка. Як відзначалося у нагородному листі, він керував вогнем батареї з відкритих позицій, проявивши особисту відвагу [5. Оп. 1, спр. 67, арк. 111]. Представляючи до нагороди командира гарматної батареї сотника Саву Білодуба, полковник Р. Дашкевич характеризував його як вдалого артилериста, зразкового командира і відважного вояка, який особливо відзначився у бою під Смотричем 22 липня 1919 р. [5. Оп. 1, спр. 67, арк. 123]. Іншого артилериста – молодшого старшину батареї поручника Миколу Малинівського – комбриг представив на підвищення у званні до сотника за вміле командування, зразкову дисципліну і вишкіл [5. Оп. 1, спр. 67, арк. 121]. Учасник тих подій, а згодом відомий військовий історик Богдан Гнатевич згадував, як у напружений момент бою під Києвом в районі Ігнатівки, коли більшовики перейшли в рішучу контратаку, назустріч ворогу вискочила кінна батарея поручника В. Ярославича і з ходу відкрила щільний вогонь шрапнеллю. Оперативні сміливі дії комбата врятували ситуацію й проклали шлях для наступу піхоти [88. 1928. С. XVII].

Восени 1919 р. в Україні склалася надзвичайно важка ситуація: поряд з більшовицьким у середині вересня з'явився й денікінський фронт. Кровопротитні бої на двох фронтах та страшна епідемія тифу знекровили обидві українські армії – УНР і ЗУНР. “Політика поставила стратегії непосильне завдання, – зауважував М. Капустянський, – одночасно вести боротьбу з двома ворогами, з яких кожний зокрема сильніший за українську армію” [236. Ч. 1. С. 39]. Внаслідок, 17 листопада Галицька армія змушена була піти на перемир'я з денікінцями, а Армія УНР, притиснута до польського кордону, 6 грудня під командуванням генерала М. Омеляновича-Павленка прорвалася в тил червоних і білогвардійських військ й розпочала рейд, що увійшов у історію як Перший Зимовий похід. Група Січових Стрільців майже у повному складі була інтернована у табори Польщі. Отже, за підрахунками О. Удовиченка, із 80 тисяч бійців при 250 гарматах на початку Київської операції, наприкінці року із цих об'єднаних армій залишилося в Армії УНР близько 10 і в УГА до 15 тис. бійців. У кампанії 1919 р. бойові та небойові втрати об'єднаних армій склали 47 тис. вояків, з них 25 тис. померлих в часи епідемії тифу [371. С. 120–121, 123]. Великих втрат зазнала й артилерія. Із 177 гармат у серпні 1919 р. у частинах армії, яка вирушила у Зимовий похід, залишилося лише 16 (кінно-гірський дивізіон полковника О. Алмазова та батарея 76-мм польових гармат сотника Г. Чижевського), решта була втрачена у боях або потрапила до поляків при роззброєнні групи Січових Стрільців та інших підрозділів Армії УНР.

Незважаючи на малочисельність, артилерія армії під час Зимового походу, в складних умовах партизанської війни, тисячокілометрових рейдах

зіграла помітну роль. Батарея Г. Чижевського, діючи здебільшого у складі Запорізької збірної групи, а дивізіон Алмазова – при полку Чорних Запорожців, неодноразово відзначалися командуванням за успішні бойові дії. Характеризуючи їх роль, генерал М. Омелянович-Павленко писав: “Друга частина – кінно-гірський дивізіон на чолі з популярним своїм командиром полковником Алмазовим, майже не знала поразок. Найбільшою заслугою полковника і старшини було вміння лишитися регулярно частиною в умовах партизанської війни”. Серед старшин, які особливо відзначилися в Зимовому поході, командарм відзначив артилеристів: Алмазова, Чижевського, Лощенка, Башинського [140. С. 420,424].

Після того, як у грудні 1919 р. С. Петлюрі вдалося домовитися з Ю. Пілсудським про співпрацю у військово-політичній галузі, розвитком якої став військовий союз проти більшовицької Росії, у лютому 1920 р. за участю Польщі розпочалося формування двох українських стрілецьких дивізій: у Кам’янці-Подільському – 2-ї під командуванням О. Шаповалака і у Бересті – 6-ї полковника М. Безручка. В їх складі створювалися артилерійські частини. Згідно з розпорядженням Головного Отамана обидві дивізії мали польські структури: складалися із двох стрілецьких бригад та дивізіонної артилерії – двох гарматних дивізіонів по 12 гармат у кожному [5. Оп. 2, спр. 119, арк. 57]. Але через брак гармат у дивізіях створили всього по одному дивізіону. Отже, Кам’янець-Подільська дивізія, перейменована в 3-тю Залізну, під командуванням О. Удовиченка на час київського наступу мала 11 гармат, а 6-та Січова М. Безручка - всього чотири [349. С. 141; 237. С. 24]. Ці дивізії та їх артилерія брали участь у радянсько-польській війні від самого її початку, тобто з 25 квітня 1920 р.

Вважаємо за необхідне (для порівнянь) розглянути стан радянської артилерії, її організацію, озброєння і тактику бойових дій у 1920 р. Артилерія Червоної армії творилася у ході жовтневого перевороту 1917 р., яким започатковано п’ятилітню війну за утвердження більшовицького режиму на території розваленної Романівської імперії. Цей процес на першому етапі майже нічим не відрізнявся від зародження української артилерії в арміях Центральної Ради, УНР та ЗУНР, і пройшов через період стихійності та децентралізації. У листопаді 1917 р. загоны Червоної гвардії в Петрограді мали всього 20 польових гармат малого і середнього калібру [335. С. 121]. Розбудова здійснювалася дуже повільними темпами. Вже після розгорнутого в лютому будівництва регулярної Червоної армії, створення Польового штабу, а в його складі й Управління головного інспектора артилерії на чолі з колишнім генералом Ю. Шейдеманом та ГАУ, у травні 1918 р. Червона армія мала всього 53 гармати, 3260 гармашів і 510 коней [228. Кн. 7. С. 128].

Загалом Червона армія отримала у спадок від російської артилерії 10, 5 тис. гармат різних калібрів і зразків. На неї продовжували працювати потужні артилерійські заводи – Путіловський, Сормовський, Пермський, Царицинський. Хоча вони знизили виробництво порівняно з роками Першої світової війни, все ж у 1918 р. виробили 700 гармат, а в 1919 р. – вже 1300. Загалом у 1918–1920 рр. артилерія Червоної армії отримала від них 4000 гармат і 7,5 млн. боєприпасів, враховуючи 1000 відремонтованих [173. С.

13]. Зауважимо, що такої воєнно-промислової бази в Україні не було, відтак українські армії постійно потребували нову техніку.

Впродовж 1918 р. удосконалювалася структура артилерії. Управління інспекторів артилерії впроваджено у фронтах і арміях, начальників артилерії – в корпусах і дивізіях. Розроблено штати гарматних частин і підрозділів. Для їх опрацювання і організації артилерії залучено генералів і старших офіцерів Генерального штабу – В. Костіна, В. Руппенрейта, В. Бойно-Родзевича, І. Ястребова (розстріляні у 1930–1931 рр.). Відтак впроваджена однотипна структура артилерії за зразком російської армії: стрілецька дивізія мала гарматну бригаду. Отже дивізійна артилерія повинна була мати 68 стволів. Кінна дивізія мала кінно-гарматний дивізіон: три батареї 76-мм польових гармат і батарею 114-мм англійських гаубиць, всього 16 стволів. Крім того, передбачалося мати корпусну і армійську артилерію [178. С. 33].

Втім, під час реалізації прийнятого наприкінці 1918 р. плану формування у складі армії ще 47 стрілецьких, чотирьох кінних дивізій та інших частин, виявилось, що бракує 3,5 тис. гармат. Чисельність Червоної армії різко зростала: якщо в 1918 р. вона складала близько 500 тис. бійців, то на кінець 1919 р. досягла 3 млн., а в листопаді 1920 р. – 5,5 млн. [175. С. 591–592]. Водночас зростала кількість артилерії: у грудні 1918 р. – 1700, у середині 1919 р. – 2300, а наприкінці 1920 р. – близько 3000 гармат. Якщо радянські війська, які на початку 1918 р. вторглися на Наддніпрянщину, мали всього 20 гармат, то частини Південно-Західного фронту, що протистояли у квітні 1920 р. польсько-українським військам, – 390 [175. С. 44].

Командуванню Червоної армії в цій ситуації довелося у березні 1919 р. перейти на нові скорочені штати артилерії: в стрілецькій дивізії мало бути три легких гарматних дивізіони (по дванадцять 76-мм польових гармат) і два важких (чотири 152-мм гаубиці, чотири 107-мм гармати). Всього 44 стволи артилерії [175. С. 44–45].

Як бачимо, Армії УНР протистояв серйозний супротивник, який переважав її і технічно, і чисельно. Отож перемагати ворога вдавалося здебільшого завдяки мужності та професійному вишколу старшинського складу, а також патріотизму десятків тисяч учорашніх селян, які одягнули форму, щоб захищати незалежність і соборність України.

Однак обмежені ресурси змусили ще раз скоротити штати гарматних частин. У серпні 1919 р., у зв'язку з розгортанням 3-мільйонної армії і формуванням нових дивізій (див. додаток 3), в них передбачалося мати три легких дивізіони (по дві батареї 76-мм гармат), гаубичний (дві батареї по дві 122-мм гаубиці) і важкий (дві батареї по дві 107-мм гармати). Кількість гармат в дивізії становила 32 стволи. Кінні дивізії мали кінно-гарматні дивізіони трьохбатарейного складу (всього дванадцять 76-мм гармат). Крім того, в 1919 р. створено три бригади армійської артилерії (153 важкі гармати і гаубиці 152–305-мм російського, німецького, англійського та французького зразків). Зенітна артилерія в 1919 р. нараховувала 10 батарей

[197. С. 45]. Армійська та зенітна артилерія знаходилася у підпорядкуванні інспектора артилерії фронту.

На відміну від українських армій, основною тактичною одиницею в Червоній армії був не гарматний полк, а дивізіон (в бою діяв у складі стрілецьких бригад, здебільшого самостійно). Автори монографії “Отечественная артиллерия. 600 лет” зазначають, що навіть в останній кампанії 1920 р. на польському фронті “артилерія застосовувалася, звичайно, децентралізовано. Дивізіони і батареї, які передавалися бригадам і полкам, тісно взаємодіяли з піхотою” [335. С. 142]. Лише в окремих випадках, наприклад при прориві оборони на р. Березина, на першому етапі наступу створювалися артилерійські групи у кількості до 5–6 батарей, а на ділянці прориву 16-ї армії – фронтова артгрупа у складі кількох дивізіонів важкої артилерії, що було зроблено вперше у ході війни 1918–1920 рр. Все це пов’язувалося з браком артилерії. Зокрема, проти польсько-українського війська, яке влітку 1920 р. мало 1150 гармат, два радянські фронти – Південно-Західний і Західний - задіяли всього 800 [42. С. 143, 145].

Складна ситуація, стан безперервної війни суттєво обмежували підготовку власних командних кадрів для артилерії Червоної армії. За цих умов використовувалося три джерела: 1. Прапорщики, унтер-офіцери і солдати артилерії царської армії; 2. Підготовка командирів-артилеристів на прискорених курсах, у військових школах і академії; 3. Залучення на службу в Червону армію лояльно настроєних до радянської влади досвідчених генералів і офіцерів старої армії. Основним шляхом вважалася підготовка власних командирів, для чого на базі колишніх Михайлівського і Костянтинівського артилерійських училищ в Петрограді створено командні курси, які вже в 1918 р. підготували 500 командирів батарей і дивізіонів, серед яких були майбутні маршали артилерії М. Воронов, В. Казаков. Відновлено також діяльність Вищої артилерійської школи та академії [173. С. 129].

Радянські військові історики відзначали, що під час кампанії 1920 р. артилерія Червоної армії була у складному становищі. Великим був некомплект гармат: в деяких дивізіях він сягав 50%. Чимало батарей мало по дві-три, а інколи - по одній гарматі. Весь Південно-Західний фронт на Україні мав 245 гармат. На Західному фронті некомплект рядового складу артилерії становив 50%, а командного – 20 [335. С. 141; 316. С. 52]. Певною мірою це позначилося на ході бойових дій у 1920 р., а також призвело до відчутних поразок на першому і заключному етапах радянсько-польської війни.

Коли 5 травня 1920 р. Армія УНР на чолі з М. Омеляновичем-Павленком повернулася із Зимового походу, то вона зайняла оборону в районі Ямполь на Поділлі. Її частини мали 4300 старшин і стрільців, і лише 12 гармат. Однак, при сприянні польського військово-політичного керівництва розгорнулося енергійне військове будівництво. 15 травня на території Поділля (зайняте українським військом) оголошено мобілізацію, яка дала 4000 бійців. Спішно організовувалася армія, формувалися нові частини. Дієву участь у розбудові війська, відтак і української артилерії брали Головний Отаман С. Петлюра, Військовий міністр генерал В.

Сальський, начальник Генерального штабу генерал В. Сінклер, начальник Гарматної управи полковник М. Русіян, його помічник (невдовзі начальник ГАУ) полковник В. Сварика, командувач армії генерал М. Омелянович-Павленко.

Відомий польський військовий історик, дослідник проблем інтернованих і полонених вояків українських армій Збігнев Карпусь (Торунь) зазначав: Польща, починаючи з лютого 1920 р., виділила для Армії УНР величезну кількість зброї, амуніції та іншого майна, зокрема 31 тис. гвинтівок і карабінів, 328 кулеметів і 58 гармат, з них польових 76-мм [391. С. 46]. Зауважимо, що до листопада 1920 р. кількість артилерії в українській армії не перевищувала 48 гармат, причому 12 з них прибули із Зимового походу, а 16 гармат січової артилерії були по-суті повернені після роззброєння поляками групи Є. Коновальця. Тож від союзників отримано не більше 20 гармат. 25 травня 1920 р. генерал М. Омелянович-Павленко у доповідній записці для начальника Генштабу зазначав, що для формування п'яти дивізій бракує артилерії і пропонував попросити хоч би десять 76-мм польових гармат і дві важкі 152-мм гаубиці та 5000 снарядів для них [14. Оп. 1, спр. 15, арк. 16].

Варто зауважити, що в цей час продовжувалися дискусії щодо штатів бойових частин, зокрема стрілецької дивізії. Врешті-врешт було відкинено польську структурну систему й запроваджено в дивізії два гарматних полки – легкої і важкої артилерії трьохбатарейного складу [14. Оп. 2, спр. 119, арк. 53]. Щоправда гармат для їх комплектування бракувало. В ті дні начальник артилерії 2-ї стрілецької дивізії доповідав, що його полки мають по 4–6 гармат і всього 600 снарядів [14. Оп. 1, спр. 1, арк. 24]. 20 травня 1920 р. генерал Омелянович-Павленко запропонував розгортати артилерію стрілецьких дивізій поетапно: на першому – мати дивізіон, на другому – полк, на третьому – бригаду. Відтак лише дивізійна артилерія повинна була мати наприкінці реорганізації відповідно 464 стволи та 12876 коней [14. Оп. 1, спр. 1, арк. 2–4]. Втім, цей нереальний план відхилили за браком бойової техніки. Наказом по армії від 23 травня 1920 р. було оголошено: в штаті артилерії дивізії необхідно мати два дивізіони (76-мм гармат і 122-мм гаубиць) по три батареї у кожному.

Відтак на кінець місяця новосформовані дивізії мали [14. Оп. 1, спр. 15, арк. 4]:

	76-мм	122-мм
1-ша Запорізька	8	2
2-га Волинська	4	2
3-тя Залізна	9	3
4-та Київська	4	2
5-та Херсонська	2	1
6-та Січова	4	–

Як бачимо, практично кожна з дивізій мала всього по одному дивізіону артилерії. Щоправда, дивізії були малочисельними і нараховували бойового

складу в середньому не більше 1200 бійців (5 гармат на 1000 вояків).

Крім браку гармат, болючою проблемою були й командирські кадри. З цього приводу особливо велику стурбованість висловлював начальник Гарматної управи полковник М. Русіян. Серед архівних документів виявлено кілька його звернень до Головного управління Генерального штабу щодо кадрових питань. В одному з них 14 квітня 1920 р. він наголошував: армії бракує ґрунтовно підготовлених артилерійських командирів, фаховий рівень більшості з них не відповідає вимогам часу. М. Русіян пропонував негайно створити старшинську артшколу для вдосконалення бойової підготовки, видати низку підручників і навчальних посібників, для прискорення перекласти на українську мову російську спеціальну літературу [5. Оп. 2, спр. 305, арк. 5].

У ході бойових дій артилерія Армії УНР постійно відчувала незадовільне постачання її боєприпасами. Варто зауважити, що крім поляків, єдиним джерелом забезпечення української армії зброєю і боєприпасами була Румунія. Для їх закупівлі в Бухарест направили генерала С. Дельвіґа. Але, як писав у доповідній записці начальнику Генштабу заступник начальника ГАУ полковник В. Сварика, придбане у Румунії та Польщі артилерійське майно було низької якості, зокрема гармати застарілих зразків, боєприпаси невідповідних калібрів. “Дають нам те, що їм непотрібне, або небоєздатне” – скаржився він. До цього спричинилося повне усунення ГАУ від процесу закупівлі. Отже слід негайно підпорядкувати усі служби постачання Головному артуправлінню. Він пропонував для закупівлі гармат і снарядів звернутися до інших європейських країн, оновивши таким чином весь артилерійський парк [5. Оп. 2, спр. 126, арк. 3–4].

Зауважимо, що Військове міністерство, Генеральний штаб позитивно реагували на слушні зауваження і пропозиції. Наприкінці серпня 1920 р. ГАУ передали функції замовлення артилерійської техніки, відділи постачання були посилені досвідченими військовиками, їх очолили генерали Копестинський і Михайлів, полковники Война, Логінов, Русіян, Радулович, Снігоровський [8. Оп. 2, спр. 5, арк. 110]. З 6 липня 1920 р. ГАУ очолив полковник В. Сварика.

Здійснювалися заходи щодо поліпшення командних кадрів артилерії, особливо у ланках дивізіон–полк–бригада. Їх очолювали здебільшого молоді, талановиті старшини, які пройшли гарт у боях. Серед них був командир гарматної бригади 3-ї Залізної дивізії 30-літній полковник Григорій Чижевський. Уродженець Полтавщини, вихованець Київської політехніки, закінчив школу прапорщиків і за роки Першої світової війни виріс до підполковника. З лютого 1918 р. служив в українській армії, був командиром батареї в Синій дивізії, брав участь у Зимовому поході Армії УНР. Подібний шлях пройшли начальник артилерії 5-ї Херсонської дивізії сотник Антін Сахно, командир гарматного дивізіону 1-ї Запорізької дивізії 27-літній полковник Михайло Крат (згодом генерал-поручник УНР), командир гарматної бригади сотник Михайло Омелюсік (згодом генерал-хорунжий УНР), командир дивізіону 4-ї гарматної бригади полковник Сергій Чорний [5. Оп. 1, спр. 67, арк. 28, 39, 224, 228].

Архівні документи свідчать про широкомасштабну активну діяльність ГАУ, особливо коли його очолив полковник Василь Сварика. Насамперед він домогся збільшення функцій управління, відтак його чисельності. В апараті управління продовжували служити генерали О. Михайлів (голова арттехнічного комітету), полковники В. Радулович, В. Зайківський, водночас прийшли нові досвідчені військовики генерал І. Новицький (начальник відділу зброї), підполковники В. Свобода, П. Шклярєнко, Є. Решетников та інші, всього 22 старшини [5. Оп. 2, спр. 273, арк. 25]. Начальник ГАУ вжив заходів щодо розробки української військової термінології в артилерії; організував ремонт артсистем у майстернях Кам'янця-Подільського, Могилева-Подільського, а також у польських містах – Станіславові, Львові, Перемишлі; опрацював проект артилерійських курсів з 4-місячним терміном навчання для старшин, які перебували у резерві Головного інспектора артилерії армії генерала В. Сінклера; організував у Кам'янці-Подільському пункт прийому на чолі з генералом І. Копестинським придбаних в Румунії гармат, боєприпасів тощо; у зв'язку з дороговизною сідел, зброї, іншого реманенту, налагодив їх виробництво в деяких дивізіях, зокрема в 3-й Залізній О. Удовиченка [5. Оп. 2, спр. 273, арк. 4, 8, 13, 15–18, 30]. Завдяки командуванню поступово зростала кількість гармат на озброєнні армії: у серпні їх було 47, вересні – 49, жовтні – 51, листопаді – 85, з них 78 – 76-мм польових гармат і 7 – важких [391, С. 32, 35, 48].

У ході кампанії 1920 р. польсько-українські війська на першому етапі домоглися великих успіхів, визволивши від більшовиків Київ, майже всю Правобережну Україну. Проте, у червні, завдяки Першій Кінній армії С. Будьонного, супротивнику вдалося переломити хід війни й просунутися впритул до Варшави і Львова. Але могутнім контрударом вони були відкинуті за Збруч. Дивізії Армії УНР вели оборонні бої на Поділлі, за винятком 3-ї і 6-ї Січової, яка відзначилася в наступі на Київ, та обороні Замостя, де зі своїми артилеристами зупинила й відкинула Конармію Будьонного. У ході вересневого контрнаступу Армія УНР витиснула червоні війська за Збруч. Коли польські війська у зв'язку з переговорами про перемир'я припинили бойові дії, українські розгорнули самостійно наступ з метою відкинути війська Червоної армії (45-ту дивізію Якіра та кінну бригаду Котовського, які мали на озброєнні близько 25 тис. багнетів, 5,0 тис. шабель і 100–120 гармат) за Буг. Українська армія нараховувала в той час 9,3 тис. піхоти, 2500 кінноти, 74 гармати. В боях 10–21 листопада Армія УНР зазнала поразки й відступила за Збруч, де була роззброєна та інтернована поляками. Українці здали союзнику 17,5 тис. гвинтівок, 400 кулеметів і 81 гармату [15. Оп. 1, спр. 6, арк. 18].

23 листопада Головний Отаман С. Петлюра звернувся до військово-політичного проводу УНР з листом, у якому наголошував: “Армія... одступила, щоб зберегти свою єдність, а в майбутньому боєздатність” [13. Оп. 2, спр. 32, арк. 70]. Того ж дня він наказав Військовому міністру генералу М. Юнаківу: “Ні одної частини, підлеглої Військовому

міністерству, не розпускати. Вони повинні розташуватися на загальних умовах інтернування в цілях організації підготовчої праці для повернення на Україну” [13. Оп. 2, спр. 32, арк. 69]. Невдовзі С. Петлюра оприлюднив наказ Армії УНР, в якому зазначалося: “Цей час треба використати на користь нашої рідної України, аби в найближчий сприятливий момент всім бути готовими кинутися у новий бій і раз назавжди звільнити рідні степи, міста і села України від наших ворогів” [14. Оп. 5, спр. 20, арк. 5–5 зв.].

Згідно з варшавськими домовленостями всі шість дивізій, гарматні бригади і полки розмістилися у таборах Пикуличі, Ланцут, Вадовиці, Александрів Куявський, Стшалково, Каліш, Щипйорно. Військове міністерство, Генеральний штаб, Вища Військова Рада, Головний інспектор артилерії полковник В. Гоголь-Яновський осіли у Каліші й розгорнули широкомасштабну роботу щодо упорядкування армії та організація її діяльності в нових умовах, а також на випадок повернення на терени України. Основною і вищою формою структури збройних сил була стрілецька дивізія у складі трьох стрілецьких і однієї гарматної бригад, кінного полку і технічного куреня. Крім того при штабі дивізії діяли кінна, піша і кулеметна сотні. Передбачалося, що після повернення на Україну і проведення мобілізації на базі бригад сформують 18 стрілецьких дивізій [242. С. 43].

Втім, щодо організації артилерії існувало кілька проектів. Один із них, представлений 26 березня 1921 р. командиром 3-ї Залізної гарматної бригади полковником Г. Чижевським, передбачав, що артилерію дивізії повинна складати гарматна бригада на чолі з командиром у званні генерала-хорунжого, він же був і начальником артилерії дивізії. До складу бригади мали входити: три легкі гарматні полки, кожен з них мав дві батареї 76-мм польових гармат (по три одиниці) і батарею 122-мм гаубиць; важкий гаубичний полк, який мав батарею 122-мм і дві – 152-мм гаубиць; окрема кінно-гірська батарея 76-мм гірських гармат; парковий гарматний полк. Усі батареї, крім 76-мм польових гармат, мали по чотири гармати (гаубиці). Загалом у бригаді нараховувалося 13 батарей, або 46 гармат. Зауважимо також, що згідно з опрацьованим полковником Г. Чижевським штатом батарея становила поважну бойову одиницю. Зокрема, батарея 122-мм гаубиць мала чотири гармати, 4 старшини, 220 козаків і підстаршин, 175 коней. Гармату перевозило шість коней – три пари. До рухомого складу крім гармат відносилися: 4 набійні скрині, 10 возів з боєприпасами, 2 телефонні вози, кулеметна тачанка, польова кухня. Для управління вогнем батареї служили дві стереотруби і дві бусолі. Всього по проекту Чижевського гарматна бригада мала: генералів – одного, старшин – 145, підстаршин і козаків – 4872, коней – 2142, гармат – 46, кулеметів – 26 [8. Оп. 2, спр. 183, арк. 2–7].

Цікаві пропозиції щодо організації артилерії надіслав 31 жовтня 1921 р. командир 5-ї Херсонської гарматної бригади полковник Степан Мальченко. Він відстоював ідею про те, що кожна батарея повинна мати не чотири, а шість гармат. “Воєнний досвід армій всіх держав світу, – писав він у доповідній записці Генеральному штабу, – показав, що на 1000 чоловік

піхоти слід мати не менше чотирьох гармат. При складі Армії УНР в 100 тис. слід мати 400 гармат, або 100 батареї, коли в батареї чотири гармати; а коли у ній шість гармат – можна мати 66 батареї, що не буде дорого для держави. При 6-гарматній батареї зменшується кількість командирів батареї на 34 чол., 11 командирів дивізіонів і 6 командирів бригад з їхніми управліннями. 6-гарматна батарея більш ефективна на поразку. В бою, якщо буде розбито 1–2 гармати, на боєздатності 6-гарматної батареї це майже не відіб'ється... У роки світової війни в російській армії батарея мала вісім гармат і коли переходили на шість – всі артилерійські командири просили лишити в батареї вісім” [8. Оп. 2, спр. 15, арк. 59–59 зв.].

В цій дискусії взяло участь чимало відомих фахівців, зокрема генерал С. Дельвіг, який надсилав із Бухареста свої пропозиції. Саме він запропонував у складі гарматної бригади мати окрему кінно-гірську батарею; передати у батарею кулеметну чоту, вилучити із озброєння артилеристів шаблі, впровадити в батареях посади гарматних майстрів та ін. [8. Оп. 2, спр. 126, арк. 52]. Врешті-решт Головний Отаман затвердив штати артилерії на перспективу, де враховано пропозиції ряду авторів проектів. Але на першому етапі, зокрема час перебування Армії УНР у Польщі в статусі інтернованої, вирішено мати в стрілецькій дивізії один легкий гарматний полк, який складався з трьох дивізіонів по три батареї у кожному. Батарея мала дві гарматні та одну кулеметну чоти. Звичайно, гармат або іншої зброї інтерновані частини не мали [8. Оп. 2, спр. 270, арк. 16, 21].

У ході бойової підготовки у гарматних полках запроваджено двомісячні курси для рядового і підстаршинського складу, а також курси перепідготовки артилерійських старшин. У таборі Ланцут засновано Спільну юнацьку школу на чолі з генералом М. Шаповалом, у якій діяло артилерійське відділення. Після шестимісячного курсу навчання школа старшин для укомплектування гарматних частин і підрозділів викладачами школи працювали шість генералів. У таборі Каліш діяли курси Генерального штабу на чолі з генерал-поручником С. Дядюшко, де навчалися й артилеристи. Зокрема курс тактики артилерії на курсах викладали генерали С. Дядюшко, В. Куш, полковник С. Мальченко [242. С. 123]. Після закінчення курсів дивізіонами і полками командували відомі в час війни комбати С. Білодуб, Г. Рогозний, В. Ляшенко, С. Мажуга, В. Кришук та ін. [5. Оп. 1, спр. 67, арк. 53].

Як відомо, у жовтні–листопаді 1921 р. на території Польщі створена Українська Повстанча Армія на чолі з генералом Ю. Тютюнником, що здійснила спробу пробитися на Наддніпрянщину й підняти загальноукраїнське повстання проти більшовиків. У її складі діяли три групи, ядром яких стала 4-та Київська дивізія. Але малочисельна (найбільша Волинська група мала лише 1200 вояків, серед них 80 артилеристів), погано озброєна армія Тютюнника зазнала поразки, хоча зуміла здійснити глибокий рейд до Коростеня; зокрема Волинська група за 15 діб пройшла близько 750 км. У поході брав участь начальник артилерії

групи підполковник Г. Чижевський зі своїми 80 гармашами, але без гармат, які планувалося захопити у червоних [176. Т. II. С. 330–331].

Після останньої збройної акції військово-політичне керівництво УНР розглядало визволення України ззовні як віддалену перспективу, але продовжувало утримувати організовану армію в таборах Польщі. Проте її кількість різко падала. Якщо на початок 1921 р. вона, за підрахунками О. Колянчука (Перемишль), мала близько 20 тис. вояків, то у середині 1922 р. – 11,5 тис. У першій половині 1924 р. за вимогами уряду Польщі табори інтернованих частин Армії УНР ліквідовано і всі вояки отримали статус політемігрантів [242. С. 45]. Хоча вищі органи і продовжували діяти ще десятки років, Армія УНР, а в її складі й українська артилерія, припинили тоді своє існування.

Підсумовуючи розділ, слід відзначити, що і на цьому етапі збройної боротьби за незалежність УНР, артилерія армії зіграла важливу роль. У своєму розвитку вона пройшла складний шлях від утворення окремих батареї і дивізіонів, розкиданих на величезному фронті й діючих здебільшого самостійно, до формування гарматних бригад стрілецьких дивізій, які мали чітку структуру і підпорядкування, були вкомплектовані здібними командирами бригад, полків, дивізіонів і батареї, мали вишколених гармашів.

Водночас зауважимо, що військово-політичний провід УНР допустив велику помилку, коли не використав чималий потенціал високоосвічених вищих старшин-артилеристів армії Гетьманату. Як наслідок, розбудову артилерії було загальмовано. Не використано також велику матеріальну базу артилерії Української держави, через що бригади постійно відчували нестачу гармат і боєприпасів, іншого майна. Впродовж усієї війни артилерія не була доведена до штатної кількості (за виключенням корпусу Січових Стрільців). Зрештою, розроблені вищим командуванням штати не завжди відповідали реальним можливостям комплектування гарматних частин і підрозділів. Незважаючи на недоліки, які часто мали об'єктивний характер, слід погодитися з характеристикою Л. Шанковського, який наголошував: “Артилерія була мабуть найкращим родом зброї української армії” [381. С. 45].

Аналізуючи організацію та бойове застосування артилерії Армії УНР з позицій сучасності, відзначимо, що специфічні умови (стратегія маневреної війни, обмежена матеріально-технічна бази, брак мирного часу для розвитку та ін.) суттєво обмежують використання її досвіду. Якоюсь мірою простежується аналогія організації артилерії корпусу Січових Стрільців Армії УНР, який мав у своєму складі потужну гарматну бригаду полковника Р. Дашкевича (батька відомого львівського історика Ярослава Дашкевича) восьмиполкового складу.

Зауважимо, що сучасні можливості дозволяють в значних масштабах забезпечити артилерією мобільні бригади, полки і батальйони, на що Армія УНР не спромоглася внаслідок указаних причин.

РОЗДІЛ 5

СТРУКТУРА, ОЗБРОЄННЯ І ТАКТИКА АРТИЛЕРІЇ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ (листопад 1918 – 1919 рр.)

5.1. Особливості формування, організація і тактика гарматних частин

1 листопада 1918 р. під керівництвом українського військово-політичного проводу у Львові та в усіх теренах Галичини й Буковини було здійснено революційний переворот, в результаті якого влада у краї перейшла до Української Національної Ради. Після проголошення незалежної Західно-Української Народної Республіки та утворення її уряду – Державного Секретаріату, у якому посаду військового міністра зайняв ініціатор і керівник Першолистопадового чину полковник Дмитро Вітовський, у краї розгорнулося державне і військове будівництво.

Однак з перших днів існування молода українська держава змушена була захищати свій суверенітет від агресії з боку сусідньої Польщі, яка намагалася захопити етнічні українські землі як “історичні польські”. Розпочалася українсько-польська війна 1918-1919 рр., у ході якої розгорнулося творення Галицької армії. Її зав’язком були військові формування, які здійснили першолистопадове повстання, насамперед півторатисячний полк Українських Січових Стрільців, що боронив Львів у листопаді 1918 р., та сформовані на периферії зусиллями енергійних старшин окремі загони і бойові групи на західному пограниччі. Саме ці групи “Північ”, “Хирів”, “Рудки”, “Старий Самбір”, “Крукеничі”, “Щирець”, “Старе Село”, “Схід” утворили суцільний фронт на заході від Белза до Турки, а також під Львовом, і не дозволили польським формуванням здійснити загарбницькі плани 1918 року. У січні 1919 р. під керівництвом начальника штабу Галицької армії полковника Є.

Мішковського проведено докорінну реорганізацію, в результаті якої вона перетворилася, за висловом військового історика і визначного видавця Д. Микитюка, “в поважну, на європейський лад сформовану бойову силу, що нараховувала біля 60 тисяч бійців, з добре забезпеченим запліллям” [318. 78].

Галицька армія тепер мала три корпуси по чотири бригади у кожному. Велика увага приділялася артилерії: кожна бригада мала гарматний полк. “З-поміж усіх родів зброї галицьких військ найкраще представлялася артилерія, – згадував колишній командир гарматного полку С. Мацькевич. – Свою дуже добру організацію завдячувала ця одна з найважливіших стегів УГА не лише добре вишколеним гармашам, але у великій мірі визначним старшинам-артилеристам, командантам батарей і полків з їх великим боєвим досвідом та організаційним хистом. Зі скромних залишків по австрійській армії ці команданти в дуже скорому часі зформували поодинокі батареї та гарматні полки так добре, що артилерія УГА перевищала польську артилерію і артилерію Дієвої Армії (УНР – авт.)” [310 . С. 177].

Зав’язком артилерії Галицької армії стала гарматна батарея, яку українські повстанці захопили у Тернополі, де дислокувався 33-й

австрійський гарматний полк. За завданням Д. Вітовського досвідчений артилерист поручник І. Сітницький привіз трофейні гармати до Львова. По дорозі у Золочеві він укомплектував батарею добровольцями – українськими гармашами австрійського полку. До 6 листопада прибули ще дві гармати зі Стрия й ще одна з Підбірець. Призначений командиром першої гарматної батареї Галицької армії четар Юрій Полянський зайняв вогневу позицію на терасі Високого Замку, встановив телефонний зв'язок з Начальною Командою у Народному Домі (нині будинок офіцерів Західного оперативного командування) й отримав умовний позивний “Загреб”. Того ж дня українські гармати прицільною стрільбою подавили вогонь польських легких гармат, які займали позиції на пл. св. Юра і Гицлівій горі. На озброєнні першої української батареї були австрійські 104-мм польові легкі гаубиці, найбільша дальність їх стрільби сягала шести кілометрів [16. С. 178-179].

9 листопада 1918 р. створено Державний Секретаріат Військових Справ (ДСВС), який на чолі з полковником Д. Вітовським розгорнув військове будівництво. Важливою віхою цього процесу стали накази від 13 листопада, за якими нарешті проголошувалася мобілізація військовозобов'язаних 1883–1900 років народження та були утворені дванадцять військових округ: Львів, Перемишль, Тернопіль, Станіславів, Стрий, Чернівці, Коломия, Самбір, Золочів, Чортків та інші [37. 1918. ч. 1]. Цим же наказом утворено 12 окружних та 60 повітових військових команд, які зіграли виняткову роль у розбудові Галицької армії та її артилерії. Саме на них були покладені завдання щодо мобілізації, вишколу новобранців, підготовки старшинських і підстаршинських кадрів для різних родів зброї та ін. Для виконання цих відповідальних завдань до складу окружних команд входили піхотні та гарматні коші, які зазвичай діяли на базі колишніх австрійських запасних полків.

З усіх Окружних військових команд високою організованістю відзначалася Коломийська на чолі з сотником Ф. Приймаком, де діяли два запасні стрілецькі полки імені гетьманів України І. Мазепи та П.

Дорошенка і запасний артилерійський полк. Вони підготували для фронту шість піхотних куренів (батальйонів), а запасний артполк під командуванням талановитого організатора сотника Романа Щипайла (згодом – начальник відділу артилерії військового міністерства ЗУНР) – кілька гарматних батарей, укомплектованих особовим складом та бойовою технікою. У ті ж дні Тернопільська Окружна військова команда на чолі з отаманом Українських Січових Стрільців Никифором Гірняком на базі колишнього 15-го полку піхоти австрійської армії сформувала 1-й Подільський полк ім. Симона Петлюри. Крім підготовки поповнення для Галицької армії, він займався ще й роззброєнням австро-угорських частин, які поверталися восени 1918 р. з України, і тим самим суттєво поліпшив озброєння Галицької армії, зокрема артилерії [269. С. 121-122].

Впродовж існування Галицької армії у 1918-1920 рр. організація її артилерії зазнала відчутних змін – від стихійно створених поодиноких батарей, розкиданих по всьому 300-кілометровому польському фронту, до майже 60 батарей у складі бригадних і корпусних гарматних полків з

чіткою структурою і підпорядкуванням. На першому етапі (листопад–грудень 1918 р.) основною тактико-оперативною ланкою Галицької армії були бойові групи, які склалися часом з напівпартизанських загонів та окремих куренів, сформованих на периферії енергійними національно свідомими українськими старшинами австрійської армії. “Сформувалися і на початку листопада вели бої в районі Рави Руської спочатку напівпартизанські загони, – відзначав військовий історик Микола Литвин, – Угнівський – четаря Івана Пушкаря, Жовківський – поручників Івана Грещака і Володимира Секунди та Яворівський – поручника Івана Клея. На південному крилі фронту поручник Іван Околот у середині листопада сформував у прифронтових Рудках стрілецьку сотню. В районі Лютовиська четар Юрій Дякунчак організував піхотний курінь у складі трьох сотень, який прикрив самбірську дільницю фронту. Поручник Степан Малецький на початку листопада сформував загін для оборони Старого Самбора” [269. С. 131]. В грудні Начальна Команда Галицької Армії встановила зв’язок з десятками груп і загонів, об’єднала їх протягом грудня у бойові групи “Північ”, “Південь”, “Схід”, “Рудки” та ін. з єдиним командуванням і підпорядкуванням. Окружні військові команди направляли до бойових груп сформовані й озброєні піхотні та гарматні підрозділи.

Аналогічний шлях у своїй організації проходила українська артилерія. Спочатку стихійно зусиллями артилерійських старшин створювалися окремі батареї по 2–4 гармати в кожній, які цілком самостійно діяли у складі своїх груп і загонів. Колишній комбат поручник Р. Олексій згадував, що на фронті групи “Південь-II” від Оброшина до Полянки у листопаді 1918 р. діяли окремі батареї, які сформували і очолили поручники І.

Михайлів і М. Кречківський, а також кілька гарматних чет по дві гармати у кожній. Ці гарматні підрозділи були цілком самостійними. І лише в грудні, коли створилася бойова група “Щирець” з єдиним командуванням і до неї стали прибувати із запасних полків Стрия та Станіславова гарматні батареї, утворено артилерійську групу у складі п’яти батарей, на базі якої у січні створено 7-й гарматний полк Львівської бригади.

Вже у грудні 1918 р. розгорнули широкомасштабну діяльність Окружні військові команди. З утворення гарматних кошів у Коломиї, Станіславові, Стрию, Тернополі, Золочеві і Чорткові під керівництвом артилерійських референтів ДСВС і НКГА розпочалося організоване формування гарматних батарей, вишкіл особового складу і відправка на фронт. Слід відзначити, що комплектування батарей, а згодом і полків йшло за рахунок гармашів колишньої австрійської армії. В її складі було чимало гарматних полків і навіть бригад, в яких переважали українці. У зв’язку з цим звертає на себе увагу таблиця з книги Л. Шанковського “Українська Галицька Армія”:

Гарматні частини австрійської армії у 1914 р.		
Найменування	Місцевість комплектування	% українців
Полки польової артилерії:		
28-й	Перемишль	60
30-й	Перемишль	60
31-й	Станіславів	69
32-й	Львів	55
33-й	Станіславів	43
Полки польових гаубиць:		
11-й	Львів	52
45-й	Перемишль	60
Дивізіони польових гаубиць:		
43-й	Львів	55
45-й	Перемишль	60
Важкий гарматний дивізіон	Львів	46

Українськими по-суті були 2, 9, 10, 11, 15, 24, 30, 43, 59-та, також гарматні бригади [382. С. 19-23].

Таким чином, після розвалу Австро-Угорщини та її армії, на батьківщину повернулося багато підготовлених гармашів з фронтовим досвідом. Щоправда, повернення з італійського фронту, де перебувала більшість зазначених частин, дещо затягувалося внаслідок затримки полонених. Але артилеристи в силу специфіки своєї бойової діяльності у полон потрапляли рідко. Відтак проблем з комплектуванням артилерійських підрозділів у командування армії було набагато менше, ніж іншими спеціалістами, наприклад летунами.

Слід відзначити, що на першому етапі українсько-польської війни артилерію Галицької Армії помітно посилили гарматні частини, які прибули з Наддніпрянщини на прохання військово-політичного проводу ЗУНР. У грудні 1918 р. з Києва прибули три полки, зокрема полк важкої артилерії, якої тоді бракувало в Галицькій армії. Це були 2 і 6-й гарматні полки, сформовані й надіслані з Києва командувачем артилерії Осадного корпусу Січових Стрільців полковником Р. Дашкевичем, а також 1-й Запорізький важкий гарматний полк [382. С. 283].

Система організації та вишколу артилерії у Галицькій армії шляхом утворення гарматних Кошів при Окружних військових командах, коли у запасних частинах комплектувалися, озброювалися, проходили вишкіл артилеристи у складі штатних батареї і зі своїми командами відбували на фронт, виявилася унікальною і надзвичайно ефективною. Такої системи організації і підготовки артилерії у ті часи не мала жодна з армій країн Східної Європи. А якщо торкнутися Наддніпрянщини, то ні Центральна Рада, ні Директорія не спромоглися утворити військового округу, Окружних військових команд, відтак системної організації та вишколу армії й зокрема артилерії.

Організацією артилерії Галицької армії безпосередньо керував відділ Державного Секретаріату Військових Справ. Його начальником міністр Д.

Вітовський призначив досвідченого артилериста сотника Т. Гозу, якого у січні замінив С. Лещій. У відділі плідно працювали старшини І. Слезак, Р. Якверт, І. Коліушко, О. Найверт та інші [269. С. 128]. На внесок відділу артилерії у листопаді-грудні 1918 р. ДСВС видав низку наказів і розпоряджень для організації артилерії у військах. Зокрема в наказах від 13 і 16 листопада – про утворення Окружних військових команд та запасних Кошів, а також про зарахування на облік усіх старшин і підстаршин артилерії, враховуючи їх звання в австрійській армії та фахову освіту [37. ч. 2-4]. Характеризуючи діяльність ДСВС та його відділів (референтур), очевидець і дослідник тих подій Мирон Заклинський писав: “З усіх Секретаріатів найкраще працював у Тернополі військовий. Він мав уже зорганізовані потрібні реферати, завдяки пильній, невмирущій праці Вітовського” [125. С. 89].

У ході українсько-польської війни (листопад 1918 – липень 1919) гарматні Коші Окружних військових команд підготували й відправили на фронт за підрахунками Л. Шанковського 49 гарматних батарей. Відтак артилерія Галицької армії влітку 1919 р. мала 7 тис. вояків, 187 гармат і 6 тис. коней [16. С. 180]. Отже, вона становила потужне бойове формування Збройних сил ЗУНР і склала близько 10,5% особового складу армії. Насиченість війська артилерією була на рівні показників головних європейських держав, або й перевищувала їх. Зокрема, Галицька армія мала 8 гармат на 1000 бійців піхоти, тоді як у 1914 р. французька та німецька мали лише по шість, а російська і австрійська – по чотири. Щоправда, під кінець Першої світової війни російська і австрійська збільшили цю кількість до 10 гармат, а французька й німецька – до 16. Армія Української Народної Республіки впродовж визвольних змагань 1917-1920 рр. мала сім гармат на 1000 вояків [382. С. 282]. Між тим, потенційні можливості ЗУНР були незрівнянно меншими по відношенню до зазначених держав. Отож утримувати артилерію на передовому рівні вдавалося шляхом наполегливої організаційної діяльності всіх ланок Збройних сил ЗУНР.

“Організуванням батарей займалися гарматні коші при Окружних Військових Командах в Коломиї, Станиславові, Стрию, Самборі, Чорткові, Тернополі і Золочеві, – згадував колишній командир гарматного полку сотник Степан Мацькевич. – Найкраще був зорганізований гарматний кіш у Золочеві під командою сотника Лещія. Як тільки появився на станції новий транспорт покинутих гармат, чи привезених із-за Збруча, негайно перевозили їх до гарматного кошу, там розбирали, чистили, мастили й ладнали так, щоб стали справні до бою. Дальше вишколювали призначену на те обслугу, пристаралися коней, упряж і весь виряд і до кількох тижнів виростала готова нова батарея до бою. Таких батарей гарматний кіш в Коломиї – 9, другі коші вислали по кілька батарей польових гармат чи важких гавбиць” [310. С. 179-180].

Найбільш повно відтворено внесок гарматних кошів ОВК Л.

Шанковським у монументальній монографії “Українська Галицька Армія. Воєнно-історична студія”. Згідно з його реєстром гарматних батарей

підготували й відправили на фронт:

Золочів – 20 (командири батареї В. Галан, А. Козак, О. Царевич, І. Балешта, А. Бучак, О. Мельникович, О. Винничук та ін.); Стрий – 9 (Т. Мацьків, І. Михайлів, Р. Олексій, С. Когут, Г. Пушкар та ін.); Коломия – 8 (В. Тотоєскул, Я. Курилюк, Т. Поліха, В. Стафіняк та ін.); Станіславів – 7 (І. Балтро, В. Зубрицький, І. Медвідь, А. Вайдакевич та ін.). 5 батареї підготували коші в Тернополі, Чорткові, Самборі [382. С. 285-286].

Кожна гарматна батарея Галицької армії мала досить складну структуру. До управління входили командир батареї (поручник-сотник), перший старшина (заступник), харчовий старшина, старший булавний, сурмач, а також відділення розвідки (6 вояків), зв'язку (8 телефоністів). Батарея мала 4 гармати, поділені на дві чоти на чолі із першим старшиною (старшим офіцером батареї – за нинішнім терміном) (50 гармашів), чету скорострілів (дві одиниці) для охорони батареї та обоз (30 возів), до якого входили підстаршини по ремонту техніки, санітар та польова кухня. Всього згідно наказів ДСВС, НКГА гарматна батарея мала штату старшин – 4, особового складу – 157, коней – 128, гармат – 4, скорострілів – 2, возів – 8 [37. 1919. ч. 6].

На першому етапі організації артилерії батареї Галицької армії мали на озброєнні здебільшого австрійську бойову техніку, яка дісталася від армії Австро-Угорщини у ході Першолистопадового (1918 р.) чину в Галичині. Були застарілих зразків виключно легкі польові гармати і гаубиці, які за своїми тактико-технічними даними суттєво поступалися, зокрема, російським [229. С. 105].

Типи гармат	Рік	Країна	Калібр, мм	Вага гарматня, кг	Макс. дальність стрільби, м
Легка гармата	1905	Австрія	76,5	6,68	7000
"-"	1902	Росія	76,2	6,5	8500
Легка гаубиця	1899	Австрія	104	14,7	6100
"-"	1909	Росія	122	23,3	7700
Важка гармата		Австрія	105	15,6	12200
"-"	1910	Росія	107	16,2	12700
Важка гаубиця	1899	Австрія	150	39,0	6600
"-"	1910	Росія	152	40,9	7700

Зауважимо, що спочатку в Галицькій армії була всього одна батарея важких гармат під командуванням четаря І. Костинчука, яка мала дві російські 152-мм гармати з дальністю стрільби 12,4 км. Цей недолік було ліквідовано за рахунок прибулої артилерії з Наддніпрянщини у складі трьох гарматних полків, які мали 26 гармат і гаубиць, серед них 12 важких [382. С. 283].

Вже на першому етапі українсько-польської війни, коли основну оперативно-тактичну одиницю Галицької армії складали бойові групи, зусиллями артилерійських командирів у їх складі створюються полки або групи артилерії. Так, наприкінці грудня 1918 р. за наказом командира

бойової групи “Старе Село” отамана О. Микитки на підльвівському фронті досвідчений артилерист сотник Ярослав Воєвідка об’єднав батареї, які прибували з Коломиї (2), Золочева (2), Станіславів (2) у перший гарматний полк. До цього полку приєдналися дві батареї, які прибули з Наддніпрянщини із складу артилерії Осадного корпусу Січових Стрільців полковника Є. Коновальця. Їх надіслав галичанин командувач артилерії корпусу полковник Роман Дашкевич. Саме одна з них – 152-х мм важких далекобійних гармат - під командуванням сотника Євгена Білинського прицільним вогнем спричинила величезний вибух складів з боєприпасами в районі головного вокзалу Львова (600 тис. набоїв та 5 тис. гарматнів), який викликав масову паніку поляків у місті [261. С. 181-182].

На підльвівському фронті у грудні 1918 р. – січні 1919 р. у складі бойової групи “Наварія” полковника І. Омеляновича-Павленка було створено групу артилерії “Басівка”. До неї ввійшли прибувші зі Станіславів батареї поручників Т. Мацьківа, Ю. Шепаровича та В. Зубрицького, на озброєнні яких були легкі австрійські 105-мм гармати. У той же час у районі на південь від Оброшина під командуванням прибувшого з Відня добровольця німця Ернеста Кнейфеля було створено артилерійську групу “Південь-II”, до якої включили окремі діючі батареї поручників І. Михайліва, М. Кречнівського, Р. Олексія, С. Когута, що були сформовані у Стрию та Станіславів. [330. С. 193]. Як згадував колишній комбат четар О. Тишовницький, на південному крилі польського фронту, де бойові групи були невеликими, артилерія групувалася по 2-3 батареї: із стрийського гарматного кошу – П. Гнатківського, О. Тишовницького та Г. Пушкаря [368. С. 202].

Процес об’єднання артилерії в полки чи групи на північному крилі польського фронту дещо затягнувся. У складі бойової групи “Угнів”, яка по-суті до лютого 1919 р. нагадувала напівпартизанський загін, діяла окрема 6-гарматна батарея поручника Івана Околота. В районі Сокаля об’єдналися дві батареї Г. Давида і О. Мельниковича. На початку січня до них приєдналася батарея важких гаубиць поручника В. Клодницького, що прибула з Чорткова. Проте часто ці батареї діяли відокремлено, в інтересах стрілецьких загонів або куренів на великій ділянці фронту від Сокаля до Немирова [389. С. 13-14].

І все ж, завдяки зусиллям командування Галицької армії та артилерійських командирів процес об’єднання окремих гарматних підрозділів і створення полків та артгруп поступово набирав силу. На першому етапі розбудови артилерії було закладено підґрунтя для успішної реорганізації Галицької армії у січні 1919 р., коли вся артилерія була зведена у бригадні полки, набула єдиної структури й вийшла на новий більш високий рівень організації.

У ході розбудови Галицької армії та розгортанні її артилерії Державний секретаріат військових справ і Начальна Команда вирішували складну проблему командних кадрів, брак яких виявився вже у січні 1919 р. Укомплектування гарматних частин і підрозділів старшинами

здійснювалося трьома основними шляхами. Насамперед Окружними військовими командами були взяті на облік усі старшини - українці колишньої австрійської армії, які призначалися на командні посади. Вони склали близько 360 старшин із 400 за штатом. Слід звернути увагу, що значна їх кількість мала освіту в обсязі університету, чимало з них отримали військову фахову освіту в австрійських офіцерських школах артилерії. Із 14 командирів гарматних полків було 11 українців [382. С. 285-286]. Серед них, зокрема, випускники Львівського університету й австрійських офіцерських шкіл Володимир Галин, Ярослав Курилюк, Ярослав Воевідка, Юліан Шепаревич, Василь Бабій, Петро Продиус та ін. Усі українські старшини артилерії мали фронтовий досвід, дехто з них командував батареями [В. Бабій, Я. Курилюк].

Брак старшин вищих рангів, особливо штабних, було ліквідовано шляхом прийому на службу в Галицьку армію офіцерів австрійської армії - німців, які добровільно зголошувалися до українського війська. Вже наприкінці листопада 1918 р. з Відня прибуло близько 90 осіб на чолі з підполковником А.Кравсом, майбутнім генералом, командиром 3-го галицького корпусу. Серед них виявилися досвідчені артилеристи-фронтовики, які отримали високі посади в Галицькій армії та артилерії зокрема. В рефертурах артилерії ДСВС і НКГА служили Р. Якверт, Г. Мот, Ф. Ерле. 24-літній випускник Артилерійської військової академії, командир батареї капітан Роман Фріш очолив 6-й гарматний полк. Ернест Кнейфель – артгрупу “Південь-II”, а згодом 7-й гарматний полк Галицької армії. Усі вони виявили себе вправними фахівцями, сумлінно виконували свої службові обов’язки й чесно служили українській справі. Серед прибулих на службу в галицькій артилерії були також старшини з Наддніпрянщини. До двох десятків їх прибули з гарматними частинами від армій УНР і Української держави. Відзначимо серед них талановитих командирів полків Галицької армії отаманів Кирила Карася та Петра Лясковського.

Але командування армії прагнуло поповнювати артилерію власними старшинами, підготовленими у військових навчальних закладах, які засновано у січні 1919 р., коли полковник Д. Вітовський віддав наказ про створення трьох піхотних і одної артилерійської старшинських шкіл - у Станіславові, тодішній столиці ЗУНР. Ця школа розмістилася у добротні облаштованих казармах колишнього австрійського 33-го полку артилерії, мала приміщення для курсантів, навчальний корпус, артилерійський парк, стайні для коней та ін. Начальником школи міністр призначив отамана Северина Лещія, доброго організатора, вправного артилериста, фронтовика. Начальником штабу став сотник Іван Сітницький, який згодом очолив школу, коли С. Лещія перевели в рефертуру Державного секретаріату військових справ. Викладачами та інструкторами були також досвідчені артилеристи поручники Т. Мацьків, О. Белей, підстаршини В. Вагель, І.

Столярчук. До школи були прийняті 44 курсанти, які мали освіту в обсязі не менш як 6 класів гімназії, здебільшого підстаршини колишнього Легіону Українських Січових Стрільців віком 18-24 роки. Вони були розбиті на дві чоти по 22 курсанти. Кожна з них мала свого командира-вишкільника [258. С. 252-253].

Регулярні заняття в школі розпочалися 10 січня 1919 р. Програма навчання була досить насиченою і включала, зокрема, теорію артилерії, облаштування гармат, стрільбу, тактику, військову топографію, фортифікацію, статути, санітарну підготовку, адміністрацію і військову стилістику. Чимало часу відводилося на верхову їзду, нагляд за кіньми. Головним завданням адміністрації школи було дати курсантам упродовж чотирьох місяців навчання знання і практичні навички з управління вогнем гарматної батареї, ефективне використання артилерії у різних видах бою та у взаємодії з піхотою.

Згідно з розпорядком дня і розкладом занять щоденно проводилося протягом 8 годин навчання: чотири години муштри і польових вправ до обіду та чотири години теоретичних лекцій після обіду. Водночас були організовані лекторії по історії України, українського війська, культурно-освітні заходи, які мали на меті національно-патріотичне виховання. В основу підготовки були покладені програми, статути, навчальні посібники австрійської армії, які перекладалися на українську мову. Раз на тиждень артилеристи виїжджали у поле, де проводилися практичні навчання. Для цього використовувався артилерійський полігон колишнього 33-го австрійського артполку.

Згадуючи Станіславівську старшинську школу артилерії, колишній курсант Т. Кульчицький писав: “Школу очолював і вів командант школи, теоретичний і практичний вишкіл вели викладачі, практичний польовий вишкіл (муштра) був у руках досвідчених колишніх активних підстаршин австрійської армії, які своїм знанням та ідейністю в нашій старшинській школі записались золотими буквами як вимагаючі, суворі, але справедливі вишкільники. Всі учні школи цінили їх, поважали, слухали й любили” [252. С. 254]. Зауважимо, що серед тодішніх курсантів були Володимир Кубійович, згодом видатний вчений, енциклопедист та громадсько-політичний діяч часів Другої світової війни; Мирон Зарицький, пізніше відомий вчений, професор математики Львівського університету.

Першій старшинській гарматній школі Галицької армії не вдалося здійснити випуск своїх вихованців. 15 травня 1919 р. польські війська розгорнули загальний наступ по усьому галицькому фронту. Посилена 60-тисячною армією генерала Галлера, яка прибула із Франції та була вишколена і озброєна до зубів, вони стрімко просувалися на схід і скоро наблизилися до Станіслава. Старшинська школа була терміново реорганізована у бойову гарматну батарею й 25 травня покинула місто. На початку червня вона влилася до 3-го гарматного полку сотника Ю.

Шепаровича і 5 червня вступила у бої. У ході наступальної Чортківської операції Галицької армії (8-28 червня 1919 р.) вона дійшла до Тернополя, де курсанти отримали підстаршинські нашивки, а деякі й звання хорунжих, і були розподілені по гарматних полках армії [252. С. 268-269].

У липні 1919 р. у Галицькій армії засновано Армійський вишкіл артилерії. Після переходу через Збруч під Кам’янцем-Подільським начальник Станіславівської артшколи С. Лещій відновив навчальний заклад

. Невдовзі школу очолив сотник І. Сітницький, який організував навчальний процес. У ній упродовж трьох місяців навчалось 25 підстаршин. У жовтні 1919 р. державна комісія під головуванням отамана С. Лещія здійснила перший випуск галицьких старшин артилерії. Після здачі іспитів курсанти отримали свідоцтва і звання хорунжих (первинне старшинське звання) й були призначені на командні посади. За підрахунками Т.

Кульчицького у всіх старшинських школах Галицької армії навчалися і отримали старшинські звання 440 курсантів, не отримали в силу різних причин звання 180 осіб. Артилерійські школи підготували армії 67 старшин [252. С. 272б].

10 грудня 1918 р. на запрошення військово-політичного проводу ЗУНР із Наддніпрянської армії прибули на службу в Галицьку армію на посаду командувача армією генерал Михайло Омелянович-Павленко і начальника штабу – полковник Генерального штабу Євген Мішковський. Вже у січні 1919 р. новий начальник штабу домігся затвердження свого плану реорганізації Галицької армії. Зауважимо, що уродженець Полтавщини мав ґрунтовну військову освіту: закінчив Чугуївське юнкерське піхотне училище та Миколаївську академію Генерального штабу (1912), на фронтах Першої світової війни виявив високі професійні здібності й в 34 роки став полковником. На Наддніпрянщині займав високі посади в Генеральному штабі [301. С. 147].

Є. Мішковський був не лише генератором передових ідей у військовій справі, а й проявив себе талановитим організатором. Він був палким прихильником маневреної війни і вважав віджилими старі традиційні структури армії: насамперед громіздку дивізію, яка, наприклад, у російській армії складалася з бригад, по три полки у кожній. Отже, за його ідеєю дивізія, як проміжна структура між корпусом і бригадою, ліквідувалася. Як основна оперативна одиниця армії впроваджувалася піхотна бригада полкового складу насичена кіннотою і артилерією. У кожній з них був гарматний полк. Полковнику вдалося подолати консервативні погляди, насамперед колишніх австрійських офіцерів, і за неймовірно короткий термін (січень–лютий) у ході бойових дій українсько-польської війни, здійснити велику перебудову армії. За висловом сучасного історика М. Литвина, Галицька армія перетворилася в сучасну збройну силу європейського зразка й своєю організацією випередила не лише Армію УНР, але й Австрії, Угорщини та Польщі [269. С. 146].

У ході реорганізації, в якій брали участь ДСВС, НКГА, командний склад бойових груп та груп артилерії, були створені три корпуси, у складі кожного сформовано чотири бригади, до яких входили три стрілецьких куреня та гарматний полк. Отже на місці окремих різноманітних за структурою і складом бойових груп, постали однорідні, зручні в управлінні 12 стрілецьких бригад. У складі штабів корпусу і бригади створено референтури артилерії, які на відміну від сучасних структур командувача артилерією дивізії чи начальника артилерії полку, не виконували функцію керівництва бойовими діями гарматних частин, а займалися, здебільшого, укомплектуванням та забезпеченням їх усім необхідним для бою.

Отже, у лютому 1919 р. Галицька армія мала три корпуси, з них 1-й корпус підполковника Осипа Микитки у складі бригад: 5-ї Сокальської, 6-ї Равської, 9-ї Угнівської і 10-ї Янівської. До 2-го Галицького корпусу полковника Мирона Тарнавського увійшли: 1-ша бригада Українських Січових Стрільців, 2-га Коломийська, 3-тя Бережанська і 4-та Золочівська бригади. Третій корпус на південному крилі фронту під командуванням полковника Г. Коссака склали 1-ша Гірська, 7-ма Львівська, 8-ма Самбірська і 11-та Стрийська бригади [382. С. 55-56]. Кожна бригада мала гарматні полки, які носили номер своєї бригади і мали за невеликим винятком однакову організацію. (Див. додаток К).

Типовий гарматний полк складався з управління, до якого входили: командир полку, ад'ютант (начальник штабу), якому підпорядковувалися відділи: булавний, муніципальний, технічний, санітарний, харчовий та старшини – зв'язку, муніципальний, технічний, інтендант, харчовий, лікар, ветеринар. Полк складали три (рідше чотири) гарматні батареї та чета скорострільів. Зазвичай гарматний полк мав 600 вояків, 525 коней, 12-16 гармат і близько 200 возів [269. С. 169].

Крім 12 гарматних полків стрілецьких бригад, які організаційно і оперативно підпорядковувалися командантам бригад, НКГА мала армійську артилерію – два наддніпрянські полки важких гаубиць двобатарейного складу і три батареї далекобійних гармат (по дві у кожній).

Аналізуючи способи формування артилерії Галицької армії, її організаційну структуру і тактику бойових дій, відзначимо, що цими ознаками та боєздатністю вона не поступалася тогочасним формуванням армій європейських держав. Притаманний для Наддніпрянської армії період стихійного творення гарматних батарей і груп артилерії в армії ЗУНР тривав недовго. Вміло і максимально були використані артилеристи і озброєння колишньої австрійської армії, на високі посади командорів полків сміливо висувалися добровольці з австрійської армії та Наддніпрянщини. В основу кадрової політики було покладено професійні якості, а не політичні орієнтації, як це було в УНР та Червоній армії. Все це дозволило галицькій артилерії впродовж дев'яти місяців вести рівну боротьбу і протистояти у складі своїх бригад набагато сильнішому польському війську.

5.2. Бойові дії галицьких полків на фронтах українсько-польської та українсько-більшовицької воєн

Розглядаючи бойову діяльність артилерії Галицької армії, варто відзначити, що їй довелося діяти в різних умовах: позиційної українсько-польської війни 1918–1919 рр. та маневреної – українсько-більшовицької 1919–1920 рр. Позиційний характер війни, до якого галицька артилерія тяжіла, успадкувавши цю особливість від австрійської, дав необхідний час для її формування і становлення, відпрацювавши систему твердого управління, чого бракувало наддніпрянцям.

На відміну від сучасних способів діяльності артилерії в бою, коли для забезпечення операцій стрілецьких дивізій і полків утворюються потужні дивізійні, корпусні чи армійські артилерійські групи, гарматні полки Галицької армії зазвичай діяли у складі і в інтересах своїх бригад

самостійно. Відтак, буде цілком виправдано розглянути їх бойові дії окремо. Тим більше, що кожен з них мав певні особливості.

1-й гарматний полк бригади Українських Січових Стрільців утворився вже наприкінці грудня 1918 р. на базі артилерійської групи сотника Я. Курилюка і прибулих під Львів до бойової групи “Старе Село” коломиїської батареї сотника В. Тотоєскула (загинув 4 грудня в бою) та батареї сотника Я. Воевідки з бойової групи “Схід”. Таким чином полк склали шість батарей: дві – з Коломиїського гарматного кошу під командуванням сотника Курилюка (76-мм польових гармат) і сотника Т. Поліхи (76-мм гірських гармат); дві – Станіславівського – сотника І. Балтро і поручника А. Вайдакевича; дві – Золочівського – поручників І. Балешти і Б. Грабовецького. Всі останні мали на озброєнні російські 76-мм польові гармати [261. С. 181-182].

Управління полку склали: командир – отаман Я. Воевідка, начальник штабу - П. Продивус, старшини В. Семенюк, Н. Банах, Д. Кологон, С. Григоращук, М. Сандуляк. Під час облоги Львова батареї полку займали вогневі позиції в районі Зубри, Сокільників, Сихова. Оскільки бригади II корпусу стояли в облозі Львова й вели головним чином оборонні дії, батареї полку вогнем із закритих вогневих позицій обстрілювали ворожу оборону, завдавали ударів по важливих об’єктах міста. Особливо відзначитися їм випало під час травневої 1919 р. офензиви поляків, коли батареям часто доводилося прикривати відступ своїх частин, а також у ході Чортківської операції у червні 1919 р.

Після відступу Галицької армії за Збруч у липні 1919 р. полк брав участь у операціях з’єднаних українських армій УНР і ЗУНР на більшовицькому і денікінському фронтах в районі Христинівки, Умані, Жмеринки. Воєнна ситуація змусила Галицьку армію у лютому 1920 р. приєднатися до Червоної. Після реорганізації УГА, коли на базі корпусів утворилися три стрілецькі бригади, 1-й гарматний полк перетворено в дивізіон, яким після трагічної загибелі (від рук червоного комісара) Ярослава Воевідки, став командувати сотник Юліан Шепарович. На його озброєнні були важкі 152-мм гаубиці. Дивізіон припинив існування у квітні 1920 р. після квітневої катастрофи Галицької армії, коли її дві бригади потрапили у польський полон, а 1-ша бригада УСС була роззброєна і ліквідована.

2-й гарматний полк сформовано теж на підльвівському фронті у складі Коломиїської бригади. Його зав’язком стала Станіславівська батарея поручника Степана Мацькевича, яка блискуче воювала в львівських околицях (Сокільники, Солонка і Давидів). У грудні на цю ділянку фронту прибули батарея поручника І. Тригука з Коломиїського кошу і так звана Козятинська поручника Б. Власенка, яку надіслав під Львів гетьман П. Скоропадський. Пізніше, вже у травні 1919 р., до них приєдналася батарея поручника В. Канюки з Коломиїського гарматного кошу. Отже ці чотири батареї й склали 2-й гарматний полк, яким командував сотник С. Мацькевич. На озброєнні батареї Ю.Ціховського були 122-мм польові гаубиці, решта батарей мали 76-мм польові гармати російського зразка.

Навесні 1919 р. полк деякий час складав резерв армії й дислокувався в Роздолі. 16 травня його було перекинуто до III галицького корпусу генерала В. Гембачова. Полк участь у боях проти наступаючих польських військ, особливо відзначився під Журавно, де вдало підтримував бойові дії 2-ї Коломийської бригади, а також у ході наступальної Чортківської операції. В районі Бурштина його вояки захопили польську гарматну батарею, з якої вели вогонь по ворожій піхоті. На Правобережній Україні у серпні 1919 р. 2-й гарматний полк підтримував наступ своєї бригади на Київ і одним з перших ступив на вулиці столиці України. Згодом бився на денікінському фронті під Козятиним і Монастирищем. Був розформований після приєднання УГА до Червоної Армії в березні 1920 р. [311. С. 184-186].

3-й гарматний полк утворився в лютому–березні 1919 р. у складі чотирьох батарей артилерійської групи “Басівка”. Його командиром було призначено отамана Ю. Шепаревича, начальником штабу – поручника Т. Мацьківа. Досвідчені старшини очолювали служби: інтендантську – О. Білінський, санітарну – І. Злепко, ветеринарну – Т. Ганкевич, харчову – В. Електорович. Усі чотири батареї полку мали на озброєнні легкі російські 76-мм гармати. Ними командували Б. Попович, Ф. Скалець, В. Зубрицький, які прибули із Станіславівського кошу, одна батарея прибула із Стрия на чолі з сотником І. Матешічем [312. С. 186].

Полк увесь час діяв у складі 3-ї Бережанської бригади, відзначився у ході наступальних Вовчухівської та Чортківської операцій Галицької армії. Згодом улітку 1919 р. успішно бився в районі Старокостянтинова і Житомира, у серпні під Ушомиром відбивав атаки червоної 44-ї дивізії Миколи Щорса. У жовтні картечню відбивався від денікінської кінноти під Гайсином. У березні 1920 р. залишки полку увійшли до складу гарматного дивізіону важких гаубиць, командиром якого став отаман Ю. Шепарович.

4-й гарматний полк сформували одним з перших у Галицькій армії. Його зав’язком була гарматна батарея поручника Ю. Полянського, яка воювала у Львові з 6 листопада, де займала вогневі позиції на Високому Замку. Після залишення 22 листопада 1918 р. міста, вона дислокувалася у Винниках, де до неї прилучилися прибувші із Золочева батареї поручників В. Сорокевича, В. Галана, А. Бучака, а також ще дві батареї. Вони зайняли позиції на підльвівському фронті в Прусах, Ляшках Мурованих і Дублянах. Окрім гаубичної батареї Б. Ліницького, усі мали на озброєнні австрійські 76-мм польові гармати. Згадуючи ті часи, сотник С. Мацькевич писав: “З початком березня 1919 р. командант полку сотник Лясковський призначив поручника Володимира Галана командантом 5-ї батареї, а ад’ютантом став четар Ткачук. Поручник Володимир Галан своєю працею і організаційним хистом зробив з цієї батареї найкращу бойову одиницю в цілім полку” [313. С. 187].

Коли цей старшина прийняв батарею, вона мала чотири австрійські 76-мм легкі гармати. Невдовзі закінчилися запаси артилерійських боєприпасів. Тоді поручник за власною ініціативою привіз із Золочева російські польові гармати і вагон снарядів до них. Наприкінці березня його 5-та батарея мала

три вогневі чоти по дві гармати і чоти розвідки. Керуючим вогнем гармат (старшим офіцером батареї – авт.) був досвідчений фронтовик булавний старший десятник П. Будзан. Саме батарея В. Галана, яка не раз відзначалася в боях з поляками, стала ядром артгрупи “Південь” у складі чотирьох батарей, а її командир – командантом групи. Невдовзі він став заступником командира 4-го гарматного полку. Пізніше В. Галан написав книгу спогадів “Батерія смерти”, яка побачила світ у США, куди артилерист емігрував і довгий час очолював товариство колишніх вояків УГА [183. С. 40-44].

В період відступу 4-ї Золочівської бригади від Львова у травні 1919 р., батареї полку прикривали відхід, прицільним вогнем стримували атакуючих поляків. Командувачі корпусу і армії неодноразово відзначали вдалі дії полку у Чортківській операції, в наступі на Київ. Припинив своє існування у березні 1920 р.

Артилерія Галицької армії у 1919-1920 рр.

Типи	Вага гармати, кг	Вага гарматнів, кг	Скоростріл ьність, вистр./хв.	Максимальна дальність стрільби, м
76-мм гармата 1902 р.	1120	6,4	10	8530
76-мм гірська 1909	627	6,2	10	8460
76-мм зенітна 1915	1290	6,5	10	8530
107-мм гармата 1910	2172	16,6	5-6	12700
122-мм гаубиця 1910	1345	23,2	5	7700
152-мм гаубиця 1909	2724	40,9	2	8750
152-мм гаубиця 1910	2165	40,9	2	7700
152-мм гармата 1910	5760	41	2	12400

Примітка: Всі системи російського виробництва [173. С. 15].

5-й гарматний полк утворився на північному крилі польського фронту на базі двох батарей 76-мм польових гармат австрійського зразка під командуванням поручника Г. Давида і четаря О. Мельниковича, які діяли в районі Соколя – Немиріва. В грудні до них приєдналася батарея важких 152-мм гаубиць поручника В. Клодницького, яка прибула із Чорткова. Вони брали участь у боях з поляками на території Жовківщини і Равщини. У ході формування з частин групи “Північ” 5-ї Сокальської бригади, в її складі створено гарматний полк під командуванням сотника А. Циганика. Влітку

1919 р. до нього влилася четверта батарея польових гармат сотника І. Цап'яка із Золочева [315. С. 189].

Під час польського травневого (1919 р.) наступу, коли на 1-й корпус полковника О. Микитки навалилися корпуси армії генерала Ю. Галлера, що прибула із Франції, 5-й гарматний полк вдало відбивав ворожі атаки, прикривав відступ своєї бригади. Особливо відзначився у боях під Золочевом, Зборовом, Тернополем. У ході наступальної Чортківської операції прицільним вогнем прокладав шлях стрілецьким частинам у тій же місцевості у напрямку Тернопіль–Зборів–Золочів.

Артилеристи полку проявили себе й на Правобережній Україні, у ході наступу на Київ одними з перших вступили на його вулиці. Рішучим нападом на казарми Київського кадетського корпусу четар О. Мельникович зі своїми бійцями захопив батарею 107-мм важких гармат. Після приєднання галицької армії до червоних, навесні 1920 р. полк було розформовано. Його батареї влилися до важкого гарматного дивізіону, а четаря О. Мельниковича з гармашами й легкими гарматами включили до складу 2-го кінного полку ЧУГА [315. С. 190].

Змістовні спогади сотника Романа Фріша відтворюють бойовий шлях 6-го гарматного полку. Його зав'язком була 6-та гарматна батарея поручника І. Околота з бойової групи “Угнів” на північному крилі фронту. Згодом до неї приєдналися батарея 105-мм гаубиць поручника І. Ванчура з Золочева, також із Золочівського гарматного кошу прибули батареї четаря І.

Яросевича, поручника К. Годованця та поручника В. Проціва, які мали на озброєнні легкі австрійські польові гармати [373. С. 190-191].

Командиром полку призначили сотника Р. Фріша, австрійського німця, який був щирим прихильником українських визвольних змагань. Він мав ґрунтовну військову фахову освіту і досвід війни на російському та італійському фронтах. Полк був укомплектований добрими старшинами. “Команданти батерій, – писав Р. Фріш, – були досконалими мистцями (віртуозами) в стрілянні, а піхотні курені мали фанатичне довір'я до своїх побратимів-гармашів і це скріплювало їх морально під час боїв. Йдучи назустріч тодішнім тактичним вимогам, командир полку дбав про тісну співпрацю піхоти і артилерії, приділяючи в часи боїв кожному куреневі по одній батареї, а батарею гаубиць держав як готову до бою резерву” [373. С. 191].

Полк діяв у районі Крехівського монастиря на Жовківщині, а під час наступу поляків неодноразово рятував галицьку піхоту в критичних ситуаціях, як це було під Кам'янкою Струмиловою. Навесні 1919 р. в зв'язку з браком боєприпасів для австрійських гармат, галицька артилерія повністю перейшла на озброєння російськими польовими гарматами і гаубицями. 6-й полк отримав на озброєння своїх батарей 76-мм польові гармати та практично необмежену кількість снарядів. Це дозволило йому успішно діяти під час наступальних операцій у червні 1919 р., коли він зі своєю Сокальською бригадою пробився до Буська, далеко випередивши інші частини Галицької армії. У серпні в час Київської операції полк

суттєво сприяв визволенню Вінниці, Бердичева й дійшов до Києва. Відзначився він також під Житомиром, й особливо під Літином. Згадуючи той бій, командир полку писав: “Ворог, підтягнувши великі підкріплення, готувався до вирішального наступу на нашу уступаючу піхоту, і напевно був би проломив наші позиції, якби не допомога батарей 6-го полку. В тій дуже грізній хвилі над’їхала нагло кінна батарея поручника Яросевича, заїхала в скаженім розгоні перед уступаючою піхотою, створила живий мур між нашою піхотою та большевиками і з чортівською відвагою отворила страшний барабанний вогонь. Нечайна поява нашої кінної батареї, її бравурний наступ, закритий непроглядною курявою, заскочив так ненадійно большевиків, що вони попали в страшенну паніку і в дикій безтямі втекли назад, переслідувані нашою піхотою і вогнем наших батарей” [161. С. 149]. Слід відзначити, що відважний комбат Іван Яросевич був у червні 1920 р. підступно вбитий польським вартовим у таборі військовополонених у Тухолі.

7-й гарматний полк утворився із батарей, розкиданих на 25-кілометровому фронті від Оброшина до Полянки. Вже наприкінці листопада тут діяли дві стрийські батареї поручників І. Михайліва та М. Кречківського. Крім того, в піхотних куренях самостійно діяли кілька гарматних чот. На початку грудня в Оброшин прибула теж із Стрия батарея 105-мм гаубиць під командуванням поручника Р. Олексія. Тоді ж прибула на цю ділянку фронту батарея 105-мм гаубиць із Станіславіва поручника І. Медвідя. У ході реорганізації армії в січні 1919 р. у цьому районі на південь від Львова створено 7-му Львівську бригаду, а об’єднані в артилерійську групу “Південь-II” батареї склали 7-й гарматний полк, який очолив австрійський німець сотник Ернест Кнейфель. До нього ввійшло п’ять батарей: три гарматні і дві гаубичні.

“Завдяки невсипущій праці та організаційному хисту сотника Кнейфеля, – згадував колишній комбат поручник Р. Олексій, – 7-й гарматний полк скоро став одним з кращих гарматних полків УГА” [24. С. 194]. Він, зокрема, відзначав, що гарматні батареї полку тісно взаємодіяли з піхотою. Часто гармати виходили у бойові порядки куренів на пряму наводку, особливо в оборонних боях. Варто зауважити, що командир гарматного полку в бою знаходився поруч з командиром бригади, що забезпечувало чітке управління військами. “Командант бригади сотник Бізанц (отаман Альфред Бізанц, галицький німець, уроженець Щиреччини) разом з командантом гарматного полку, сотником Кнейфелем, – писав Р. Олексій, – часто і особисто були на передніх бойових становищах. Цього явища, щоб командант бригади і командант гарматного полку командували своїми частинами у передніх лініях, в часі 1-ї світової війни, не часто можна було бачити” [24. С. 194].

7-й гарматний полк неодноразово відзначався як один з кращих у наказах по армії, зокрема наказом від 28 червня 1919 р., яким за проявлені героїзм і мужність у бою командир батареї Степан Когут був підвищений у званні до сотника. 3-ій Полк брав участь у боях з більшовицькими військами влітку 1919 р. під Старокостянтинівом, Любаром, Житомиром, а згодом – з денікінцями. Після приєднання до Червоної армії на базі полку

сформовано окремих важких гаубичний дивізіон на чолі з Р.Олексієм. Він мав на озброєнні 122-мм гаубиці та 152-мм далекобійні гармати. Підлягав 44-й радянській дивізії. У ході квітневого 1920 р. антирадянського заколоту галицьких бригад, артилеристи колишнього 7-го полку потрапили у польський полон і відправлені у табори на території Польщі. Між іншим, свої гармати вони встигли передати повстанському формуванню отамана Волинця, який воював проти більшовиків.

8-й гарматний полк у складі Самбірської бригади утворився дещо пізніше інших, оскільки у підпорядкуванні бригади була артилерійська група “Глибока” сотника Г. Сенечка (з 1 березня 1919 р. – сотник В. Майнль). Вона мала чотири батареї і забезпечувала бойові дії бригади на південному крилі фронту. Але на початку травневої операції поляків ця артгрупа разом з куренями Гірської бригади була відрізана від головних сил III корпусу й змушена перейти чеський кордон, де й була інтернована. З інших батарей, які діяли на цій ділянці фронту, створили 8-й гарматний полк на чолі з сотником О. Царевичем, якого невдовзі замінив сотник О. Бранднер. Полк склали три батареї: дві – 76-мм польових гармат під командуванням сотника О. Царевича і поручника І. Попеля та батарея далекострільних 107-мм гармат четаря Костинчука. Полк брав участь у всіх боях Галицької армії й припинив своє існування у березні 1920 р. [318. С. 196].

9-й гарматний полк Белзької бригади постав на базі артилерійської групи сотника Бірkenaва, яка діяла в районі Кристинополя (нині Червоноград). До нього входили чотири батареї, що прибули з Золочівського кошу під командуванням поручників В. Бабія, К. Сіві, та хорунжих Я. Грицкевича і П. Юлійчука. На озброєнні полку були 76-мм польові гармати спочатку австрійського, а з березня – російського зразка. Полк мав 16 гармат, близько 300 вояків і 370 коней [169. С. 197].

Полк неодноразово відзначався у боях, особливо на Правобережній Україні у наступі і визволенні Бару, Жмеринки, Вінниці, Бердичева й Києва. Восени 1919 р. під час боїв з денікінцями епідемія тифу переполовинила його особовий склад. Коли ж у складі Червоної армії розгорнулася реорганізація галицької артилерії, людей вистачило лише на дві батареї, які увійшли до складу 2-го легкого артдивізіону сотника В. Бабія. Артилеристи дивізіону брали активну участь у протибільшовицькому виступі 1920 р. й намагалися приєднатися до Армії УНР. Але, опинившись між кіннотою Котовського і поляками, змушені були скласти зброю перед польськими уланами, яким дісталось 18 гармат і 340 коней. Особовий склад сотник В. Бабій вивів частково до Кам’янця-Подільського, де знаходилася Армія УНР. Кілька груп повернулися в Галичину [169. С. 198].

10-й гарматний полк був сформований наприкінці травня 1919 р. у ході реорганізації армії, коли Галицька армія знаходилася у так званому “трикутнику смерті” (затиснута польськими військами у трикутник між річками Дністер, Стрипа і Збруч). Його командиром було призначено

досвідченого хороброго наддніпрянського старшину отамана Кирила Карася, який добровільно прибув до Львова на початку листопада 1918 р. і воював спочатку рядовим у козацькому загоні ім. Гонти. Згодом у бою з поляками захопив дві гармати, очолив чоту, потім батарею.

До полку увійшли чотири батареї 76-мм польових гармат, сформовані Золочівським кошем, якими командували поручник І. Балешта, четарі А. Козак, І. Ліщинський, сотник В. Галан. Зрештою В. Галан невдовзі був призначений заступником командира полку. У своїй книзі “Батерія смерти” він розповів про бойові заслуги полку, зокрема у Чортківській операції (8-28 червня 1919 р.) та Київській наступальній операції, коли він підтримував дії своєї Янівської бригади. Галицькі артилеристи билися за визволення Великої України з таким же патріотичним піднесенням, як і за рідну Галичину. До речі, у Вінниці галичани зустрілися з Головним Отаманом Симоном Петлюрою. “Була це наша перша зустріч з людиною, – писав він, – на якій лежить відповідальність за долю українського народу. І ця зустріч ще більше скріпила нашу надію на те, що під його проводом ми здобудемо Київ і підемо на Львів” [183. С. 91].

Знекровлена безперервними боями на більшовицькому і денікінському фронтах улітку й восени 1919 р. та пошматована тифом Галицька армія змушена була йти на переговори з денікінцями, а пізніше – з більшовиками. У ході реорганізації армії в ЧУГА, найкраще укомплектовану батарею під командуванням В. Галана відправлено на польський фронт під Літин, решта людей увійшли в резервну батарею у Вінниці. Командиру полку К. Карасю вдалося дістатися до Армії УНР, де він очолив гарматний полк і героїчно загинув у бою з більшовицькою кіннотою в липні 1920 р. під Чорним Островом [184. С. 201].

11-й гарматний полк у складі Стрийської бригади сформовано навесні 1919 р. із трьох батарей Стрийського кошу. Командиром полку призначено сотника К. Бранднера, а батареями командували поручники І. Лазор, В. Стафіняк, П. Гнатківський і четар Г. Пушкар. На їх озброєнні були 76-мм польові гармати російського зразка. Полк брав участь у всіх боях Галицької армії, особливо відзначився під Жмеринкою, коли підтримував наступ 3-ї Залізної дивізії полковника О. Удовиченка із Армії УНР. Згадуючи ті бої, колишній перший старшина батареї четар Омелян Тишовницький відзначив сміливі й вдалі дії комбата В. Стафіняка. Коли українська піхота зупинилася на відкритому полі під гарматним і кулеметним вогнем, “ціла його батарея виїздить із-за горбка, в шаленім розгоні займає серед чистого поля зовсім відкрите бойове становище і прямим вогнем (картачами) б’є по ворожій піхоті”. Бій закінчився перемогою українців.

Під час реорганізації армії в лютому-березні 1920 р. батареї 10-го полку увійшли до складу 3-го гарматного полку легкої артилерії на польському фронті [368. С. 202-203].

12-й гарматний полк Галицької армії сформовано у червні-липні 1919 р. у складі Тернопільської бригади. Його командиром був сотник І. Слезак. Мав він три батареї 76-мм польових російських гармат. Однією з них командував сотник О. Баб’юк. Полк проіснував всього кілька місяців [368. С. 203-205].

У зв'язку з цим доцільно розглянути організацію і озброєння артилерії польської армії, власне тих формувань, які були задіяні на Галицькому фронті в 1918-1919 рр. Першими гарматними частинами і підрозділами польської артилерії, які стали базою для її розбудови в армії, відродженої восени 1918 р., були гарматні батареї і дивізіони польських збройних формувань, утворених у роки Першої світової війни у складі австро-угорської та російської армій. Зокрема, кожен легіон мав гарматний дивізіон у складі двох батарей – 75-мм польових гармат і 105-мм легких гаубиць німецького виробництва. Польська дивізія генерала Желіговського (сформована в Росії) мала трьохбатарейний дивізіон 76-мм польових гармат російського зразка [396. С. 182]. Зауважимо, що сформована у Франції польська армія генерала Й. Галлера була озброєна артилерійськими системами французького виробництва.

На початку українсько-польської війни, у ході якої зароджувалася армія Польщі, восени 1918 р. формувалися добровольчі загони, перші полки, що часто виникали стихійно, за ініціативою окремих польських офіцерів, зокрема групи Ч. Мончинського у Львові, “Буг” в районі Рави-Руської. У їх складі також стихійно формувалися окремі гарматні батареї, щонайбільше – дивізіони. З деяким запізненням, порівняно з Галицькою армією, у квітні–травні 1919 р. було здійснено реорганізацію польського угруповання на галицькому фронті й на базі бойових груп сформовано дивізії та у їх складі гарматні полки. Але повністю уніфікувати ці одиниці не вдалося й структура та чисельність особового складу, кількість артилерії в дивізіях була різноманітною.

Найбільшою за чисельністю була підльвівська група полковника В. Сікорського, яка у березні мала два полки артилерії у складі 8 батарей або 31 гармати. Реорганізована у дивізію, вона розгорнула артилерію у бригаду, яка мала 54 гармати на 17 тис. вояків [393. С. 161]. 3-тя дивізія генерала З. Зелінського (10 тис. вояків) мала три гарматні полки або 48 гармат. Водночас дивізія полковника Д. Конаржевського мала всього один полк (18 гармат), а Волинська група полковника Г. Мінкевича – у одному гарматному полкові 12 гармат. Всього ж, за підрахунками учасника війни й військового історика Г. Гуперта, на початку травня 1919 р. на Галицькому фронті поляки мали 31 тис. багнетів і 45 батарей артилерії або 154 гармати [390. С. 33]. Варто зауважити, що за даними польської розвідки Галицька армія у ті дні мала 60 тис. бійців і 50 батарей артилерії, або 200 гармат [308 . Оп. 9. Спр. 582. Арк. 206].

У ході військового будівництва у 1919-1920 рр. військово-політичне керівництво Польщі на чолі з Ю. Пілсудським спромоглося за активної допомоги Антанти створити потужні збройні сили, які завдали поразки Галицькій армії й витиснули її за Збруч, відбили в УНР Волинь і 1920 р. успішно вели бойові дії проти Червоної армії. Значний розвиток отримала артилерія. За свідченням російського воєнного історика, колишнього начальника штабу 4-го галицького корпусу генерала М. Какуріна (загинув 1936 р. в радянській тюрмі), навесні 1920 р. Польща мала 21 дивізію і дві

окремих бригади піхоти, шість бригад і три окремих полки кінноти й 21 полк і 21 окремих дивізіонів артилерії [233. С. 42].

Завдяки тому, що впродовж 1919-1920 рр. Антанта надіслала Польщі 327 тис. гвинтівок, 2600 кулеметів та 1494 гармат, чисельність польської армії влітку 1920 р. зросла до 1,2 млн. [233. С. 44]. Згідно з новими штатами до складу дивізій увійшли артилерійські полки, кожен з яких мав три дивізіони: два – легкої артилерії по три батареї і дивізіон важкої, всього дев'ять батарей – 36 гармат. Таким чином на початку 1920 р. було досягнуто усталену структуру артилерії, яка практично проіснувала до Другої світової війни.

Високі бойові якості артилерії Галицької армії особливо яскраво проявилися у Чортківській операції 8-28 червня 1919 р. Коли на український фронт прибула з Франції вишколена, добре озброєна 80-тисячна армія генерала Ю. Галлера і у травні 1919 р. вступила в бої, галицькі корпуси змушені були відступити на південь Тернопільщини. На початку червня Варшава вважала війну закінченою.

Але саме тоді Збройні сили ЗУНР здійснили Чортківську наступальну операцію, про яку військовий історик Осип Думін писав: “УГА з великим розгоном відкинула противника далеко на захід, мало що не під самий Львів . Був це дійсно великий подвиг. Як стратегічне твориво, червнева офензива вписала найкращу сторінку в історію УГА і щойно тоді виявилось, який величезний запас моральних сил крила в собі ця невелика, але споєна одним жагучим поривом армія” [254. С. 143].

Дійсно, співвідношення сил на 8 червня 1919 р. було не на користь Галицької армії, яка за підрахунками польського історика, учасника тих подій В.Гуперта мала близько 10 тис. багнетів, тоді як поляки мали до 28 тис. багнетів і шабель та 100 гармат [390. С. 88]. Щоправда, відомий історіограф Галицької армії Л. Шанковський стверджує, що українці мали в бойовому стані 16,5 тис. вояків і 144 гармати [382. С. 159]. “Чисельно й технічно польська армія була сильніша, як Галицька армія, – зауважував він , – але, незважаючи на те, Галицька армія розбила її в кількох блискуче запланованих і виконаних операціях та змусила поляків до безперервного відвороту, аж на лінію

Броди–Олесько–Белзець–Гологори–Перемишляни–Стратин–Княгиничі–Бук ачівці” [382. С. 158]. Слід відзначити, що у ті дні очолював армію досвідчений генерал, уродженець Сумщини Олександр Греків. Він мав блискучу освіту: закінчив гімназію, юридичний факультет Московського університету, військове училище, Миколаївську академію Генерального штабу Росії. Брав участь у російсько-японській та Першій світовій війнах, навесні 1918 р. був військовим міністром УНР [243. С. 59-60]. Галицькими корпусами командували талановиті військовики – полковники Осип Микитка, Мирон Тарнавський, Антін Кравс.

Усі військові історики, які досліджували Чортківську операцію (офензиву), відзначали великий внесок галицької артилерії. “До тактичних успіхів Чортківської офензиви причинилася знаменита артилерія Галицької армії, – писав Л. Шанковський, – яка в першому відвороті зберегла свою силу (до 50 батарей), переважала польську артилерію чисельно і тактично”

[382. С. 160]. Тодішній штабний старшина, згодом історик і видавець Богдан Гнатевич теж підкреслював: “Коли в стратегічному відношенні її (Чортківської операції – авт.) успіх треба вписати на рахунок проводу Начальної Команди і корпусів, головно Другому, то тактичні успіхи завдячують стяги У.Г.А. у великій мірі артилерії. В Чортківській офензиві вона виявила свою повну вартість” [226. С. 511].

Слід відзначити, що бойові дії галицької артилерії в добу визвольних змагань 1918-1919 рр. ще не знайшли відтворення в українській військовій історіографії. Отож ця праця є однією із перших спроб заповнити прогалину.

Розглядаючи бойові дії галицької артилерії у Чортківській операції, слід зауважити, що її організація і озброєння були на високому рівні. В результаті реорганізації навесні 1919 р., за висловом львівського історика М. Литвина, Галицька армія стала збройною силою європейського зразка й своєю організацією випередила армії УНР, Польщі, Австрії, Угорщини [269 . С. 146]. Це стосувалося також і артилерії, яку складали мобільні 12 полків при кожній із стрілецьких бригад. Гарматний полк мав звичайно чотири батареї по чотири, здебільшого 76-мм, гармати російського зразка, 600 вояків і 525 коней. Крім гарматних полків у бригадах існували частини армійської артилерії: два полки важких 152-мм гаубиць та три батареї 107-мм далекобійних гармат з дальністю стрільби 12,7 км. Варто відзначити, що зазвичай гарматні полки діяли у складі й в інтересах своїх бригад самостійно. Важливу роль також відігравали фахові та особисті якості їх командирів. Ці відповідальні посади займали талановиті артилеристи Ярослав Воевідка, Кирило Карась, Степан Мацькевич, Юліан Шепарович, Володимир Галан, Роман Фріш та інші.

Стратегічна операція, яка увійшла в історію як Чортківська, розпочалася вранці 8 червня 1919 р. ударом частин 2-го корпусу полковника М. Тарнавського на Чортків – важливий стратегічний пункт поляків і вузол комунікацій на Галицькому фронті. “Бій за Чортків, – відзначав О. Думін, – розпочався перед полуднем після сильного артилерійського підготування, переведеного “Артилерійською Групою Південь” (під командою загально відомого в УГА артилериста, наддніпрянца отамана Кирила Карася), розташованої в лісі на захід від с. Шманковець” [254. С.145]. Важливо зауважити, що вперше у ході українсько-польської війни 1918-1919 рр. було створено потужну корпусну артилерійську групу у складі 1-го, 3-го, 4-го і 7-го гарматних полків (64 стволи) на головному напрямку прориву ворожої оборони, що стало новим явищем воєнного мистецтва. (Див. додаток К.1).

Після закінчення артилерійської підготовки, піші курені 1-ї бригади Українських Січових Стрільців, 3-ї Бережанської, 4-ї Золочівської та 7-ї Львівської бригад перейшли в наступ, водночас артилерія перенесла вогонь у глибину. Потім її полки розосередились й перейшли у підпорядкування командирів своїх бригад, безпосередньо підтримували піхотні курені вогнем, здебільшого з відкритих вогневих позицій. Зокрема, коли на

підступах до Чорткова поляки зупинили просування Бережанської бригади А. Вольфа, командир гарматного полку Ю. Шепарович перекинув сюди свої батареї, які прицільним вогнем знищили вогневі точки противника й розчистили шлях піхоті [269. С. 373].

Успішному наступу Львівської бригади отамана Альфреда Бізанца (німця за походженням, уродженця Львівщини, добровільно вступив до Галицької армії; в роки Другої світової – полковник абверу, працівник адміністрації дистрикту “Галичина” у Львові, загинув у радянському концтаборі) сприяли дії 7-го полку під командуванням сотника Е. Кнейфеля. “В часі славної Чортківської офензиви батареї 7-го гарматного полку своїм страшним, барабанним вогнем (несподіваним для ворога) відіграли в цім блискучім прориві вирішальну ролю”, – писав у спогадах колишній командир батареї поручник Роман Олексій [330. С. 194].

Комбінованим ударом бригад 2-го корпусу, при підтримці його артилерії, під вечір 8 червня українські частини визволили Чортків, здійснивши пролом в стратегічній обороні польської армії. Сучасний польський провідний військовий історик Міхал Клімецький зауважував, що 36-й полк піхоти, який боронив Чортків, втратив у бою 200 жовнів, п’ять 150-мм гаубиць, 52 скоростріли. Залишки полку поспіхом відступили на Трибухівці [22. С. 108-109]. Цей успіх був відзначений спеціальним наказом генерала О. Грекова від 15 червня 1919 р., а постановою диктатора ЗУНР Є. Петрушевича командир корпусу М. Тарнавському присвоєно звання генерал-четаря. Були також відзначені підвищенням звань артилеристи. Отаманами стали командири гарматних полків Я. Воевідка, К. Карась і Ю. Шепарович, сотниками – командири батарей В. Зубрицький, С. Когут, І. Балтро [63. С. 345-347; 37. 1919. Ч. 29, 43, 49].

Скориставшись успіхом 2-го корпусу, командувач армії генерал О. Греків 8 червня увів у бій корпус О. Микитки, який увечері зайняв Копичинці. Коли ж командир польської дивізії полковник Владислав Сікорський (майбутній генерал броні, військовий міністр і глава польського уряду в еміграції) кинув у бій свої частини із завданням повернути місто, сокальська бригада при підтримці батарей 5-го гарматного полку сотника А. Циганика розгромила поляків у зустрічному бою під Сухоставом.

Бригади 3-го корпусу перейшли у наступ 9 червня. Вони з ходу зайняли Язловець і вийшли на р. Стрипу. Наступного дня форсували річку й продовжили наступ на Коропець-Монастирську. Командувач польської групи військ генерал В. Івашкевич того дня спробував закрити Чортківський пролом. Але його передовий полк піхоти зустрів щільний вогонь стрілецьких куренів Коломийської бригади та артилерії 2-го гарматного полку сотника С. Мацькевича. Частини польської дивізії В. Сікорського змушені були відступити й перейти до оборони в районі Бучача-Підгаєць [269. С. 373].

Польське командування приділило обороні району Бучача надзвичайно велику увагу. На поміч В. Сікорському була підтягнута дивізія генерала Ф. Александровича. Галицькі летуни-розвідники виявили тут зосередження не менш як семи піхотних батальйонів. Але надвечір 11 червня Бучач був українським. “У бою за місто особливо відзначилися галицькі артилеристи

4-го і 7-го гарматних полків, – відзначає М. Литвин, – зокрема батареї сотників С. Когута, В. Галана, Р. Олексія і Ю. Полянського, які вміло та ефективно підтримуючи наступ піхоти відбили сильну контратаку уланів” [269. С.374]. Врешті-решт полковник В. Сікорський відступив до Тернополя, де очолив групу польських військ, утвореної для оборони міста.

13 червня генерал О. Греків сформував армійську групу у складі 1-го і 2-го галицьких корпусів під загальним командуванням М. Тарнавського, яка отримала завдання визволити Тернопіль. За даними авіаційної розвідки ворог зосередив в районі міста до 20 піхотних куренів (батальйонів), побудував укріплення по лінії сіл Чернилів–Великі Бірки–Острів–Буцнів, які прикрив засіками колючого дроту. Два дні, 14–15 червня, точилися запеклі бої за Тернопіль. У них особливо відзначилися курені 10-ї Янівської бригади сотника Ф. Кондрацького, якими командували сотники М.

Климкевич, Л. Лісковацький і М. Дацьків. У їх бойових порядках діяли батареї 10-го гарматного полку отамана К. Карася.

Саме про них образно розповідав у спогадах колишній заступник командира полку Володимир Галан: “Наша розстрільна підсунулася півколом до тернопільського цвинтаря. Лише треба було перейти їй долину між Березовицею та цвинтарем – і Тернопіль наш. Не чути було пострілів. Цвинтар обсажений ворогом, але він не стріляв. Мабуть, хотів нас змити – припустити ближче, а тоді відкрити скорострільний вогонь... Раптом – тра-та-та-та! – затарохтіли кулемети з цвинтаря, і понад нашими головами засвистіли кулі. Ворожа батарея сипала гранату за гранатою на наші піхотні лави, що не мали ніякого сховища. Сотні прилягли і ждали. Встав один, другий, а далі весь курінь піднявся і побіг назад. Паніка... Ще хвилина і так добре започаткований бій готов скінчиться невдачею. – Батареї, вперед! – пролунав наказ команданта 10-го полку отамана Кирила Карася... З розгоном виїздили батарея за батареєю на позиції і вставлялися до бою. – Ціль – цвинтар, шрапнель – мірник! Стріл! Лавою вогонь!” [183. С. 73-74]. Натхненні хоробрістю артилеристів та при їх підтримці стрілецькі підрозділи відновили наступ і невдовзі увірвалися до Тернополя.

Коли головні сили армійської групи М. Тарнавського зав’язали бої за Тернопіль, генерал Ф. Івашкевич вислав з-під Купчинців Познанську дивізію та групу Л. Бербецького з метою розколоти і фланговим ударом розгромити українські війська під Тернополем. Генерал Греків кинув проти них свої кращі бригади, серед них 1-шу Українських Січових Стрільців (близько 2500 вояків). Завдяки вдалим діям на полі бою та прицільному вогню полку отамана Я. Воевідки (20 гармат) супротивникові було завдано чималих втрат. Енергійною атакою січовики змусили поляків відступити за Стрипу.

Отже опівдня 15 червня спільними зусиллями 4-ої, 9-ої, 10-ої і 21-ї бригад Тернопіль було звільнено. “І тут знову, подібно як в попередніх боях, – писав О. Думін, – успіх, в великій мірі завдяки знаменитій і повній посвяти артилерії остав на боці українських військ. По завзятому бою противник змушений був залишити Тернопіль, а 1-й корпус, енергійно

переслідуючи його, рушив у напрямі Красного і Бродів” [254. С. 148]. Відтак, галицькі корпуси розгорнули наступ в окремих напрямках: полковника О. Микитки – на Зборів–Золочів, генерала М. Тарнавського – на Бережани–Перемишляни, а корпус полковника А. Кравса – у бік Галича–Букачівців. З ними активно діяла артилерія. Головні зусилля польське командування зосередило на обороні Бережан, як ключовому пункту на другому етапі операції. Згідно з підрахунками Л. Шанковського, сюди стягнули близько 20 батальйонів піхоти. Начальна Команда Галицької Армії планувала оточити польське угруповання й знищити його, що забезпечило б успішний наступ на Львів, тобто переможно завершити Чортківську операцію.

Бережанська операція галицьких військ розпочалася 19 червня наступом шести бригад комбінованим ударом з трьох боків. Вдруге за українсько-польську війну під Бережанами було створено сильну артилерійську групу у складі 15 гарматних батарей (близько 60 стволів) із 1-го, 3-го, 6-го, 7-го і 11-го гарматних полків під загальним командуванням отамана Ярослава Воєвідки. Масований вогонь артилерії галицьких полків розтрощив ворожу оборону й суттєво підірвав моральний дух польських вояків. 21 червня передові курені вступили в Бережани, які були поспіхом залишені противником. На жаль, внаслідок затримки 6-ої і 11-ї бригад з виходом у тил полякам, їх частинам вдалося уникнути оточення й остаточного розгрому.

“Рішальна операція Чортківської офензиви не вдалася”, – резюмував згодом Л. Шанковський [382. С. 167]. Водночас військові історики ще раз відзначали, що артилерія Галицької армії в цій операції діяла блискуче, особливо на ділянці наступу 1-ї бригади Українських Січових Стрільців. “При дуже активній підтримці артилерії, що стояла під командою одного з найкращих гарматчиків Галицької армії сотника (в дійсності отамана – авт.). Воєвідки, здобули курені бригади обі оборонні лінії противника”, – писав учасник тих подій поручник Любомир Макарушка, тодішній командир куреня [305. С. 30].

Тим часом 1-й корпус О. Микитки розвивав наступ на Броди, Красне. 22 червня його Сокальська і Равська бригади визволили Золочів, а Янівська – Підкамінь. Завдяки постійній підтримці вогнем і колесами гарматних полків під командуванням сотників А. Циганика, Р. Фріша та отамана К. Карася, вже 24 червня галицькі курені зайняли Броди й вийшли в районі Ожидова на залізницю Львів–Здолбунів [373. С. 192]. Водночас частини 3-го галицького корпусу А. Кравса вийшли в район Галича, де особливо відзначилися Самбірська і Коломийська бригади та їх 8-й – сотника О. Бранднера – і 2-й – сотника С. Мацькевича – гарматні полки. Зокрема, при визволенні Бурштина полк С. Мацькевича захопив польську гарматну батарею з великим боезапасом і використав її в бою, тим більше що боеприпасів для своїх гармат було обмаль [62. С. 185].

Успіхи Галицької армії серйозно турбували Варшаву й змусили Ю. Пілсудського негайно виїхати до Львова та особисто взяти на себе керівництво військами на українському фронті. Із Польщі терміново були перекинуто в Галичину кілька свіжих повнокровних полків піхоти. Маршал

поспішно готував могутній контрнаступ. Співвідношення сил дозволяло йому сподіватися на успіх: за підрахунками В. Гуперта на 28 червня поляки проти 24,8 тис. українських вояків і 144 гармат мали 40 тис. солдат і 207 гармат [390. С. 169].

Слід зазначити, що на той час в Галицькій армії майже не залишилося боєприпасів як для піхоти, так і для артилерії. Саме за браком зброї і набоїв генерал О. Греків змушений був відпустити по домівках 75 тис. добровольців, які зголосилися до війська у ході Чортківської операції. Колишній командувач Галицької армії генерал М. Омелянович-Павленко у своїх спогадах зазначав, що вже після взяття Бережан слід було зупинити операцію: “Я був свято переконаний, що глибший наступ є стратегічним абсурдом. Я добре знав, що в околицях Львова поляки мають усі дані для протинаступу” [140. С. 183]. На жаль, командування Галицької армії, не рахуючись з реаліями, дотримувалося планів наступу на Львів.

28 червня під особистим командуванням Ю. Пілсудського польські війська перейшли у наступ по усьому галицькому фронту від Бродів до Галича. Виснажені безперервними боями, залишившись без боєприпасів, галицькі бригади під натиском переважаючих сил відходили до Збруча. Польське командування планувало вщент розгромити українське військо. Але у великій мірі завдяки артилерії, яка прикривала відступ піхоти прицільним вогнем останніми снарядами, Галицька армія організовано відійшла до Збруча і зберегла свою боєздатність. Володимир Галан згадував як його 10-й полк виконував завдання полковника О. Микитки “зупинити ворога, щоб дати змогу відступити нашим обозам, артилерії і піхоті 1-го корпусу, який з Ясенова, Княжа, Хильчиць, Білого Каменя йшов на Золочів” [183. С. 82-83]. “Історичний календар-альманах Червоної Калини” за 1929 р. помістив публікацію про звитягу і патріотичний дух сотника В. Галана в бою під Золочевом, коли під натиском ворога не встояли стрілецькі сотні й розпочали панічний відступ. “Всіх огорнув непогамований страх, – зазначалося у ній. – Та не знала, що це страх, славна артилерія УГА. Поручник Галан, побачивши, що діється, з витягненим револьвером почав здержувати піхоту і заводити лад. Повернувши дула гармат в сторону противника, перейняв навпростець наступаючі лави і здержував атаку кінноти, що наступала на п’яти. Коли одні гармати безупинним вогнем держали противника, другі завертали назад, закопувались і починали пальбу, щоб таким способом дати змогу для відвороту гарматам спереду” [183. С. 83].

Додамо, що за свідченням колишнього старшини УГА історика Лева Шанковського “всі полки артилерії Галицької армії перейшли Збруч, не втративши ні однієї гармати” [382. С. 169]. Тобто відступ гарматних полків пройшов організовано і майже без втрат, що дозволило їм зберегти боєздатність у подальших битвах за незалежність України проти більшовицьких військ на Правобережжі і проявити себе з найкращого боку у ході Київської наступальної операції у серпні 1919 р. Отже, 17 липня 1919 р. уряд ЗУНР і частини Галицької армії відступили за Збруч. Вони

приєдналися до Армії УНР і взяли участь у визволенні Правобережної України від більшовицьких, а згодом і денікінських військ.

“Чортківська офензива, – відзначав М. Литвин, – була останньою відчайдушною спробою Галицької армії визволити окуповані землі і врятувати незалежність ЗУНР. Вона засвідчила перед світом незламну волю українського народу обороняти свою Батьківщину. Невдалий фінал операції насамперед визначили ті обставини, які зумовили й загальну поразку Галицької армії у війні” [269. С. 385]. Було б неправомірним звинувачувати в цьому армію, а тим більше артилерію, особовий склад якої, зробив усе, що міг за тих обставин, проявили високий патріотизм і прекрасні бойові якості в боях проти сильного супротивника. Героїзм і мужність бійців і командирів в захисті Батьківщини – яскравий приклад для нових поколінь артилеристів відроджених Збройних сил України.

Насамкінець відзначимо, що героїчний чин Галицької армії, зокрема її артилерії, в Чортківській операції заклав глибокі національно-патріотичні традиції у населення Тернопільщини, які в 40-і роки яскраво проявилися під час визвольної боротьби ОУН і УПА. “Через двадцять років вояки УПА повторили подвиг батьків, – писав уродженець цього краю Нестор Мизак. – Опинившись між двома ворожими потугами, силою свого духу і зброї вони втілювали ідеї незалежності до перемоги” [317. С. 8].

Аналіз організації, озброєння і тактики Галицької армії дозволяє зробити висновок, що вона виявилася найкращим видом зброї як УГА, так і Армії УНР, була на рівні артилерії таких передових європейських країн як Франція і Німеччина. Її система невеликих мобільних гарматних полків при стрілецьких бригадах була унікальною для того часу й набагато випереджала тогочасні військові доктрини щодо використання артилерії в боях. Галицькій армії вдалося успішно вирішити проблему командних кадрів. Артилерійські старшини у переважній більшості були прихильниками модерних способів війни – порвали з австрійською доктриною позиційної війни, натомість впроваджували широкий маневр артилерії на полі бою, часто застосовували вогонь із відкритих вогневих позицій, який був набагато більш ефективним, хоча вимагав широкого вишколу особового складу і відваги, до чого спричинявся високий моральний дух вояків і самопожертва. Бойова майстерність і відданість Вітчизні гармашів УГА – яскравий приклад для артилеристів відроджених Збройних сил України.

ВИСНОВКИ

Аналіз архівної джерельної бази та історіографії проблеми дозволив зробити наступні висновки і пропозиції.

1. Історія цивілізації свідчить, що збройні сили завжди були головним чинником державотворення та становим хребтом її існування. Боездатна регулярна армія – неодмінний атрибут незалежної держави, надійний гарант її безпеки, а військове будівництво – необхідний компонент національного державотворення. І власне повчальним прикладом цього досвіду стала Українська національно-демократична революція, відновлення державності та героїчна збройна боротьба нашого народу за незалежність у 1917–1920 рр. Військове будівництво на її головних етапах – доби Центральної Ради, Української держави та УНР Директорії – мало відчутні відмінності в концептуальних поглядах щодо регулярного війська, організаційних основ, кадрової політики тощо. Водночас їм були притаманні й загальні риси. Зокрема, об'єктивні закони війни вимагали від процесу військового будівництва гармонійного розвитку всіх видів і родів військ: піхоти, артилерії, авіації, військового флоту, технічних військ та ін. На початку ХХ ст. найрозвиненішими були сухопутні війська: піхота, артилерія і кіннота, які відігравали вирішальну роль у російсько-японській 1904–1905 рр., Першій світовій 1914–1918 рр. війнах та у збройній національно-визвольній боротьбі поневолених народів розвалених імперій Романових і Габсбургів. Помітний внесок у визвольні змагання зробила артилерія, що „була мабуть найкращим родом зброї української армії, – відзначав Л.Шанковський. – Обидві армії мали добрих, досвідчених старшин і справних гармашів. До самого кінця Визвольних змагань вона була надійним бойовим родом зброї, що часто вирішував вислід окремих боїв” [381. С. 45].

2. Встановлено, що зародження українського війська, зокрема артилерії, проходило у надзвичайно складних геополітичних умовах. На масштаби і темпи цієї розбудови суттєво впливала пагубна концепція політичного проводу в особі Центральної Ради, яка на першому етапі своєї діяльності стояла на платформі автономії України в рамках Російської Федерації, отже не вважала необхідним творити власну національну армію. Лише реальна загроза втрати перших здобутків Української революції та початок агресії з боку більшовицької Росії на зламі 1917–1918 років змусила політичне керівництво переглянути концепцію військового будівництва й від тактики українізації частин російської армії перейти до формування власних регулярних частин піхоти і артилерії. Характерною рисою розбудови української артилерії в цей період була стихійність, коли за ініціативою окремих досвідчених національно свідомих старшин в середовищі створених піших частин і підрозділів або загонів формувалися гарматні батареї і дивізіони, на базі яких у майбутньому вирости полки і бригади.

3. З'ясовано, що розбудові артилерії сприяли три важливі аспекти:

а) до цього процесу залучено відомих в російській армії фахівців – генералів С.Дельвіга, О.Акермана, А.Нілуса, І.Копестинського, І.Пашенка, В.Кирея, полковників В.Сварику, К.Смовського, Е.Башинського та інших, які дієво вплинули на розвиток артилерії;

б) завдяки цьому фактору артилерія збройних сил України часів визвольної боротьби успадкувала організацію і тактику бойових дій російської армії, яка за цими показниками і озброєнням була однією з кращих у Європі;

в) після розпаду російської царської армії на території України залишилася величезна кількість артилерії – гармат різних систем, складів з боєприпасами та артилерійським майном. На жаль, втрачений для військового будівництва час надолужити не вдалося і розпочатий фактично лише навесні 1918 р. організований процес формування артилерії був обірваний гетьманським переворотом.

4. Дослідження підтвердило, що період Гетьманату був найбільш плідним для української державності й, зокрема, у площині розбудови регулярного національного війська, хоча у 1918 р. можливості для військового будівництва обмежувалися німецькими окупаційними властями. З великими труднощами гетьману П.Скоропадському вдалося домогтися дозволу на створення кадрових корпусів, дивізій, а в їх складі гарматних бригад, які мали лише старшинський і підстаршинський склад та озброєння. Особливістю розбудови артилерії на цьому етапі була планова її організація зверху у відповідності з опрацьованими структурами і штатами. На відміну від Центральної Ради, з самого початку було взято курс на створення регулярної боєздатної армії, для чого залучено потужний потенціал генералів, адміралів, старших офіцерів колишньої царської армії, які виявили бажання служити Україні. За основу організації армії, її артилерії взяли російську систему. Більше того, після повернення з фронту на місце постійної дислокації 15-ти гарматних бригад, вони повністю збереглися і увійшли до складу армії Української держави, щоправда без солдатів, які були демобілізовані. Відновлено діяльність артилерійських училищ і кадетських корпусів. Створено чітку систему управління артилерією – від Головного інспектора артилерії армії генерала С.Дельвіга до командирів гарматних бригад, полків і окремих дивізіонів. Зусиллями командування сформовано кадровий склад 24-х гарматних бригад, які у листопаді 1918 р. повинні були прийняти по мобілізації особовий склад і приступити до бойової підготовки. Утворене Головне артилерійське управління вживало заходів для матеріального забезпечення артилерії армії. Отже, за Гетьманату були закладені міцні основи для успішного розвитку української артилерії, яка за своєю організацією, командними кадрами, озброєнням і тактикою ставала в рівень з артилерією армій європейських держав. Але антигетьманське повстання восени 1918 р. звело нанівець здобутки в галузі розбудови національної армії та її артилерії.

5. На відміну від попереднього періоду, коли військове будівництво, організація артилерії здійснювалися планово під керівництвом вищого командування армії, військо Директорії та його артилерія творилися стихійно – у ході антигетьманського повстання, яке захопило у свій вир

численні повстанські формування із різною політичною орієнтацією, що важко піддавалися управлінню вищого командування. Утворені Гетьманатом структури гарматних бригад і полків зруйновано, а більшість командних кадрів новою владою усунено із служби внаслідок політичної недовіри. За цих умов формування артилерії здійснювалося знизу, коли творилися окремі батареї, рідко дивізіони (кінно-гірський дивізіон О. Алмазова), які озброювалися і комплектувалися, по-суті, стихійно. На початку 1919 р. завдяки ініціативі групи генералів і вищих старшин Генерального штабу, які залишилися на службі в Армії УНР на чолі з С. Дельвігом, розгорнулася цілеспрямована організація української артилерії: створено гарматні бригади і полки, які взяли участь у боях 1919 р. Гальмували процес розбудови артилерії брак гармат, боєприпасів і командирів нижньої ланки. Ця ситуація була властива артилерії Армії УНР протягом усіх бойових дій у 1919–1920 рр. Незважаючи на складні умови безперервної збройної боротьби за незалежність і міжнародну ізоляцію у ході військового будівництва, вдосконалювалася організація армії. Створено чітку структуру артилерії, уніфіковано штати батарей, дивізіонів, полків і бригад. Велику активність проявляли Управління головного інспектора армії, Головне артилерійське управління, командири гарматних частин. Об'єктивна реальність, а саме безперервна війна на кількох фронтах, на жаль, не дозволили здійснення планів розбудови артилерії. Кількість артилерії була вдвічі меншою від загальноприйнятих норм у арміях країн Заходу. Маневрений характер війни зумовив озброєння гарматних частин і підрозділів здебільшого легкими 76-мм польовими та гірськими гарматами і надзвичайно звузив частку важкої артилерії. Способи використання артилерії та її тактика порівняно із Першою світовою війною зробили крок назад. В наступі та обороні вона підтримувала чи супроводжувала піхоту вогнем здебільшого з відкритих позицій, внаслідок чого зазнавала втрат (близько 50%). Внаслідок браку артилерії при проведенні навіть таких великих операцій, як Київська наступальна, не практикувалося створення артилерійських груп для масованого вогню, що було характерним явищем вже в Першу світову війну. Всі вказані недоліки мали здебільшого об'єктивний характер і, на наш погляд, не вплинули на високу оцінку діяльності артилерії Армії УНР відомими істориками і військовиками.

6. Аналіз джерельної бази та новітньої історіографії дозволив дисертантові ствердити: Галицька армія періоду ЗУНР була унікальним воєнним та національним феноменом і за своєю організацією, професійними ознаками і боєздатністю стояла в одному ряду з тогочасними військовими формуваннями європейських держав. У більш складних умовах, ніж у Наддніпрянщині, вона спромоглася сформувати артилерію з високим рівнем організації та озброєння, укомплектованої здібними командними кадрами і вишколеними бійцями. Арсенал її тактики, бойового застосування був дещо ширшим ніж наддніпрянської, оскільки їй довелося діяти в різних умовах: позиційної війни – в українсько-польській (

1918–1919 рр.) та маневреної – в українсько-більшовицькій (1919–1920 рр.) війнах. Притаманний для національно-визвольної боротьби період стихійного творення зусиллями окремих ініціативних старшин підрозділів артилерії, які діяли у складі піхотних груп чи загонів цілком самостійно, в ЗУНР тривав недовго. Вже у грудні 1918 р., менш ніж за місяць після Першолистопадового повстання, розгорнули активну організаторську роботу Окружні військові команди, в яких формувалися і озброювалися батареї, проходив вишкіл особовий склад, після чого вони відправлялися на фронт, де вливалися у гарматні полки. Вміло і максимально були використані артилеристи і озброєння колишньої австрійської армії, в якій під час Першої світової війни сім гарматних полків і чотири окремих дивізіони були укомплектовані здебільшого українцями. Крім того, за браком власних вищих старшин прийнято на службу добровольців, головно австрійців, які висувалися на посади командирів гарматних полків – вищої оперативно-тактичної одиниці в Галицькій армії. Галицька артилерія вже у січні–лютому 1919 р. мала чітку організаційну структуру: до складу кожної з 12-ти стрілецьких бригад входив гарматний полк, який самостійно діяв в інтересах своєї піхоти. Особливістю бойових дій артилерії Галицької армії було створення артилерійських груп у складі до двох полків та ведення вогню із закритих вогневих позицій. Система невеликих мобільних гарматних полків при піших бригадах для того часу була унікальною і випереджала тогочасні доктрини щодо використання артилерії в бою. Коли Галицька армія злилася влітку 1919 р. з Наддніпрянською, українська артилерія значно посилилась: УГА мала 187 гармат або 49 батарей й перевищувала артилерію Армії УНР. Таку організацію вона зберегла до 1920 р.

7. На підставі всебічного аналізу становлення та творення артилерійських частин періоду національно-визвольної боротьби 1917-1920 рр. в основу реформування РВ і А ЗСУ пропонується покласти наступні принципи:

- відповідності кількісно-якісного складу РВ і А покладеним на них завданням і економічним можливостям держави;
- оборонної достатності в реформуванні та удосконаленні артилерійських з'єднань і частин;
- підготовки РВ і А до виконання різноманітних завдань в залежності від воєнно-стратегічної обстановки та підтриманні їх у постійній бойовій готовності;
- забезпеченні максимальної боєздатності при установлених обмежених матеріальних і фінансових витратах;
- забезпечення державного соціально-економічного та соціально-правового захисту військовослужбовців та членів їх сімей;
- раціонального поєднання способів комплектування артилерійських частин на добровільній основі й призовом та забезпечення престижу служби в армії;
- пріоритетності якісних показників у визначенні складу структури та оснащення озброєнням РВ і А;
- збалансованого розвитку бойових частин та підрозділів, управління та всебічного забезпечення;

- централізації військового керівництва, управління, єдиноначальності і колегіальної розробки найбільш важливих рішень;
- забезпечення високого професійного рівня особового складу РВ і А;
- завчасного створення запасів, резервів, підготовки та накопичення мобілізаційних ресурсів;
- гнучкого врахування змін форм і способів ведення збройної боротьби в тактиці бойових дій артилерії;
- єдності навчання та виховання, підтримання військової дисципліни, високого рівня морально-психологічного забезпечення, виховання військовослужбовців на патріотичних, бойових традиціях українського народу.

Таким чином, історія української артилерії доби національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. свідчить, що її розбудова є невід’ємним компонентом процесу військового будівництва держави. Специфічний для революційних часів широкий спектр форм і методів творення артилерії, способів її бойового застосування дозволяють визначити найбільш ефективні для використання у ході реформування Збройних сил незалежної України, оскільки й сьогодні Ракетні війська і артилерія є одним із основних родів військ сучасної армії. Історія української артилерії є також важливим чинником військово-патріотичного виховання нових поколінь захисників України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

АРХІВИ:

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

1. Ф.811 (Український військовий генеральний комітет при Українській Центральній Раді);
2. Ф.1054 (5-та Українська Січова Запорізька дивізія, 1917–1918);
3. Ф.1073 (Державний Секретаріат Військових Справ ЗУНР. 1918–1919);
4. Ф.1074 (Міністерство військових справ Української Держави);
5. Ф.1075 (Військове міністерство УНР: 1918–1921);
6. Ф.1076 (Військове міністерство УНР);
7. Ф.1077 (Український військовий штаб УНР. 1918–1919);
8. Ф.1078 (Головне управління Генерального штабу УНР. 1919–1920);
9. Ф.1115 (Українська Центральна Рада);
10. Ф.2188 (Начальна Команда Галицької армії ЗОУНР. 1919–1920);
11. Ф.2192 (Диктатор ЗОУНР. 1919–1922);
12. Ф.2266 (Штаб корпусу Січових Стрільців);
13. Ф.2439 (Група інтернованих військ Армії УНР у Польщі);
14. Ф.3172 (Штаб Дієвої армії УНР. 1918–1922);
15. Ф.3275 (Штаб командувача військами Армії УНР);
16. Ф.3521 (Український військовий табір у Йозефові);
17. Ф.3523 (Табір інтернованих частин Армії УНР в Щипйорно);
18. Ф.3526 (Табір Александрів Куявський);
19. Ф.3809 (Особистий фонд С. Петлюри);
20. Ф.4451 (Бригада генерала А. Кравса УГА).

Центральний державний історичний архів України у Львові

21. Ф.580 (Управління Української військової станиці у Каліші);
22. Ф.581 (Колекція документів про діяльність урядів та армій УНР і ЗУНР);
23. Ф.753 (Українська збірна станиця Ланцут).

Державний архів Львівської області

24. Ф.256 (Товариство вивчення історії оборони Львова і південно-східних воєводств у 1918–1920 рр. у Львові).

Российский государственный военный архив

25. Ф.102 (Управление Юго-Западного фронта Красной Армии);
26. Ф.197 (Управление 12-й армии Юго-Западного фронта);
27. Ф.199 (Управление 14-й армии Юго-Западного фронта);
28. Ф.245 (Управление 1-й Конной Армии);
29. Ф.308 (Второй отдел Генерального штаба Войска Польского);
30. Ф.471 (Верховное Командование Войска Польского);
31. Ф.1421 (Управление 45-й стрелковой дивизии).

Российский государственный военно-исторический архив

32. Ф.2067 (Управление Юго-Западного фронта);
33. Ф.2246 (34-й армейский корпус).

ОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ

34. Артиллерия XX века. – Москва, 2001. – 334 с.
35. Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – Київ, 1992. – 550 с.
36. Відновлення Української Держави 1918 року: Зб. матеріалів. – Детройт, 1979. – 88 с.
37. Вістник Державного Секретаріату Військових Справ. 1918–1919. – Тернопіль; Станіславів.
38. Гражданская война на Украине 1918–1920 гг. Сборник документов и материалов. В 3-х т., 4 кн. – Киев, 1967. – Т. I. Кн. 1. – 837 с.; Кн. 2. – 491 с.; Т. II. – 882 с.; Т. III. – 944 с.
39. Гражданская война, 1918–1921. В 3 т. Т. 3. Оперативно-стратегический очерк боевых действий Красной Армии. – М.; Л., 1930. – 560 с.
40. Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – Нью-Йорк, 1974. – 326 с.
41. Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі. Статті і матеріали. – Філядельфія; Київ; Вашингтон, 1993. – 494 с.
42. Директивы Главного Командования Красной Армии (1917–1920). Сборник документов. – Москва, 1969. – 882 с.
43. Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 г. – Москва, 1942. – 240 с.
44. Доценко О. Літопис української революції. Матеріали й документи до історії української революції. Т. 2. Кн. 1. – Київ; Львів, 1923. – 374; Кн. 4. – Київ; Львів, 1923. – 364 с.; Кн. 5. – Львів, 1924. – 400 с.
45. Енциклопедія сучасної України. Т. 1. – Київ, 2001. – 824 с.
46. Зленко Петро. Українські Січові Стрільці / Матеріали до бібліографічного покажчика // За державність. – Зб. 5. – Варшава, 1935. – С. 243–273; Зб. 6. – Варшава, 1936. – С. 238–252.
47. Киевщина в годы гражданской войны и иностранной интервенции на Украине. – (1918–1920). Сборник документов и материалов. – Киев, 1962. – 536 с.
48. Конституційні акти України. 1917–1920: Невідомі Конституції України. – Київ, 1992. – 269 с.
49. Крах немецкой оккупации на Украине (По документам оккупантов). – Москва, 1936. – 205 с.
50. Муштровий статут для легкої пушкової й гавбичної артилерії. Ч. 1. Навчання при гарматі / УНР. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 55 с.
51. Наказ Головного начальника постачання армії Української держави: По гармат. упр. – К., 1918. – 4 с.
52. Освободительная борьба украинского народа против немецких оккупантов. Документы и материалы. – Б. м., 1937. – 660 с.
53. Отмарштайн Ю. До історії повстанчого рейду генерала-хорунжого Ю. Тютюнника в листопаді 1921 р. Доклад Головному Отаманові // Літопис

Червоної Калини. – 1930. – Ч. 7–8. – С. 17–20.

54. Пам'ятна книга – П'ятидесятиліття Союзу бувших Українських Вояків у Канаді. – Гамільтон, 1987. – 478 с.

55. Перші дні листопада в Східній Галичині. Матеріали і документи. Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч. 2. – С. 22–23 оп.; Ч. 3. – С. 20–21; Ч. 4. – С. 22–23; Ч. 6. – С. 23; Ч. 8. – С. 29–32; Ч. 9. – С. 22.

56. Разложение армии в 1917 году. Сб. документов. – Москва; Ленинград, 1925. – 190 с.

57. Савченко В. Нарис боротьби війська УНР на Лівобережжі наприкінці 1918 на початку 1919 рр.: (На підставі документів) // За державність: Матеріали до історії війська укр. – Каліш, 1935. – Зб. 5. – С. 158–185; 1936. – Зб. 6. – С. 119–154.

58. Сальський В. Українсько-московська війна 1920 р. в документах. Ч. 1. (Оперативні документи штабу армії Української Народної Республіки). – Варшава, 1933. – 401 с.

59. Симон Петлюра: Статті, листи, документи. – Т. I. – Нью-Йорк, 1956. – 479 с.; Т. II. – Нью-Йорк, 1958. – 600 с. Т. III. – Київ, 1999. – 616 с.

60. Справочна книга Армії й Фльоти України / УНР. – К., 1918. – 64 с.

61. Статут польової служби. – Перемишль, 1920. – 232 с.

62. Українська Галицька Армія. Т. I. – Вінніпег, 1958. – 674 с.

63. Українська Галицька Армія. Т. II. – Вінніпег, 1960. – 384 с.

64. Українська Галицька Армія. Т. III. – Вінніпег, 1966. – 232 с.

65. Українська Галицька Армія. Т. IV. – Вінніпег, 1968. – 290 с.

66. Українська революція: Документи 1919–1921 рр. / Упор. Т. Гунчак. – Нью-Йорк, 1984. – 478 с.

67. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2-х тт. – Т.1. – Київ, 1996. – 592 с.; Т. 2. – Київ, 1992. – 424 с.

68. Червона гвардія на Україні: Документи. – Київ, 1939. – 231 с.

69. Штати окремої сердюцької дивізії / УНР. – Київ, 1918. – 42 с.

70. Штати управління корпусу на час спокійний / УНР. – Київ, 1918. – 10 с.

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ

71. Аванс. Пикуличі. 1920–1921.

72. Альманах. Александрів Куявський. 1921.

73. Альманах Українського Народного Союзу. Нью-Йорк. 1917–2003.

74. Армія і Фльота України. Київ, 1918.

75. Артиллерийский вестник. Белград. 1925–1940.

76. Архіви України. Київ. 1947–2003.

77. Визвольний шлях. Лондон. 1948–2003.

78. Військо України. Київ. 1993–2003.

79. Військова справа. Париж. 1927–1930.

80. Військовий вісник. Ланцут, Стшалково, Каліш. 1921–1923.

81. Вісник Генерального секретарства з військових справ УНР. Київ. 1917–1918.

82. Вісник Національного університету “Львівська політехніка” “Армія і держава”. 1964–2003.

83. Вісті комбатанта. Торонто; Нью-Йорк. 1961–2003.

84. Воєнна історія. Київ. 2002–2003.
85. Воля і Батьківщина. Львів. 1964–1966, 1995–2003.
86. Гуртуймося. Прага. 1925–1930.
87. За державність. Каліш, Варшава. 1929–1939.
88. Історичний календар-альманах Червоної Калини. Львів. 1920–1939.
89. Календар-альманах “Дніпро”. Львів. 1921–1939.
90. Київська старовина. Київ. 1992–2003.
91. Літературно-науковий вісник. Львів. 1920–1939.
92. Літопис революції. Харків. 1923–1933.
93. Літопис Червоної Калини. Львів. 1929–1939.
94. Наша Зоря. Ланцут, Каліш. 1921–1923.
95. Нова Рада. Київ. 1917–1919.
96. Око. Каліш. 1921–1923.
97. Пам’ять століть. Київ. 1992–2003.
98. Робоча газета. Київ. 1917–1919.
99. Розбудова держави. Київ. 1992–2003.
100. Розбудова нації. Прага. 1928–1934.
101. Табор. Каліш, Париж. 1923–1939.
102. Тризуб. Париж. 1925–1940.
103. Український історик. Нью-Йорк, Торонто, Київ, Львів, Мюнхен. 1964–2003.
104. Український історичний журнал. Київ. 1957–2003.
105. Український комбатант. Новий Ульм. 1947–2003.
106. Український Скиталець. Ліберці, Йозефів. 1920–1923.
107. Український стрілець. Бердичів, Київ, Александрів Куявський. 1920–1921.

СПОГАДИ

108. Артюшенко Ю. Події і люди на моєму шляху боротьби за державу, 1917–1966. – Чикаго, 1966. – 221 с.
109. Бої на вулицях Києва, 1918 р.: (Спогади) / К. К. // За Золотоверхий Київ. – Львів, 1922. – С. 3–21.
110. Венгринович С. Зі споминів гарматчика: Уривок з денника // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1932. – № 2. – С. 14–16.
111. Вишнівський О. Вапнярка: (Зі спогадів командира Синього полку) // За державність: Матеріали до історії війська укр. – Каліш, 1934. – Зб. 4. – С. 161–189.
112. Вишнівський О. До історії Синіх і Залізних: (Зі спогадів командира 7-го Синього полку) // За державність: Матеріали до історії війська укр. – Каліш, 1937. – Зб. 7. – С. 68–101.
113. Гайдучок С. Воєнні спомини. – Львів, 2002. – 56 с.
114. Галан В. Київська катастрофа: (31 серп. 1919 – взяття Київа) // Вістник. – Львів, 1933. – № 12. – С. 936–940.
115. Галан В. Місяць слави об’єднаних українських військ: (Спомини з боїв у серп. 1919 р. в Україні) // Календар Канадійського фермера на рік 1953. – Вінніпег

, 1953. – С. 88–97.

116. Галан В. Батарея смерті: (Гармашам 4-го гарматного полку УГА на спомин: лютий 1919 р.) // Історичний календар-альманах “Червоної Калини” на 1934 рік. – Львів, 1933. – С. 55–75.

117. Гірняк Н. 48 днів на чолі Тернопільської військової округи: (Спогади, листопад-грудень 1918 р.) // Історичний календар-альманах “Червоної Калини” на 1938 рік. – Львів, 1937. – С. 130–141.

118. Горбачева Л. ...“В Україні ревіли гармати”..: (Спогади 1919 р.) // Календар-альманах “Дніпро” на звичайний рік 1937. – Львів, 1936. – С. 107–116.

119. Греків О. Весна 1918 року в Україні // За державність: Матеріали до історії війська укр. – Торонто, 1964. – Зб. 10. – С. 23–26.

120. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920): В 4 ч. Галицька руїна. Доба Центральної Ради. Доба Гетьманщини. Доба Директорії. – 2-е вид. – Мюнхен, 1969. – 543 с.

121. Дубрівний П. Сірожупанники: (Перша Укр. стріл.-козац. дивізія) // За державність: Матеріали до історії війська укр. – Торонто, 1964. – Зб. 10. – С. 38–78.

122. Євтимович В. Військо йде: Уривок зі спогадів про берез. 1917 р. в Києві. – Львів, 1937. – 123 с.

123. Єрошевич П. Спогади з часів гетьмана П. Скоропадського на Україні і повстання народу українського проти влади гетьмана та німців-окупантів. – Табор (Каліш). – 1929. – Ч. 9. – С. 75–83.

124. Жовківський Ю. Дещо про гарматну братію // Літопис Червоної Калини. – 1939. – Ч. 3. – С. 2–4.

125. Заклинський М. “А ми тую стрілецьку славу збережемо”. Спомин з визвольної війни. Ч. 9. – Львів, 1936. – 131 с.

126. З Полтавщини під Белз: (Зі споминів команданта “2-ої батареї 1-го важкогармат. Запорізь. полку”, січ.–лют. 1919 р.) / С. Б., Ю. К. // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1939. – № 3. – С. 12.

127. Кедровський В. В боротьбі за державність // За державність: Матеріали до історії війська українського. – Торонто, 1964. – Зб. 10. – С. 9–22.

128. Крезуб А. Між Білою Церквою і Мотовилівкою // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1930. – № 1. – С. 5–8; № 2. – С. 9–13.

129. Коновалець Є. Причинки до історії ролі Січових Стрільців в Українській революції // Розбудова нації (Прага). – 1928. – Ч. 1. – С. 18–23; Ч. 2. – С. 60–64; Ч. 3. – С. 104–110; Ч. 4. – С. 153–158; Ч. 5. – С. 199–204; Ч. 6. – С. 241–244.

130. Кравс А. За українську справу: Спомини про 3-й корпус УГА після переходу за Збруч. – Львів: Червона Калина, 1937. – 99 с.

131. Крат М. Вапнярська операція // Тризуб. – Париж, 1961. – № 1. – С. 10–15; № 2. – С. 15–19.

132. Купчак Д. З Запорозького корпусу до СС-ів: Воєн. спогад // Літопис Червон. Калини. – Львів, 1936. – № 12. – С. 5–7.

133. Луців Л. 1918 рік очима українського січового стрільця // Пам’ять століть. – Київ, 1998. – № 4. – С. 39–45.

134. Макарушка Л. Фрагменти з Чортківської офензиви // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1935 рік. – Львів, 1934. – С. 68–80.

135. Михайлик М. За стрілецьку славу: Спомини з рр. 1919–20. – Львів, 1936. – 128 с.
136. Мишуга Л. Похід українських військ на Київ (серпень 1919 р.). – Відень, 1920. – 27 с.
137. Монкевич Б. Спомини з 1918 р. 1. Від Житомира до Харкова. 2. Похід Болбочана на Крим. 3. Боротьба за донецький водозбір. – Львів, 1928. – 208 с.
138. Оборона Замостя VI Січовою Стрілецькою дивізією армії УНР у 1920 р. – Торонто, 1956. – 32 с.
139. Околот І. Зі споминів комбатанта батареї про дії на відтинку Угнова // Літопис Червон. Калини. – Львів, 1934. – № 7/8. – С. 17–18.
140. Омелянович-Павленко М. Спогади українського командарма. – Київ, 2002. – 460 с.
141. Петрів В. Спомини. Ч. I. – Львів, 1927. – 180 с.; Ч. II. – Львів, 1928. – 184 с.; Ч. III. – Львів, 1930. – 164 с.
142. Порохівський Г. Перша українська дивізія: (Спомини) // Календар-альманах “Дніпро” на переступний рік 1936. – Львів, 1935. – С. 50–67.
143. Порохівський Г. Спогади про I Український Корпус // Календар-альманах “Дніпро” на звичайний рік 1934. – Львів, 1934. – С. 26–54.
144. Про минуле Українського генерального військового комітету і початок організації Української армії: (Спроба іст. спогадів) / О. П. // Наша зоря. – Ланцут; Стшалково, 1921. – № 7/8. – С. 20–21; № 9. – С. 15–16; № 10/11. – С. 14–16; № 12. – С. 27–28; № 14. – С. 13–15.
145. Прохода В. Записки непокірливого: Історія нац. усвідомлення життя і діяльності звичайного українця. Ч. I. – Торонто, 1967. – 434 с.
146. Пузицький А. Боротьба за доступи до Києва (1919 р.) // За державність: Матеріали до історії війська українського. – Каліш, 1936. – Зб. 5. – С. 9–61; Зб. 6. – С. 13–64.
147. Революція на Україні. По мемуарам белых. – Москва; Ленинград, 1930. – 436 с.
148. Рогатинський І. Чортківська офензива (Спогади 1919 р.) // Історичний календар-альманах “Червоної Калини” на 1931 рік. – Львів, 1930. – С. 58–64.
149. Середа М. Перші українські військові частини // Історичний календар-альманах “Червоної Калини” на 1929 рік. – Львів, 1929. – С. 45–51.
150. Скоропадський Павло. Спогади. (Кінець 1917–грудень 1918). – Київ; Філадельфія, 1945. – 492 с.
151. Скоропадський П. Уривок зі “Споминів” гетьмана Павла Скоропадського: 1-й Укр. корпус // Хлібороб. – Відень, 1922–1923. – Кн. 4. – С. 3–40.
152. Смівський К. Моя служба Україні під командуванням гол[овного] от[амана] Симона Петлюри // Самостійна Україна. – Чикаго; Вінніпег, 1950. – № 6/7. – С. 12–15.
153. Смівський К. З часів визвольних змагань // Укр. комбатант. – Новий Ульм, 1958. – № 7. – С. 35–39.
154. Спогади. Ч. 1. Тернистим шляхом. Вип. 1. – Каліш, 1921. – 46 с.
155. Спогади. Ч. 2. Тернистим шляхом. Вип. 5. – Каліш, 1922. – 51 с.

156. Степук Ф. Из писем прапорщика-артиллериста. – Прага, 1926. – 86 с.
157. Сулківський Б. З історії формування 2-го Січового Запорізького корпусу на Південно-Західному фронті в році 1917: (Спомини) // Табор. – Варшава, 1927. – № 4. – С. 71–86.
158. Татарський В. Під чотирма прапорами: Спогад. – Мюнхен, 1959. – 134 с.
159. 1918 год на Украине. – Москва, 2001. – 414 с.
160. Удовиченко О. Перша боротьба за Київ (1917–1918) // Військова справа. – Париж, 1927–1928. – № 1. – С. 8–14.
161. Фріш Р. Из днів слави артилерії УГА: Битва під Ліщином // Історичний календар-альманах “Червоної Калини” на 1928 рік. – Львів, 1927. – С. 146–150.
162. Шухевич С. Спомини з Українсько-Галицької Армії (1918–1920): (У 5 ч.). – Львів: Червона Калина, 1929. Ч. 1: Від листопада 1918 до квітня 1919. – 176 с.; Ч. 2: Від квітня 1919 до липня 1919. – 176 с.; Ч. 3: Від липня 1919 до січня 1920. – 162 с.; Ч. 4: Від січня 1920 до квітня 1920. – 164 с.; Ч. 5: Від квітня 1920 до серпня 1920. – 147 с.

ДОСЛІДЖЕННЯ

163. Андрусак М. Думи Грушевського про потребу української армії // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1935. – № 3. – С. 7–8.
164. Аніщенко В. О. Становлення збройних сил України в період Центральної Ради (квіт.–трав. 1917–1918 рр.) // Зб. наук. пр. – Хмельницький, 1998. – № 7, ч. 2. – С. 48–52.
165. Антонов-Овсеєнко В. А. Записки о гражданской войне. В 3-х т. – Т. 1. – Москва, 1924. – 300 с.
166. Антонов-Овсієнко В. О. В боротьбі проти Директорії // Літопис революції (Харків). – 1930. – № 1. – С. 103–132; № 2. – С. 104–151; № 3–4. – С. 78–109; № 5. – С. 173–193.
167. Аріо. Нарис історії XIV бригади УГА // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1930. – № 1. – С. 16–18; № 2. – С. 18–19; № 3. – С. 19–20; № 4. – С. 20–23; № 5. – С. 19–21; № 6. – С. 20–22; № 7/8. – С. 25–29; № 9. – С. 16–19; № 10. – С. 19–20.
168. Артиллерия. – Москва, 1953. – 480 с.
169. Бабій В. 9-й гарматний полк // Українська Галицька армія. Т. 1. – Вінніпег, 1958. – С. 197–198.
170. Барановська Н. Українізація Південно-Західного фронту і VIII армії Румунського фронту восени 1917 р. // Вісник Національного університету “Львівська політехніка” “Армія і держава”. – 2001. – № 431. – С. 14–19.
171. Барсуков Е. В. Артиллерия российской армии. Т. 1. – Москва, 1948. – 390 с.; Русская артиллерия в мировую войну. Т. 2. – Москва, 1940. – 464 с.
172. Безручко М. Січові Стрільці в боротьбі за державність (березень–грудень 1919 р.) – Каліш, 1932. – 82 с.
173. Бог войны. – Москва, 1979. – 256 с.
174. Борковський І. Удар на Чортків // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1938. – № 7/8. – С. 5–10.
175. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. – Київ, 1987. – 632 с.

176. Верига В. Визвольні змагання в Україні. 1914–1923: У 2-х томах. – Львів, 1998. – Т. 1. – 524 с.; Т. 2. – 502 с.
177. Витман К. Н. Гражданская война и национальные воинские формирования (1917 г.) // Революция и Гражданская война 1917–1920 годов: новое осмысление: Материалы Междунар. науч. конф., 10–18 нояб. 1995 г. – Симферополь, 1995. – С. 19–20.
178. Внуков В. Артилерія. – Київ, 1937. – 74 с.
179. Волков С. В. Белое движение. Энциклопедия гражданской войны. – Санкт-Петербург; Москва, 2002. – 672 с.
180. Волковинський В. М. Військова діяльність С. В. Петлюри (1917–початок 1918 р.) // Українська демократична революція 1917–1918 років: Матеріали наук. теорет. конф. (17 квіт. 1992 р.). – К., 1992. – С. 32–36.
181. Гаврилюк Г. І. Кадрова політика військового міністерства Української Держави і проблема комплектування Армії в травні–листопаді 1918 р. // Вісник Харк. ун-ту. – 1998. – № 401: Історія України, вип. 2. – С. 110–118.
182. Гаврилюк Г. Людський фактор у військовій політиці гетьманату П. Скоропадського (квітень–грудень 1918 р.) // Київ. старовина. – К., 2000. – № 4. – С. 39–44.
183. Галан В. Батерія смерти. – Джерсі Сіті, 1968. – 238 с.
184. Галан В. 10-й гарматний полк // Українська Галицька Армія. Т. 1. – Вінніпег, 1958. – С. 199–201.
185. Гарчева Л. Збройні сили Центральної Ради у лютому–квітні 1918 року // Військо України. – К., 1993. – № 8. – С. 102–107.
186. Гірняк Никифор. Останній акт трагедії Української Галицької Армії. – Нью-Йорк, 1959. – 285 с.
187. Головченко В. В., Онищенко Н. М. Українська народна армія за часів Центральної Ради // Трибуна. – 1993. – № 6. – С. 27–28.
188. Голубко В. Армія Української Народної Республіки, 1917–1918: Утворення та боротьба за державу. – Львів, 1997. – 288 с.
189. Голубко В. Є. Військове будівництво в Україні періоду Центральної Ради: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – Львів, 1998. – 32 с.
190. Голубко В. Є. Військове будівництво Павла Скоропадського: плани і реалії // Вісн. ун-ту “Львів. політехніка”. – 1999. – № 377: Держава та армія. – С. 28–39.
191. Голубко В. Е. Участие войск Юго-Западного, 8-й армии Румынского фронтов и Черноморского флота в революционных событиях на Украине в марте–феврале 1918 г.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук / Львов. ун-т. – Львов, 1991. – 16 с.
192. Гордієнко В. І постала Україна: (До 75-річчя створення Збройн. Сил. УНР) // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1993. – № 3/4. – С. 2–7.
193. Гордієнко В. Українська Галицька Армія. – Львів, 1991. – 110 с.
194. Гордієнко Г. Українізація війська (1917 р.) // Золоті роковини: До 50-річчя великої Укр. нац. революції та відновлення Укр. державності, 1917–1967. – Нью-Йорк, 1966. – С. 135–138.

195. Горелов В. І. Військова діяльність П. Скоропадського при Тимчасовому уряді та Центральній Раді (березень–грудень 1917 р.) // Наукові записки: Зб. пр. молодих вчених та аспірантів / Ін-т укр. археографії та джерелознавства. – К., 1997. – Т. 2. – С. 322–352.

196. Горелов В. Військово-політична діяльність П. Скоропадського при Центральній Раді (січень–квітень 1918 р.). Підготовка та здійснення державного перевороту // Наукові записки: Зб. пр. молодих вчених та аспірантів. Т. 3. – Київ, 1999. – С. 401–436.

197. Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. – Москва, 1983. – 697 с.

198. Гриневич Л. Військове будівництво в Радянській Україні (1917– початок 30-х років ХХ ст.) // Історія українського війська, 1917–1995. – Львів, 1996. – С. 10–331.

199. Гриневич Я. З XIV Бригадою на Великій Україні // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1935. – № 7/8. – С. 2–6.

200. Губський С. IV Універсал і будівництво збройних сил // Українознавство: календар-щорічник. – К., 1998. – С. 53–60.

201. Дашкевич Р. Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота. – Нью-Йорк, 1965. – 206 с.

202. Дашкевич Ярослав. Дорогами української Клію. Про становище історичної науки в Україні // Україна в минулому. Вип. VIII. – Київ; Львів, 1996. – С. 54–63.

203. Дем'янко О. М. Деякі питання про формування української національної армії у 1917 році // Наук. зап. з історії України: Зб. ст. – Кіровоград, 1993. – Вип. 2. – С. 19–25.

204. Деникин А. Очерки русской смуты. Поход на Москву // Белое движение: начало и конец. – Москва, 1990. – С. 104–357.

205. Децинський Л. Є. Із історії боротьби УНР проти більшовицької агресії (грудень 1917 – січень 1918 рр.): уроки і сучасність // Вісник університету “Львівська політехніка”. № 377. “Держава та армія”. – Львів, 1999. – С. 3–10.

206. Децинський Л. Є., Голубко В. Є. З історії створення збройних сил Української Народної Республіки (берез. 1917 – квіт. 1918 рр.) // Розбудова держави. – Київ, 1996. – № 6. – С. 50–55.

207. Довбня Володимир. Січові Стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917–1920 років. – Київ, 2002. – 216 с.

208. Домбровський О. І. З історії формування українських збройних сил в 1917 році // Зап. іст. фак. / Одес. ун-т. – 1996. – Вип. 2. історія України. – С. 78–85.

209. Дорошенко Д. Організація збройних сил Української держави // Бюл. Гетьман. управи. – Берлін, 1929. – № 2. – С. 35–39.

210. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Т. 2. Українська Гетьманська держава 1918 року. – Ужгород, 1930. – 424 с.

211. Доценко О. Зимовий похід (армії Української Народної Республіки) (6. XII. 1919–6.V.1920). – Варшава, 1932. – СЛІІ, 240.

212. Думін О. Гетьман Павло Скоропадський як командант 1-го Українського корпусу й наказний отаман Вільного козацтва // За велич нації. – Львів, 1938. – С. 32–38.

213. Думін О. Дещо про стан Армії УНР на переломі 1918–19 р.: (На маргінесі звіту ген. Грекова) // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1934. – № 3. – С. 4–8.
214. Думін О. 5-та Херсонська стрілецька дивізія та її перехід на Закарпаття в серпні 1920 р. // За державність: Матеріали до історії війська українського. – Варшава, 1938. – Зб. 9. – С. 76–91.
215. Ейдеман Р., Какурін М. Громадянська війна на Україні. – Харків, 1928. – 71 с.
216. Єрошевич П. З боротьби українського народу за свою незалежність // За державність: Матеріали до історії війська українського. – Варшава, 1938. – Зб. 8. – С. 9–65; Зб. 9. – С. 18–59.
217. Загоронюк Л. Зимові походи Армії УНР: Перший Зимовий похід (6 груд. 1919 – 5 трав. 1920 рр.). Другий Зимовий похід (4–21 листоп. 1921 р.) // Військо України. – К., 1999. – №11/12. – С. 48–49.
218. Задунайський В. В. Структура Армії УНР доби Директорії. – Донецьк, 1994. – 25 с.
219. Задунайський В. В. Некоторые аспекты строительства армии УНР периода Центральной Рады // Летопись Донбасса. – Донецк, 1994. – Вып. 2. – С. 159–162.
220. Зарицький В. Відродження збройних сил України в 1917–18 роках // Вісті комбатанта. – Торонто, 1979. – № 2. – С. 74–79.
221. Зарицький В. З під Києва до Львова // Літ. наук. вісн. – Львів, 1928. – Кн. 12. – С. 334–342.
222. Зелінський В. Синьожупанники. – Берлін, 1938. – 76 с.
223. Зінкевич Р. Д., Кручкевич Г. С., Марискевич Г. Ф. Діяльність Центральної Ради в напрямі українізації армії і створення національних збройних сил у 1917 році // Україна на етапі національно-державного відродження. – Львів, 1992. – С. 31–36.
224. Зінкевич Р. Д., Марискевич Р. Д. Формування перших українських військових з'єднань у 1917 р. // Вісн. Львів. ун-ту. Серія історія. – 1992. – Вип. 28. – С. 73–77.
225. “Золоті Ворота”. Історія Січових Стрільців 1917–1919. Збірник. – Львів, 1937. – 395 с.
226. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). – Вид. 4-те. – Львів, 1992. – 702 с.
227. Історія Червоної Армії. – Харків, 1930. – 357 с.
228. История отечественной артиллерии. Т. III. Кн. 7. – Москва, 1964. – 670 с.; Кн. 8. – Москва, 1964. – 720 с.
229. История первой мировой войны. 1914–1918. – Т. 17. – Москва, 1975. – 446 с.
230. Кавтарадзе А. Г. Военные специалисты на службе Республики Советов 1918–1920 гг. – Москва: Воениздат, 1988. – 227 с.
231. Какурин Н. Е. Как сражалась революция. Т. 2. 1919–1920 гг. – Москва; Ленинград: Государственное издательство, 1926. – 432 с.

232. Какурин Н. Стратегический очерк гражданской войны. – Москва; Ленинград, 1926. – 240 с.
233. Какурин Н. Е., Меликов В. А. Война с белополяками 1920 г. – Москва, 1925. – 380 с.
234. Каляев А. О. Українська галицька Армія в українсько–польській війні: історичний досвід та уроки // Збірка матеріалів наукової конференції “Збройні сили України – гарант незалежності держави: уроки минулого і сучасність”. – Львів, 1996. – С. 75–78.
235. Каменецький З. Німецька політика супроти України в 1918 р. та її історична генеза // Український історик. – 1968. – № 1–4. – С. 5–18; 1969. – № 1–3. – С. 74–85.
236. Капустянський М. Похід українських армій на Київ–Одесу в 1919 р. (Корот. воєн.-іст. огляд). – Ч. 1/2. – Львів, 1921. – 88 с.; Ч. 3. – Львів, 1922. – 128 с.
237. Карпус З., Срібняк І. Формування з’єднань Армії УНР у Польщі в 1920 р. // Український історичний журнал. – 2000. – № 1. – С. 80–95.
238. Кедровський В. Початки національного війська (1917 р.) // Збірник пам’яті Симона Петлюри (1879–1926). – Київ, 1992. – С. 216–220.
239. Кедровський В. З другого Всеукраїнського військового з’їзду // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1923. – Кн. 10. – С. 139–148.
240. Кедровський В. Українізація в російській армії // Укр. історик. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1967. – № 3/4. – С. 61–77.
241. Кетрос Д. Так творилося українське військо. 1917–1917. – Лондон, 1958. – 64 с.
242. Колянчук Олександр. Українська військова еміграція у Польщі. 1920–1939. – Львів, 2000. – 274 с.
243. Колянчук С., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. – Львів, 1995. – 284 с.
244. Кондратюк В. О., Бураченкова С. Б. Українська революція: здобутки і втрати в державницьких змаганнях (1917–1920). – Київ, 1998. – 278 с.
245. Кондратюк В. О., Регульський В. Л. ЗУНР: становлення і захист. – Львів, 1998. – 94 с.
246. Корпус Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис. Ювілейне видання 1917–1967. – Чикаго, 1969. – 664 с.
247. Кравков Л. Очерк развития артиллерии. – Ленинград, 1924. – 124 с.
248. Кравчук М. Військове будівництво УСРР (1917–1919 рр.). – Івано-Франківськ, 1998. – 48 с.
249. Кравчук М. Військове будівництво ЗУНР // Вісник Акад. прав. наук України. – Х., 1998. – № 1. – С. 112–120.
250. Кравчук М. В. Правові основи будівництва Національних Збройних Сил України в 1914–1993 рр. – Івано-Франківськ, 1997. – 292 с.
251. Кравчук М. Українська держава та військове будівництво в період Гетьманату // Нова політика. – К., 1998. – № 1. – С. 37–40.
252. Крат М. Лунали дзвони і гармати: (До 40-ліття закінчення I Зимового походу) // Бюл. Союзу бувших укр. вояків у Канаді. – Торонто, 1960. – № 4. – С. 8–9.
253. Крат М. 1920 рік: (Про забуті дії українського війська) // За державність: Матеріали до історії війська українського. – Торонто, 1964. – Зб. 10. – С. 79–90.

254. Крезуб А. Нарис історії українсько-польської війни, 1918–1919. – Львів, 1933. – 179 с.
255. Крезуб А. Повстання проти гетьмана Скоропадського і Січові стрільці: (Кілька завваг до його історії) // Літ.-наук. вісник. – Львів, 1928. – Кн. 11. – С. 219–225; Кн. 12. – С. 309–318.
256. Кривоший Г. Ф. Армія і Центральна Рада // Україна ХХ століття: історія та право: Зб. наук. пр. – Запоріжжя, 1998. – Вип. 1. – С. 54–73.
257. Кузьма Олекса. Листопадові дні 1918 р. – Львів: Червона Калина, 1931. – 448 с.
258. Кульчицький Т. Старшинські школи Галицької армії // Українська Галицька Армія. Т. 4. – Вінніпег, 1968. – С. 252–273.
259. Купчанко К. Армія групи генерала Кравса в наступі на Київ в серпні 1919 року // Календар Червоної Калини на 1923 р. – Львів, 1922. – С. 108–117.
260. Курах М. Чи Січові стрільці брали участь у Зимовому поході // Вісті комбатанта. – Торонто, 1961. – № 1/2. – С. 24–36.
261. Курилюк Я. 1-й гарматний полк УГА // Українська Галицька Армія. Т. 1. – Вінніпег, 1958. – С. 181–183.
262. Кучабський В. Корпус Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис. – Чікаго, 1969. – 663 с.
263. Кучер В., Срібняк І. Армія УНР: Погляд крізь роки // Київ, 1997. – № 1/2. – С. 126–131.
264. Лагута Р. Перший Український Корпус: (1917 р. на Україні) // Календар-альманах Канадійського фермера на рік 1967. – Вінніпег, 1967. – С. 34–41.
265. Левченко С. Інструкторська Школа старшин // За державність: Матеріали до історії війська укр. – Варшава, 1938. – Зб. 8. – С. 119–139.
266. Левченко С. 8-ий Катеринославський корпус // За державність: Матеріали до історії війська укр. – Варшава, 1938. – Зб. 9. – С. 60–75.
267. Литвин М. Розгром кінармії Будьонного під Львовом і Замостям у 1920 р. // Львів: Іст. нариси. – Львів, 1996. – С. 385–388.
268. Литвин М. У кільці фронтів українсько-польської війни, 1918–1919 рр. // Львів: Іст. нариси. – Львів, 1996. – С. 357–384.
269. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. / НАН України. Ін-т українознавства, Ін-т Схід.-Центр. Європи. – Львів, 1998. – 488 с.
270. Литвин М. Українська національно-демократична революція // Історія України. Вид. 2-ге. – Львів, 1998. – С. 213–218.
271. Литвин М. Проголошення Української Народної Республіки // Історія України. Вид. 2-ге. – Львів, 1998. – С. 223–226.
272. Литвин М. Українська держава Павла Скоропадського // Історія України. Вид. 2-ге. – Львів, 1998. – С.230–233.
273. Литвин М. Відродження УНР // Історія України. Вид. 2-ге. – Львів, 1998. – С.235–239.
274. Литвин М. Західно-Українська Народна Республіка // Історія України. Вид. 2-ге. – Львів, 1998. – С.239–251.
275. Литвин М. Революційний падолист 1918-го у Перемишлі // Перемиські дзвони. – 1992. – № 10-12. – С. 18–20.

276. Литвин М. Легіон Українських січових стрільців // Довідник з історії України. Вид. 2-ге. – Київ, 2002. – С. 567.
277. Литвин М. Польсько-радянська війна 1920 р. // Довідник з історії України. Вид. 2-ге. – Київ, 2002. – С. 601–602.
278. Литвин М. Ризький договір 1921 р. // Довідник з історії України. Вид. 2-ге. – Київ, 2002. – С. 655.
279. Литвин М., Науменко К. Алмазов Олекса // Довідник з історії України. Вид. 2-ге. – Київ, 2002. – С. 22.
280. Литвин М., Науменко К. Галкин Олексій // Довідник з історії України. Вид. 2-ге. – Київ, 2002. – С. 149.
281. Литвин М., Науменко К. Крат Михайло // Довідник з історії України. Вид. 2-ге. – Київ, 2002. – С. 366.
282. Литвин М., Науменко К. Куц Віктор // Довідник з історії України. Вид. 2-ге. – Київ, 2002. – С. 389.
283. Литвин М., Науменко К. Лігнау Олександр // Довідник з історії України. Вид. 2-ге. – Київ, 2002. – С. 417.
284. Литвин М., Науменко К. Палій-Неїло Борис // Довідник з історії України. Вид. 2-ге. – Київ, 2002. – С. 551.
285. Литвин М., Науменко К. Пересада-Суходольський Михайло // Довідник з історії України. Вид. 2-ге. – Київ, 2002. – С. 561.
286. Литвин М., Науменко К. Романовський Микола // Довідник з історії України. Вид. 2-ге. – Київ, 2002. – С. 667.
287. Литвин М., Науменко К. Савченко Володимир // Довідник з історії України. Вид. 2-ге. – Київ, 2002. – С. 706.
288. Литвин М., Науменко К. Садовський Михайло // Довідник з історії України. Вид. 2-ге. – Київ, 2002. – С. 710.
289. Литвин М., Науменко К. Сальський Володимир // Довідник з історії України. Вид. 2-ге. – Київ, 2002. – С. 711.
290. Литвин М., Науменко К. Самутін Петро // Довідник з історії України. Вид. 2-ге. – Київ, 2002. – С. 716–717.
291. Литвин М., Науменко К. Санників Олександр // Довідник з історії України. Вид. 2-ге. – Київ, 2002. – С. 718.
292. Литвин М., Науменко К. Сварика Василь // Довідник з історії України. Вид. 2-ге. – Київ, 2002. – С. 719.
293. Литвин М., Науменко К. Синєоків Микола // Довідник з історії України. Вид. 2-ге. – Київ, 2002. – С. 751.
294. Литвин М., Науменко К. Сінклер Володимир // Довідник з історії України. Вид. 2-ге. – Київ, 2002. – С. 754.
295. Литвин М., Науменко К. Слюсаренко Володимир // Довідник з історії України. Вид. 2-ге. – Київ, 2002. – С. 787.
296. Литвин М., Науменко К. Смовський Костянтин // Довідник з історії України. Вид. 2-ге. – Київ, 2002. – С. 788.
297. Литвин М., Науменко К. Тарнавський Мирон // Довідник з історії України. Вид. 2-ге. – Київ, 2002. – С. 843.
298. Литвин М., Науменко К. Ціріц Густав // Довідник з історії України. Вид. 2-ге. – Київ, 2002. – С. 1035.

299. Литвин М. Петлюра Симон. Довідник з історії України. Вид. 2-ге. – Київ, 2002. – С. 567.
300. Литвин М., Науменко К. Історія галицького стрілецтва. – Львів, 1990. – 200 с.
301. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів, 1995. – 360 с.
302. Литвин С. Симон Петлюра в 1917–1926 роках. Історіографія та джерела. – Київ, 2000. – 462 с.
303. Лихолат А. В. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917–1922 гг.). – Москва, 1954. – 654 с.
304. Мазепа Ісаак. Україна в огні і бурі революції 1917–1921 рр. У 3-х т. – Прага, 1950–1951. – Т. 1. – 212 с.; Т. 2. – 245 с.; Т. 3. – 223 с.
305. Макарушка Л. Чортківська офензива // Українська Галицька Армія. Т. IV. – Вінніпег, 1968. – С. 6–63.
306. Мельтюхов М. Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918–1939 гг. – Москва, 2001. – 459 с.
307. Макаручук О. Г., Макаручук В. С. Військова старшина армії Директорії УНР (1918–1919) // Тези доп. 49-ї наук.-вироб. конф. ЛАВМ. – Львів, 1992. – С. 157–158.
308. Марак В. Коротка історія 9 гарматного полку УГА // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1932. – № 1. – С. 17–21.
309. Мацькевич С. Артилерійська група “Глибока” // Українська Галицька Армія. Т. 1. – Вінніпег, 1958. – С. 196.
310. Мацькевич С. Артилерія Української Галицької Армії // Українська Галицька Армія. Т. 1. – С. 177–181.
311. Мацькевич С. 2-й гарматний полк // Українська Галицька Армія. Т. 1. – С. 184–186.
312. Мацькевич С. 3-й гарматний полк // Українська Галицька Армія. Т. 1. – С. 186–187.
313. Мацькевич С. 4-й гарматний полк // Українська Галицька Армія. Т. 1. – С. 187–188.
314. Мацьків Т. 3-ий гарматний полк // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. 3. – Вінніпег, 1966. – С. 91–94.
315. Мельникович О. 5-й гарматний полк // Українська Галицька Армія. Т. 1. – С. 189–190.
316. Мельтюхов М. Советско-польские войны. – Москва, 2001. – 464 с.
317. Мизак Н. За тебе, свята Україна. Південне Надзбруччя у визвольних змаганнях ОУН–УПА. Чортківський район ОУН. – Чернівці, 2000. – 416 с.
318. Микитюк Д. Організаційна структура Української Галицької Армії // Українська Галицька Армія. Т. 1. – Вінніпег, 1958. – С. 73–126.
319. Мірчук П. На історичному закруті. – Торонто, 1959. – 72 с.
320. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917–1918. Т. 1. – Торонто, 1970. – 568 с.
321. Монкевич Б. Організація армії Української Держави 1918 р. // Україна в минулому. – К.; Львів, 1995. – Вип. 7. – С. 67–112.

322. Монкевич Б. Чорні Запорожці: Зимовий похід й остання кампанія Чорних Запорожців. – Львів, 1929. – 152 с.
323. Монкевич Б. Піонери Українського війська // Табор. – Варшава, 1927. – № 4. – С. 9–18.
324. Монкевич Б. Слідами новітніх запорожців: Похід Болбочана на Крим. – Львів, 1928. – 206 с.
325. Науменко А. Старшинський корпус Армії УНР періоду Директорії // Воєнна історія. – 2003. – № 1. – С. 91–98.
326. Науменко К. Генералітет Української Народної Республіки // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. – Toruń 1997. – S. 217–234.
327. Науменко Ю. На переломі: (Причинки до історії українізації частин в бувшій рос. армії. Луцьк–Рівне в 1917 р.) // За державність: Матеріали до історії війська укр. – Каліш, 1935. – Зб. 5. – С. 186–196.
328. Оглоблин Олександр. Завдання української історіографії на еміграції // Український історик. – 1978. – № 4. – С. 59–63.
329. Околот І. Під Кристинополем // Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч. 7–8. – С. 13–14.
330. Олексій Р. 7-й гарматний полк // Українська Галицька Армія. Т. 1. – С. 193–195.
331. Омелянович-Павленко М. Зимовий похід – Каліш, 1934. – 191 с.
332. Омелянович-Павленко М. Українсько-польська війна, 1918–1919. – Прага, 1929. – 71 с.
333. Онацький Є. Організація збройних сил Української Держави: Формування регулярної Української Армії // Бюлетень Гетьман. управи. – Берлін, 1929. – № 2. – С. 35–39.
334. Онищук Д. Останні дії 2-го гарматного полку (1920 р.) // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1933. – С. 3–8.
335. Отечественная артиллерия. 600 лет. – Москва, 1986. – 365 с.
336. Павленко Ю., Храпов Ю. Українська державність з 1917–1919 рр. – Київ, 1995. – 262 с.
337. Папікян А. Л. Проблема військового будівництва в діяльності Директорії Української Народної Республіки // Зб. наук.-метод. праць / Військ. інт-т при ун-ті “Львів. політехніка”. – 1998. – Вип. 4. – С. 137–141.
338. Петлюра Симон. Статті. – Київ, 1993. – 340 с.
339. Плечко М. Організація збройних сил в Українській Гетьманській державі в 1918 році // Нація в поході. – Берлін, 1941. – № 3/4. – С. 20–25; № 5/6. – С. 23–32; № 7/8. – С. 20–32.
340. Приходько В. Військові учбові заклади, їх роль та місце у формуванні збройних сил Української держави 1918 року // Наукові записки Терноп. пед. ун-ту. Сер.: Історія. – 1999. – Вип. 8. – С. 26–32.
341. Приходько В. Роль генерала Павла Скоропадського в українізації війська // Вісн. Терноп. техн. ун-ту. – 1998. – Т. 3, вип. 4. – С. 195–198.
342. Проданюк Ф. Українська Держава та її гетьман Павло Скоропадський // Військо України. – 1993. – № 10. – С. 79–91.
343. Прохода В. Записки до історії Сірих або Сірожупанників. Ч. 2 // Табор. – Варшава, 1927. – № 5. – С. 47–62; 1928. – № 6. – С. 22–48; № 7. – С. 43–53; № 8. – С. 53–63; 1930. – № 14. – С. 98–110.

344. Прудиус П. 1-й гарматний полк // Українська Галицька Армія. – Т. II. – Вінніпег, 1960. – С. 91–94.
345. Прудиус П. Артилерія 1-го гарматного Запорізького полку у складі УГА // Українська Галицька Армія. Т. II. – Вінніпег, 1960. – С. 95–97.
346. Россия в мировой войне 1914–1918 гг. (в цифрах). – Москва, 1925. – 313 с.
347. Рубльов О. С., Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. – Київ, 1999. – 320 с.
348. Самутин П. Організація українського війська за часів Української держави 1918 року // Вісті комбатанта. – Торонто, 1965. – № 4. – С. 6–16; № 5. – С. 10–17.
349. Самутин П. Українські збройні сили в році 1920 // Альманах Українського народного союзу на ювілейний рік 1968. – Джерсі-Сіті; Нью-Йорк, 1968. – С. 139–150.
350. Симон Петлюра та Українська національна революція. Збірник праць. – Київ, 1995. – 356 с.
351. Сідак В.С. Національні спецслужби в період Української революції (1917 – 1921 рр.) – К.: „Геноза”, 1998. – 256 с.
352. Смовський К. Окремий Чорноморський Кіш // За державність: Матеріали до історії війська українського. – Варшава, 1938. – Зб. 8. – С. 99–118.
353. Солдатенко В. Ф. Збройні сили в Україні (грудень 1917 р. – квітень 1918 р.) // Український історичний журнал. – К., 1992. – № 12. – С. 42–58.
354. Солдатенко В. Ф. Становлення української державності і проблема збройних сил (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) // Український історичний журнал. – К., 1992. – № 5. – С. 38–51.
355. Солдатенко В. Ф. Центральна Рада та українізація армії (літо–осінь 1917 р.). – Український історичний журнал. – К., 1992. – № 6. – С. 26–39.
356. Солдатенко В. Ф. Українська революція: Концепція та історіографія. – Київ, 1997. – 411 с.
357. Солдатенко В. Ф. Українська революція: Концепція та історіографія (1918–1920 рр.). – Київ, 1999. – С. 418.
358. Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена. Інтернована Армія УНР в таборах Польщі і Румунії (1921–1924 рр.). – Київ; Філядельфія, 1997. – 185 с.
359. Стахів Матвій. Україна в добі Директорії УНР. Том. 1. – Скрантон, 1962. – 272 с.
360. Стефанів З. Українські Збройні Сили, 1917–21 рр. Ч. 1. Доба Центральної Ради й Гетьманату. – 2-е випр. вид. – Б. м., 1947. – 119 с.
361. Стефанів З. Українські Збройні Сили в 1917–1921 рр.: Воєн.-іст. нарис. Ч. 1. – Коломия, 1935. – 123 с.
362. Строков А. А. Вооруженные силы и военное искусство в Первой мировой войне. – Москва, 1974. – 616 с.
363. Супруненко Н. И. Очерки гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине 1918–1920. – Москва, 1966. – 456 с.
364. Супруненко М. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. – Київ, 1957. – 107 с.

365. Тинченко Ярослав. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. 1917–1921 року. – Київ, 1995. – 258 с.
366. Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918) – Київ; Львів, 1996. – 371 с.
367. Ткачук А. Г. Крах спроб Центральної Ради використати українізовані військові формування в 1917 р. // Український історичний журнал. – К., 1967. – № 8. – С. 75–84.
368. Тишовецький О. 11-й гарматний полк // Українська Галицька Армія. – Т. 1. – Вінніпег, 1958. – С. 202–203.
369. Удовиченко О. Від Дністра до лінії перемир'я і відворот за Збруч: Бойові чини правої групи армії УНР (15 верес. – 21 листоп. 1920 р) // За державність: Матеріали до історії війська укр. – Каліш, 1935. – Зб. 5. – С. 76–123; 1936. – Зб. 6. – С. 77–109.
370. Удовиченко О. Третя залізна дивізія: Матеріали до історії війська УНР. Рік 1919. – Нью-Йорк, 1971. – 264 с.
371. Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій українських збройних сил 1917–1921. – Вінніпег, 1954. – 179 с.
372. Україна-Польща: Історія і сучасність. Збірник статей. – Київ, 2003. – Ч. 1. – 496 с. – Ч. 2. – 328 с.
373. Фріш Р. 6-й гарматний полк // Українська Галицька Армія. Т. 1. – Вінніпег, 1958. – С. 191–192.
374. Харук А. І. Становлення Військово-Повітряних Сил України в 1917 р. // Вісник Національного університету “Львівська політехніка” “Армія і держава”. – 2001. – № 431. – С. 19–25.
375. Химиця Н. О. Деякі аспекти участі молоді в українізації тилових резервних частин Південно-Західного та Румунського фронтів навесні–влітку 1912 р. // Вісник Національного університету “Львівська політехніка” “Армія і держава”. – 2001. – № 431. – С. 9–14.
376. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. – Прага, 1921. – Т. I. – 152 с.; Т. II. – 200 с.; Т. III. – 160 с.; Т. IV. – 1922. – 192 с.
377. Чижевський Г. Коротка історія 3-ї Залізної дивізії, 1919. – 56 с.
378. Шандрук П. Українська армія в боротьбі з Московщиною (18 жовтня – 21 листопада 1920 р.) // За державність: Матеріали до історії війська укр. – Каліш, 1934. – Зб. 4. – С. 201–236.
379. Шанковський Л. Де були українські полки австрійської армії при кінці світової війни // Літопис Червоної Калини. 1939. – Ч. 7. – С. 19–23.
380. Шанковський Л. Нарис української воєнної історіографії // Український історик. – 1970. – Ч. 4 (28). – С. 67–75; 1971. – № 1–2 (29–30). – С. 58–69; № 3–4 (31–32). – С. 31–32; 1972. – Ч. 3–4 (35–36). – С. 55–71; – Ч. 3–4 (39–40). – С. 113–126; 1974. – Ч. 1–3 (41–43). – С. 48–64; 1975. – Ч. 1–2 (45–46). – С. 45–69.
381. Шанковський Л. Українська армія у боротьбі за державність. – Мюнхен, 1958. – 317 с.
382. Шанковський Л. Українська Галицька Армія. Воєнно-історична студія. – Львів, 1999. – 396 с.
383. Широкогород А. Энциклопедия отечественной артиллерии. – Минск, 2000. – 1156 с.
384. Шикарев Ю. В. История оружия. Артиллерия. – Москва, 2001. – 270 с.

385. Щусь О. Й. Всеукраїнські військові з'їзди. – К., 1992. – 86 с.
386. Якимович Б. Збройні сили України. Нарис історії. – Львів, 1996. – 359 с.
387. Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки. – Київ, 2003. – 767 с.
388. Bagiński H. Polska na wschodzie 1914–1920. – Warszawa, 1921. – 561 s.
389. Dziesięciolecie odrodzenia Polskiej siły zbrojnej. 1918–1928. – Warszawa, 1928. – 455 s.
390. Hupert W. Zajęcie Małopolski Wschodniej i Wołynia w roku 1919. – Lwów; Warszawa, 1928. – 107 s.
391. Karpus Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy w Polsce w latach 1918–1924. – Toruń, 1991. – 160 s.
392. Klimecki M. Czortków 1919. – Warszawa, 2000. – 212 s.
393. Klimecki M. Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Wschodnią Galicję 1918–1919 r. Aspekty polityczne i wojskowe. – Warszawa, 1997. – 286 s.
394. Nowakowski T. Armia Austro-Węger (1908–1918). – Warszawa, 1992. – 216 s.
395. Prszybylski A. Wojna polska 1918–1921. – Warszawa, 1930. – 239 s.
396. Stoliński A. Organizacja wielkich jednostek kawalerii i oddziałów artylerii konnej w okresie od marca 1919 r. do sierpnia 1939 r. // Studia i materiały do historii wojskowości. T. 36. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1994. – S. 181–199.

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ОБОРОНИ УКРАЇНИ

На правах рукопису

Ткачук Павло Петрович

УДК 947.04”1917-1920”

**ФОРМУВАННЯ АРТИЛЕРІЙСЬКИХ ЧАСТИН ТА ЇХ УЧАСТЬ У
БОЙОВИХ ДІЯХ ПО ЗАХИСТУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ
1917–1920 РР.**

ДОДАТКИ

20.02.22 – військова історія

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник –
Кривизюк Леонід Петрович,
кандидат історичних наук, доцент

Київ – 2004

ДОДАТОК А
Українізація Армії та Флоту
(березень 1917 – січень 1918 рр.)

Дата	Назва частини	Місце формування	К-ть ос. складу	Джерела
1	2	3	4	5
березень-травень 1917 р.	1-й Полк ім. Б. Хмельницького	Південно-Західний фронт	3574	РДВІА. – Ф.2003, оп. 2, спр. 2034, арк. 86; спр. 1034, арк. 9.
	33 і 36 піхотні полки 9-ї дивізії (10-й арм. Корпус)	Румунський фронт	2438	Ткачук А.Г. Спроби Центральної Ради використати українізовані військові формування в 1917 р. //Укр. Іст. Журн. – 1967. - №8. – С.77, 79
квітень 1917 р.	Український військовий клуб	Москва	7000	С.Збаразький. 40-річчя Великого чину 29 січня 1918 – 29 січня 1958. – С.23.
травень 1917 р.	Курінь „Січ”	Одеса	1032	Українське слово. – 1917. – 19 червня. – С. 12.
	4-й Український запасний полк ім. гетьмана Сагайдачного	Південно-Західний фронт	<5000>	Свод штатовъ военно-сухопутного ведомства. – Спб., 1910. – Т.2. – Кн.2. – С.72, 84.
	Український кінний дивізіон	Західний фронт	350	А. Маруценко-Богданівський Матеріали до історії 1-го кінного Лубенського ім. запорозького полковника М.Залізняка полку // За державність. – Каліш, 1935. – Зб. 5. – С. 212.
червень 1917 р.	Армійські корпуси: 7, 8, 26, 40.	Румунський фронт	почато українізацію в липні - припинено	РДВІА. – Ф. 2003, оп. 2, спр. 1034, арк. 102 Ф. 2067, оп. 1 спр. 3803, арк. 16.
	6-й армійський корпус: 4, 16, 155 піхотні дивізії	Південно-Західний фронт, 9 армія		
липень 1917 р.	34-й армійський корпус	Південно-Західний фронт	40 тис. під кінець українізації	РДВІА. – Ф.2067, оп. 1, спр. 3811, арк. 6; спр. 3803, арк. 16, 25, 343; Ф. 2246, оп. 1, спр. 442, арк. 7; Д.Дорошенко. Історія України. 1917 – 1923. – Ужгород, 1930. – Т.1 – С. 27; Революція на Украине по мемуарам белых. – М.,Л., 1930. – С.90; Свод штатовъ военно-сухопутного ведомства. – Т. 2. – Кн. 2 – С.72; Нова Рада. – 1917. – 5 лип.; Бош Е. Национальное правительство и Советская власть на Украине. – М., 1919. – С.15. Голуб П.А. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов. – К., 1956. – С.159. Падалка М. Виступ полуботківців у м. Києві // До зброї; - Тарнів; Львів, 192. – С.69.
	1-й Полк ім. гетьмана П. Полуботка	Київ	5000	

1	2	3	4	5
---	---	---	---	---

	Чотири батальйони „Порятунку України”	Південно-Західний фронт	4128	
	Полк ім. М. Грушевського	Південно-Західний фронт	3500	
серпень 1917 р.	Важкий артилерійський полк ім. Т. Шевченка	Південно-Західний фронт	?	Голуб П.А. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов. – К., 1956. – С. 159.
	2-й Український полк ім. П. Полуботка	Південно-Західний фронт	2247	Нова Рада. – 1917. – 12 серп.
вересень-жовтень 1917 р.	2-й Січовий Запорізький корпус	Південно-Західний фронт	<14000>	РДВІА. – Ф. 2015, оп. 1, спр. 3, арк. 3, оп. 1, спр. 210-211; Ф. 2067, оп. 1, спр. 3603, арк. 115, 187-188; Ф. 2246, оп. 1, спр. 442, арк. 799; Д.Дорошенко. Історія України. 1917-1923. – Т.1 – С.151 ;
	Одеський гайдамацький курінь	Одеса	10000	
	7-а армія: 56-а піхотна дивізія	Південно-Західний фронт	6083	Революція на Україні по мемуарам белых. – С.89.
	11-а армія: 4, 16, 35, 155 піхотні дивізії	Південно-Західний фронт	<15000>	Революція на Україні по мемуарам белых. – С.89.
жовтень 1917 р.	1-ша, 2-га „сердюцькі дивізії”	Південно-Західний фронт	15000	Революція на Україні по мемуарам белых. – С.89.
	Корпус „Вільного козацтва”		60000	Революція на Україні по мемуарам белых. – С.89.
	Українізація частин 1, 5, 11 армій	Північний фронт	120000	Савченко В. Спогади про український рух у 7-й Російській армії у 1917 р. // Каліш, 1935. – Зб.1. – С.53, 62.
	Загін ім. У. Кармелюка	Кам’янець-Подільський	450	Ківерчук Ю. Від автономії до суверенності // За державність. – Торонто, 1964. – Зб. 10. – С.35.
листопад 1917 р.	2-й гвардійський корпус: 104-а піхотна дивізія	Південно-Західний фронт	<7000>	Підраховано: РДВІА. – Ф. 2067, оп. 1, спр. 178, арк. 43-44; Ф. 2143, оп. 1, спр. 8, арк. 82; Ф. 2139, оп. 5, спр. 45, арк. 96-118. Сводь штатовь военно-сухопутного ведомства. – Т.2. – Кн.2. – С.49-561.
	Піхотні дивізії: 3, 4, 5, 9, 12, 16, 31, 32, 33, 35, 42, 44, 65, 78, 100, 104, 108, 113, 115, 137, 153; 4-й, 7-й окремі артдивізії; 70-а артбригада; 25-й мортирний дивізіон	Південно-Західний фронт	<7000>	
	Запасні полки: 9, 30, 271, 275, 24, 45, 187, 28, 29, 172, 18, 290, 20, 34, 35, 14, (194) Запорізький, 229, 44, 25, 4, 25, 4, 2-й Український	Південно-Західний та Румунський фронти		
	11-а армія: 7-а кінна дивізія, 90-а мортирна дивізія, 31-а окрема артдивізія, 7-й інженерний полк, 78-а стрілецька дивізія, 189-а і 23-я піхотні дивізії, 5 і 34 піхотні дивізії; 37, 45, 7 кавалерійські дивізії; 10-й важкий артдивізіон, 31-а окрема піхотна дивізія; 35-й інженерний полк; 65-а стрілецька дивізія; 23-й важкий артдивізіон, 10-й повітроплавальний загін.	Румунський фронт	71600	
1	2	3	4	5
	175-й піший Батуринський	Чернігівщина		Савченко В. Спогади про

	полк			український рух у 12-й російській армії // За державність . – Каліш, 1935. – 36. 1. – С. 53, 62.
	Безіменний полк, що прибув із Петрограда	Київ	3000	Армия и флот рабочей и крестьянской России. – 1917. 21 нояб.
	1-й Гайдамацький курінь із кінним відділом (колишній 1-й Фінляндський полк)	Західний фронт	1700, 400	Савченко В. Спогади про український рух у 12-й російській армії // За державність . – Каліш, 1934. – 36. 4. – С.152, 155.
	4-а стрілецька Залізна дивізія	Румунський фронт	близько 500	
	Одеський гарнізон	Одеса	15000	Смовський К. Гайдамацький кіш Слобідської України та його артилерія в 1917 -1918 роках // За державність. – Каліш, 1935.– 36. 5. – С. 140.
грудень 1917 р. (перша половина місяця)	6-а армія: 4, 12, 32, 41, 47 стрілецькі дивізії; 65, 73, 189, 9, 31 піхотні дивізії	Румунський фронт	<55000>	РДВІА. – Ф. 2085, оп.1, спр. 128, арк. 8, 10, 11; спр. 2971, арк. 410; Ф. 2081, оп.1, спр. 3, арк. 23-24.
	Одеський 1-й авіаційний загін; 5-й окремий Чорноморський мортирний дивізіон; Гатчинська школа авіації; Одеський запасний кулеметний батальйон; 8-й запасний кавалерійський полк.	Румунський фронт	Українізацію не закінчено	
	44-а окрема укр.телеграфна рота; 6-й запасний саперний батальйон; моторно-понтонна бригада; 12-й Український Білгородський полк; 34, 35, 44, 45, 40, 42, 48, 46, 49, 27, 229, 228, 270, 274 запасні полки; 7-й самокатний батальйон; 34, 36, 37, 40, 42, 48, 59, 130, 132, 133, 134, 135, 136, 137 аеробатарей; 32, 44, 46 армійські корпуси ; 7-й Сибірський корпус (з них українізувалося 9 дивізій)	Південно-Західний фронт	Українізацію не закінчено	Разложение армии в 1917 году. – К.; Л., 1925. – С. 81-82; Єрошевич П. З боротьби українського народу за свою незалежність // За державність. – Каліш, 1938. – 36.5. – С.9.
	Запорізький кінний полк	Москва	4000	Смовський К. Гайдамацький кіш Слобідської України та його артилерія в 1917-1918 роках // За державність. – Каліш, 1935. – 36. 5. – С.140.
друга половина грудня 1917 р.	6-а армія: 6-й радіотелеграфний дивізіон; полки: 8-й драгунський, Лубенський; 8-а кавалерійська дивізія; 747-а піша Волинська дружина; Чорноморський кінний полк.	Румунський фронт	<18000>	Підраховано на основі: РДВІА. – Ф. 2085, оп. 2, спр. 128, арк. 28, 31. Свод штатов военно-сухопутного ведомства. – Т. 2. – Кн. 2. – С.49, 52, 84, 195.
	2-й Український полк	Харків	3000	Антонов-Овсеенко В. Записки, 203 гражданской войне. – М.,1924. – Т. 1. – С. 56.
1	2	3	4	5
	Маршова та кулеметна роти	Румунський	Українізацію	

	; 3-я батарея 1-го Чорноморського окремого дивізіону; 21 легка ополченська дружина	фронт	не закінчено	
	8-а армія: 32-а артилерійська бригада; 32-а інженерна рота; 12-а піхотна дивізія.	Румунський фронт	Українізацію не закінчено	
	9 армія: 4, 9, 65 піхотні дивізії;	Румунський фронт	<21000>	РДВІА. – Ф. 2085, оп. 2, спр. 128, арк. 35; Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. Історія Українського Війська, – С. 377.
	Галицько-Буковинський курінь „Січових Стрільців”	Київ	500	
	102-й український „Курінь смерті”	Південно-Західний фронт	700	Науменко Ю. На переломі // За державність. – Каліш, 1935. – Зб. 5. – С.132.
січень 1918 р.	1-й Січовий Запорізький корпус	Південно-Західний фронт	10000	РДВІА. – Ф. 2067, оп.1, спр. 579, арк. 23; Ф. 2131, оп.1, спр. 87, арк. 39; Рос. центр збереження та вивчення документів новітньої історії. – Ф. 70, оп. 3, од. зб. 371, арк. 45;
	3-й кавказький корпус; 222-й Красненський піхотний полк; 223-й Одоевський полк; 12-й авіаційний загін; Сибірський авіаційний загін; 12-й корпусний авіаційний загін; 7-й авіаційний загін; 7-а, 70-а позиційні батареї.			Свод штатов военно-сухопутного ведомства. – Т. 2. – Кн. 2. – С.52, 84. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. Історія Українського Війська. – С.377; Монкевич Б. С. 377; Монкевич Б. Слідами новітніх запорожців. – Львів, 1928. – С.9.
	22-й піший Полк ім. гетьмана Мазепи	Південно-Західний фронт	?	Савченко В. Український рух у російських частинах у 1917-1918рр. // За державність, – Каліш, 1934. – 36.4. – С.150.
	9-а армія: 26-й армійський корпус;	Румунський фронт	30000	Проценко П. Українізація на Північному фронті російської армії // За державність. – Каліш, 1936. – 36. 6. – С. 223.
	10-й армійський корпус;		?	
	Гайдамацький кіш „Слобідської України”	Київ	300	
	3-я окрема дивізія	Північний фронт	4000	
	Курінь ім. кошового Морозенка	Полтава	450	Народна воля. – 1918. – 19(6)січ.; Маруценко-Богданівський А. Штурм Арсеналу // Табор. – 1927 . – Ч.5. – С.20.
	Полк ім. С.Наливайка	Київ	5000	

Примітки:

Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917-1918рр. – Львів, 1997. – С.275

ДОДАТОК Б

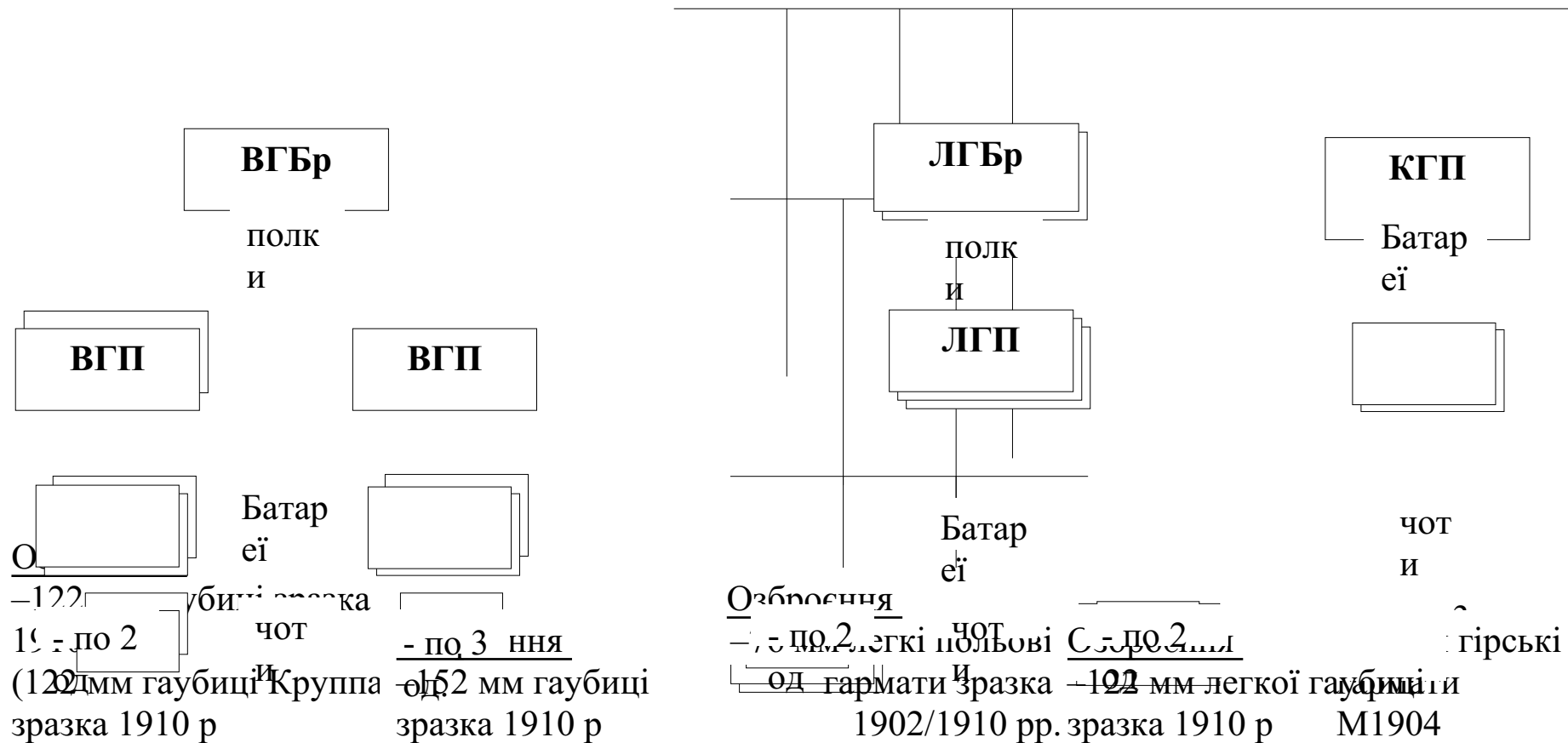
Генеральний план організації армії Української держави
(ухвалений П.Скоропадським 24.07.1918 р.)

Примітки:

Схема складена на підставі: Ф.1074 (Міністерство військових справ Української Держави);
 Історія українського війська (від княжих часів до 20 років ХХ ст.). – Вид. 4-те. – Львів. 1992.

Додаток В
 Артилерія 1-го Волинського армійського корпусу
 (затверджений 09.08.1918 р. гетьманом П. Скоропадським)

корпус

Примітки:

Всього – 36 гаубиць

ЛГ Бр (піхотної дивізії)

– 36 стволів

Всього – 72 стволи

20

5

Примітки:

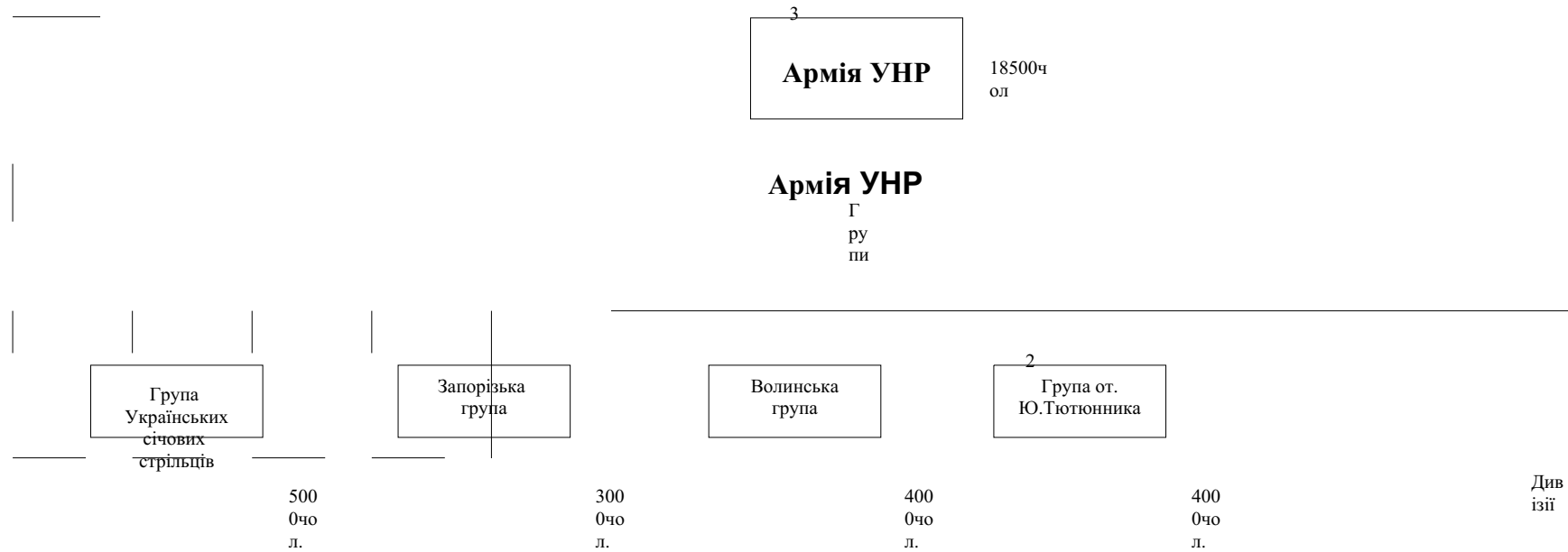
Схема складена на підставі: Центральний державний архів вищих органів влади та управління артилерії – Ф .1074 (Міністерство військових справ Української держави)

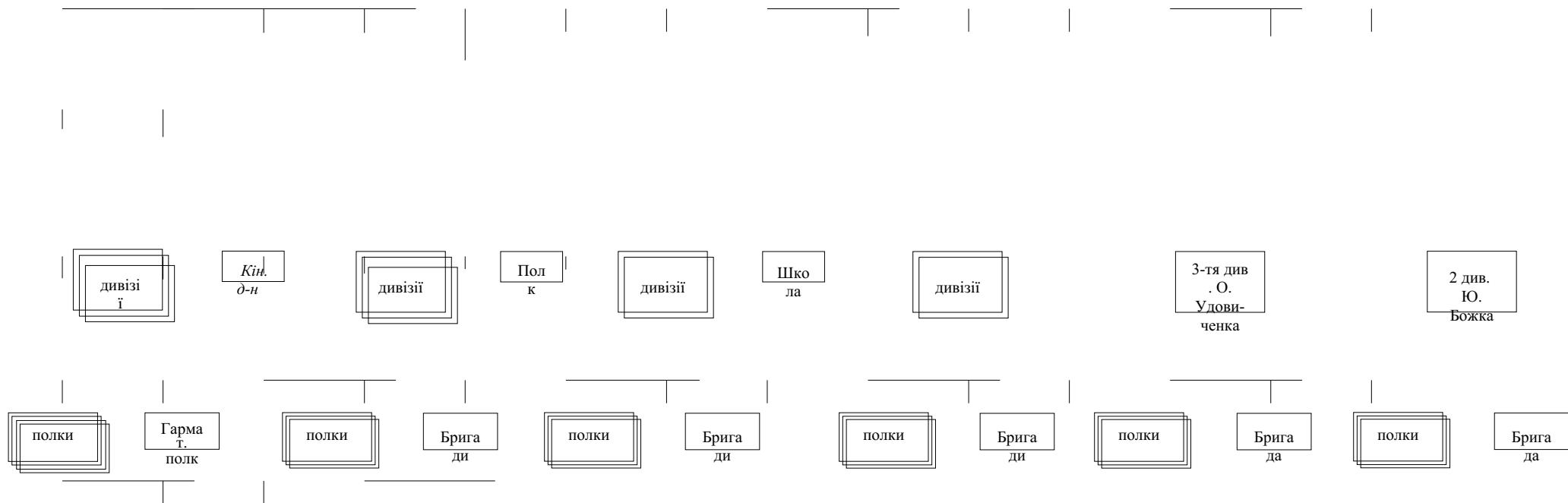
Колянчук С., Литвин М., Науменко К. Генеполітет українських визвольних змагань. — Львів, 1995. — 284 с.

Додаток Д

1

Організація та склад Дієвої армії УНР на червень-липень місяць 1919 р.

- 1. 9-та Залізнична дивізія
 - 25-ий Залізничний полк
 - 26-ий Залізничний полк
 - 27-ий Залізничний полк
 - 9-та гарматна бригада
- 2. 10-та дивізія УСС
 - 28-ий полк СС
 - 29-ий полк СС
 - 30-ий полк СС
 - 1-ий гарматний полк
- 3. 11-та дивізія УСС
 - 31-ий полк СС
 - 32-ий полк СС
 - 33-ий полк СС
 - 2-ий гарматний полк
- 4. Кінний дивізіон

- 1. 6-та Запорізька дивізія
 - 16-ий П.Дорошенка полк
 - 17-ий Б.Хмельницького полк
 - 18-ий Гайдамацький полк
 - 6-та Гарматна бригада
- 2. 7-ма Запорізька дивізія
 - 19-ий І.Мазепи полк
 - 20-ий Наливайка полк
 - 21-ий Республіканський полк
 - 7-ма гарматна бригада
- 3. 8-ма Запорізька дивізія
 - 22-ий Кармалюка полк
 - 23-ий П.Сагайдачного полк
 - 24-ий Бобуна полк
 - 8-ма гарматна бригада
- 4. Запорізький гарматний полк

- 1. 1-ша Північна дивізія (Холмська)
 - 1-ий С.Петлори полк
 - 2-ий Берестейський полк
 - 3-ий Подільський полк
 - 1-ша гарматна бригада
- 2. 4-та Сірожупанна дивізія
 - 10-ий Сірожупанний полк
 - 11-ий Волинський полк
 - 12-ий Братиславський полк
 - 4-та гарматна бригада
- 3. Житомирська юнацька школа

- 1. 5-та Київська партизанська дивізія
 - 13-ий Гайсінський полк
 - 14-ий Брацлавський полк
 - 15-ий Брацлавський полк
 - 5-та гарматна бригада
- 2. 12-та партизанська дивізія
 - 1-ий полк морської піхоти
 - 2-ий полк морської піхоти
 - 3-ий полк морської піхоти
 - 12-та гарматна бригада

- 1. 7-ий Синьожупанний полк
- 2. 8-ий Чорноморський полк
- 3. 9-ий стрілецький полк
- 4. 3-тя гарматна бригада

- 1. 4-ий стрілецький полк
- 2. 5-ий стрілецький полк
- 3. 6-ий стрілецький полк
- 4. 2-га гарматна бригада

Примітки:

1. У резерві 15000 чол.

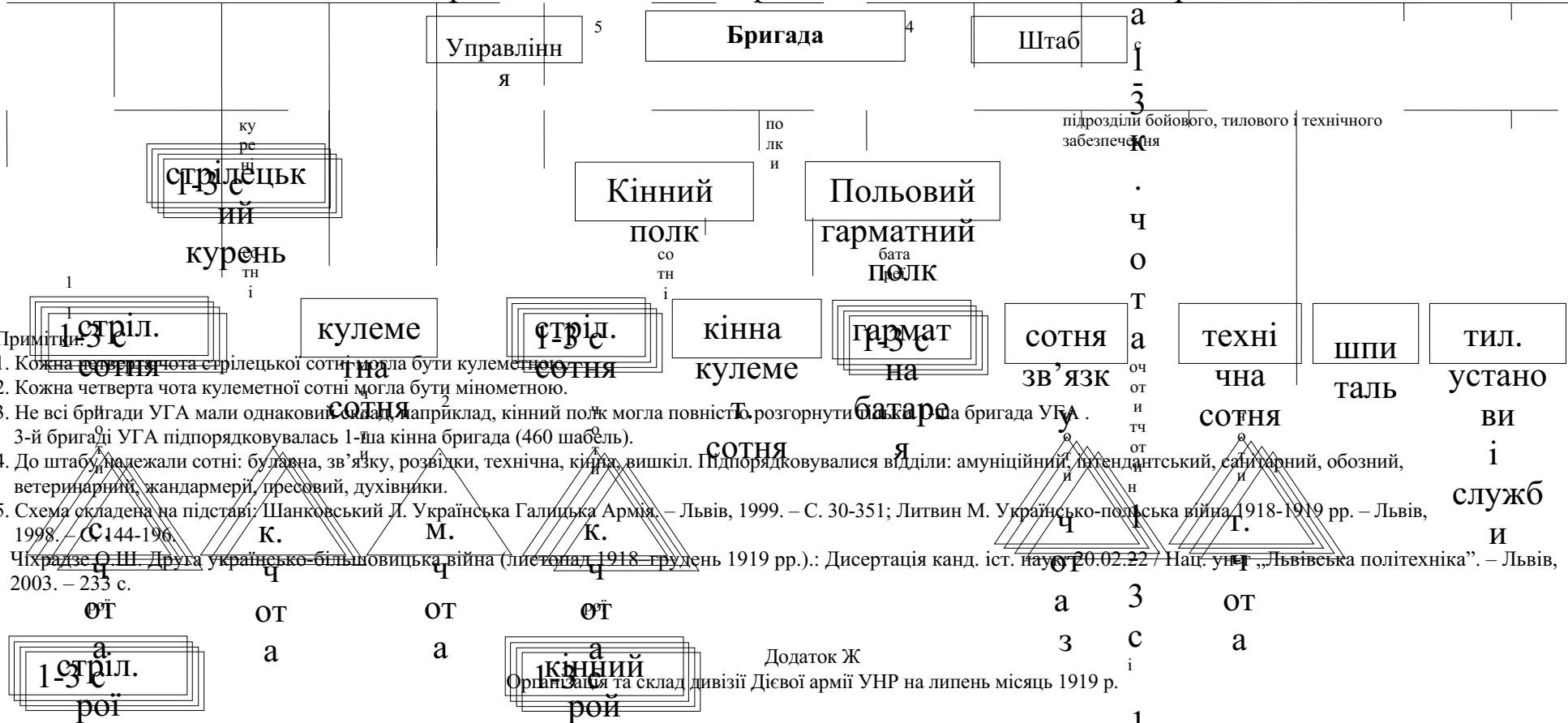
2. Група от. Ю.Тютюнника з 16 липня 1919р.

3. Схема складена на підставі: Капустянський М. Похід Українських Армії на Київ–Одесу в 1919р.: У 2-х кн. – Мюнхен, 1946. – Кн.1. – С.50-110; Кн.2. – С.9-85; Удовиченко О. Україна у війні за державність. – Вінніпег, 1954. – С.60-65; Шанковський Л. Українська Галицька Армія. – Львів, 1999. – С.190-239; Прохода В. Вождь та військо // Збірник пам'яті С.Петлюри (1879-1926). – К., 1992. – С.109-148. Чіхрадзе О.Ш. Друга українсько-більшовицька війна (листопад 1918–грудень 1919 рр.): Дисертація канд. іст. наук: 20.02.22 / Нац. ун-т „Львівська

20
6

Додаток Е

Організація та склад бригади УГА на липень 1919 р.

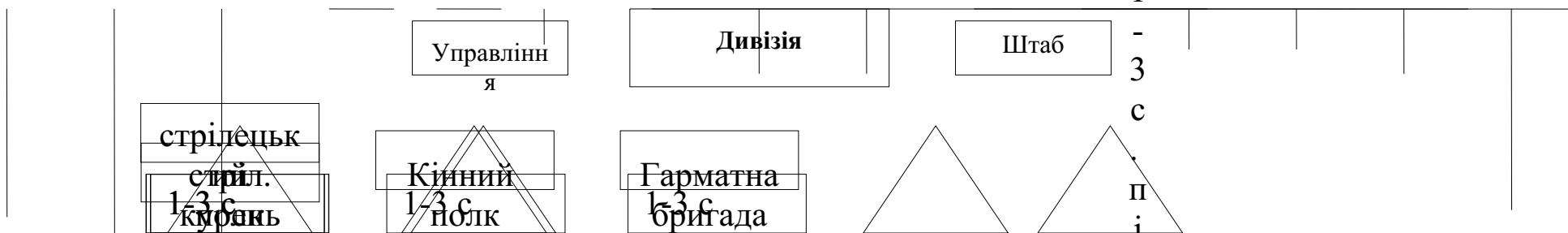
Примітки:

1. Кожна четверта чота стрілецької сотні могла бути кулеметною.
2. Кожна четверта чота кулеметної сотні могла бути мінометною.
3. Не всі бригади УГА мали однаковий склад. Наприклад, кінний полк могла повністю розгорнути тільки одна бригада УГА. 3-й бригаді УГА підпорядковувалась 1-ша кінна бригада (460 шабель).
4. До штабу належали сотні: булавна, зв'язку, розвідки, технічна, кінна, вишкіл. Підпорядковувалися відділи: амуніційний, інтендантський, санітарний, обозний, ветеринарний, жандармерія, пресовий, духівники.
5. Схема складена на підставі: Шанковський Л. Українська Галицька Армія. – Львів, 1999. – С. 30-351; Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. – Львів, 1998. – С.144-196. Чіхрадзе О.Ш. Друга українсько-більшовицька війна (листопад 1918–грудень 1919 рр.): Дисертація канд. іст. наук: 20.02.22 / Нац. ун-т „Львівська політехніка”. – Львів, 2003. – 233 с.

20
7

Додаток Ж

Організація та склад дивізії Дієвої армії УНР на липень місяць 1919 р.

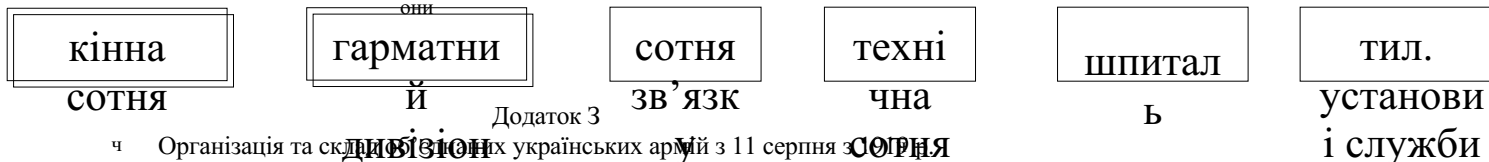

по
лк
и

підрозділи бойового, технічного та тилового
забезпечення

Примітка: Схема складена на підставі: Капустянський М. Похід Українських Армій на Київ – Одесу в 1919 р.: 2-х кн. – Мюнхен, 1946. – Кн.І. – С.56-110; Кн.2. – 200 с; Шанковський Л. Українська Галицька Армія. – Львів, 1999. – С. 190-239; Шанковський Л. Українська Армія в боротьбі за державність. – Мюнхен, 1958. – 317 с. Чіхрадзе О.Ш. Друга українсько-більшовицька війна (листопад 1918–грудень 1919 рр.): Дисертація канд. іст. наук: 20.02.22 / Нац. ун-т „Львівська політехніка”. – Львів, 2003. – 233 с.

20
8

Примітки:

1. 2-га дивізія з 5 серпня по 27 серпня 1919 р. у бойових діях участі не брала (переформовувалася).
2. 9-та Залізнична дивізія та 11-та бригада УГА приєдналися до групи полковника О.Удовиченка 27 серпня 1919 р. Вони налічували відповідно 1400 чол., 10 кулеметів і 2400 чол., 32 кулемета.
3. Волинська група та 1-ша бригада УСС приєдналися до групи полковника О.Удовиченка 27 серпня 1919 р. Вони налічували відповідно 5 тис. чол., 20 гармат і 4 тис. чол., 78 кулеметів.
4. Східна армійська група (з'єднання) українських армій без 11-ої бригади УГА, 9-ої Залізничної дивізії і 3-ї бригади УСС і Волинської групи налічувала 9800 чол., 28 гармат, 153 кулемета, 6 броньованих машин, 18 літаків.
5. Схема складена на підставі: Шанковський Л. Українська Галицька Армія. – Львів, 1999. – С. 190-239. Чіхрадзе О.Ш. Друга українсько-більшовицька війна (листопад 1918–грудень 1919 рр.): Дисертація канд. іст. наук: 20.02.22 / Нац. ун-т „Львівська політехніка”. – Львів, 2003. – 233 с.

20
9

Додаток К
Організація Української Галицької Армії

Примітки:

1. Кулеметна сотня формується в курені, якщо курінь нараховує не менше, 26 кулеметів.
2. Кожна четверта чета кулеметної сотні могла бути мінометною. В кожній кулеметній сотні обоз формувався з 1 польової кухні, 12 возів (10 – для кулеметів з набоями, 1 – харчовий, 1 – під майно старшин).

3. В кожній стрілецькій сотні кожна четверта чета могла бути кулеметною. Обоз формувався з 1 польової кухні, 7 возів (4 – для кулеметів, 1 – для кросової амуніції, 1 – харчовий, 1 – під майно старшин).
4. Склад куріня налічував: старшини стройові 30 чол., нестройові 1, санітарні 1. Підстаршини і стрільці стройові 810 чол., нестройові 197 чол. Загалом старшин і стрільців налічувалося – 1039 чол.
5. До складу куріня входило 16 коней верхових, 116 обозних. Загалом 132 коня, 59 возів.
6. Зазвичай гарматний полк мав 600 волів, 525 коней, 12-16 гармат і близько 200 возів.
7. Схема складена на підставі: Фонд мікрофільмів (Товариство ім. Т.Шевченка), м/ф 92257, арк.. 350-354, м/ф 87300, арк.. 8-91; Шанковський Л. Українська Галицька Армія. – Т.2. Воєнно-історична студія. Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк. – Вінніпег, 1996. – С.269-289; Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. – Львів, 1998. – С.144-197.